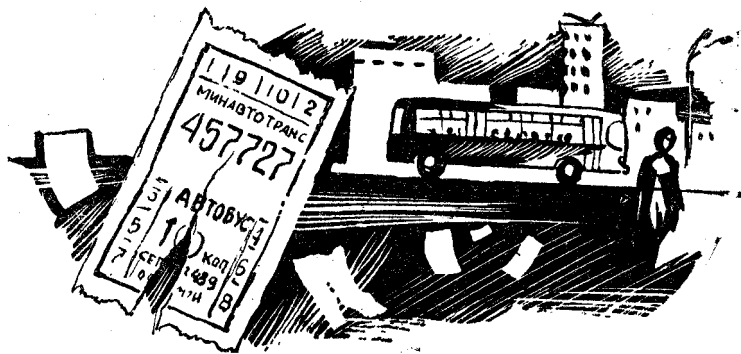

Зоҳир АЪЛАМ

ЗАРБ

Ҳикоялар

БАХТЛИ БИЛЕТ

Кечқурун. Ишда бир-икки соат ушланиб қолганлар қайтадиган вақт. Одамларнинг кўзларида чарчоқ сезилади. Автобус ҳам жуни билан ишлаб толиққандек секин юради. Тўхташ жойларида «тсс» деган товуш чиқариб, эринибгина эшигини очади. Сўнгра яна «тсс» деб қўзғалади. Унинг бу овоз чиқариши ҳорғин одамнинг «уфф» дейишига ўхшайди.

Автобус бир тўхтади. Унга ўн олти ёшлардаги қизча чиқди. Унинг қошлари сал кўтарилган бўлиб, кўзлари дунёга қизиқиш билан боқарди. Қизча билет олиб ўтирди ва ҳамма ёшлар сингари билет номерига қараганда юзлари бирдан ёришиб кетди. Унга бахтли билет чиққанди. Эҳтимол қизча илк севгисини, эҳтимол хаёлида туғилган бир нарсани шу билетга боғлагандир. Ишқилиб у ичдан жуда севинган эди. Ун олти ёшда бундай майда-чуйдаларга роса ишонишади.

Автобус яна бир тўхтади. Унга контролёр чиқди.

Контролёр пенсия ёшига бориб қолган, кўзойнаги бурнининг ўртасида турган қора юзли киши эди.

— Уртоқлар, билетларингни тайёрланглар,— деди у ҳайдовчидан контрол варақни ола туриб, йўғон овоз билан. Контролёр билетларни йиртар экан қизча олдига келди. Қизча билетини узатди ва жуда секин, жуда ҳам уялиб:

— Амаки, йиртмай қўяқолинг, бахтли билет экан,— деди.

Контролёр қизчага кўзойнаги устидан қараб, оғзини бир томонга қийшайтириб:

— А?— деди.

Кейин тушунди шекилли, оғзини катта очиб кулдида,— оббо зумраша-ей, ҳали она сутинг оғзингдан кетмапти-ю, бахтни ўйлайсан-а,— деб билетни бамайлихотир иккига бўлди. Орқага ўтиб бир-икки кишини ҳам кулдирди.

Қизча қип-қизариб жетди. Билетга қараб секингина хўрсинди, маъюс кўзларини унинг бўлақларига тикиб қолди. Унинг кичкина бахти, кичкина ишончи бепарво йиртилган эди.

1965

АЙИҚЧА

Шаҳарнинг магазинларга лиқ тўла кўчаларидан бири. Буларнинг кўпчилиги бекилиб, фақат унча катта бўлмаган биттасига одамлар кириб-чиқиб турибди. Унинг эшиги устига «Болалар дунёси», уч бўлак ойнали жомаконларига «Уст кийими», «Ўйинчоқлар» ва «Оёқ кийими» деб ёзилган.

Лекин бу магазиннинг ҳам ёпадиган кишиси чиқди. Уттиз ёшлардаги бу йигит нариги четдаги эшикни қулфлаб, беригиси олдига туриб олди-да, ичкаридаги одамларни чиқариб, кирмоқчи бўлганларга «мумкин эмас, ёпилди» деб йўлини тўсди. Унинг семиз, тарвақайлаб

кетган юзидан ҳам, қисқа кўзларидан ҳам, ҳатто сал қийшайтирилган кир шапкасидан ҳам ишини ғоят мамнунлиқ билан бажараётганлиги билиниб турарди. У соатига, кейин ўтиб кетаётган қизларга қаради. «Яна ўн икки минут қопти, анавинисининг оёғи текисгина-ю, сал ингичка экан» хаёлидан ўтди унинг. Худди шу пайт оёқчаларини тап-тап қилиб етти-саккиз ёшлардаги оппоқ юзли бола югуриб келиб магазинга кириб кетмоқчи бўлди.

— Ҳой, ҳой, қаёққа? Кўрмаяпсанми, магазин бекилди,— шапка болани елкасидан четга суриб қўйди.

— Амаки, жон амаки, қўйворинг, ҳув анави айиқчани оламан-у, чиқаман.

— Ие, айиқчани эмиш, магазин мудирини олиб кетман десанг ҳам киритмасман.

Бола уёқ-буёққа аланглаб бошқа дўконларга қаради. Кейин жомаконларга кўз югуртирди. Бу орада эшик олдига бир неча одам келиб кетди. Улар «бир-ров кириб чиқай» ёки «янги нарсалар келипти, бир кўрсак бўладими» деган илтимосларига «йўқ» жавобини олиб индамай кетаверадилар. Уларнинг ишлари унчалик зарур эмасмиди?

Бола бу вақтда ўйинчоқлар кўриниб турган жомакон олдига борган эди. У олмоқчи бўлган айиқча икки қўлини ёзиб, қип-қизил оғзини очганча кулиб ўтирарди. Болага айиқча уни масхара қилаётганга ўхшарди. Айиқчага қараб бола ҳам лабини қийшайтириб, тилини кўрсатгач, қайтиб эшик олдига келди.

— Амаки, қўйворақолинг. Уртоғимнинг туғилган куни эди. Айиқчани совға қилмоқчийдим. Адамларга айтувдим, эсларидан чиқиб қолипти. Жон амаки, ҳали сотувчилари ҳам турипти-ку.

— Бор, бор, бор, гинғиллама-е, қулоқ-мияни евординг. Эрталабдан бери ейишгани етмасмиди.

Бола яна ўйинчоқлар ёнига қайтди. Энди ҳамма ўйинчоқлар унинг устидан кулаётгандек, айиқча эса оғ-

зини очганча унга хайрихоҳ бўлиб йиғлаётгандек туюлди.

Унинг овози йиғламсирар, қоп-қора думалоқ кўзлари йилтирарди:

— Жон амаки, қўйворақолинг. Пулим ҳам қайтимсиз. Улай агар. Мана, ишонмасангиз санаб кўринг.

— Ҳали ҳам шу ердამисан,— деди магазинчи оёқ томошасидан чалғиганига жаҳли чиқиб,— қўймайман, эшитдингми, зумраша, қўймайман!

Бола важоҳатидан ҳуркиб нари кетганда, унинг юзига яна мамнунлик ва билинар-билинемас жилмайиш ўтирди. Қисик кўзлари яна оёқларни қувлаб кетди. Бола эса узоқроқда айиқчани кузатганча анча туриб қолди. Осонгина ҳожатни чиқармаслик мумкинлигини биринчи бор кўргани учун, умуман, ҳайрон бўлганди. Хаёлига эртаклардаги золим подшолар, ялмоғизлар келди. Лекин, ўртоғининг туғилган куни эсига тушиб эшик томонга ўгирилганда, у ерда ҳеч ким йўқ эди.

У йиғлаб юборди.

1967

АНҲОР

У анҳор бўйидаги қияликда, тирсагини тиззасига тираб, сувга тош отиб ўтирарди.

Тош билан гоҳ пайдо бўлиб, гоҳ йўқ бўлиб кетаётган ўрамани пойлар экан: «Агар тегса у меники бўлади, агар тегса у мени севади» деб такрорларди. Лекин ҳеч пойлай олмас, севганда бўладиган қалб оғриғи зўраярди. Энди сабза урган мўйловини бармоқ учлари билан оҳиста силар экан: «Шу тошга ишониб бўларканми», деб ўзини юпатарди.

Бирдан... тошлардан бири айёр ўрамага тегди. Ҳа, коқ ўртасига тушиб йўқ бўлиб кетди...

Севинганидан юраги типирчилади. Хаёлини ўрама олиб қочди...

Севи́клиси келди. У тиз чўкиб, айтолмай юрган ҳамма гапларини айтди. Қиз эса ажойиб табассуми билан қўлини берди.

Қўл ушлашиб улар, икки чети ям-яшил сўқмоқдан қаёққадир кета бошлашди. Бир-бирларидан кўз узмай кетар эканлар, сўқмоқ уларни баланд тоғларга, чўққиларга олиб чиқди.

Чўққилардан, ўз бахтлари устидан, одамларга тепадан қарашди.

Оёқлари остига оппоқ булут учиб келди. Чиқишди. Учиб кета бошлашди.

Қиз енгил шабададан сесканди. У унинг елкасига қўлини ташлаб сал ўзига тортди. Қиз ажойиб кўзлари билан кулиб қарарди. Олис-олисларга иккови кетарди. Ҳеч нарса керакмас бошқа.

Анҳор бир ўшқирди-ю, уни ерга олиб тушиб қўйди. Хўрсинди. Кўкка қаради, худди ҳамроҳи ёлғиз қолгандек.

Сув ҳамон оқар, ўрама гоҳ пайдо бўлиб, гоҳ йўқ бўлиб кетар. Яна пайдо бўларди.

У тош олиб ўрамани пойламоқчи бўлди-ю, «тегмасачи» деган сўз фикрига «зинг» этиб урилди. Тошни нариги қирғоққа, мажнунтоллар ичига отиб юборди.

Анҳор шовилларди.

1968

БОЛА КИТОБ УҚИРДИ

Бола дўнгликда китоб ўқирди. Тўғрида, пахтазор орқасида қишлоқ кўринар, орқадан, катта йўлдан машиналар гувиллаб шағал таширди.

Аслида бола сигир боқиши, ора-сира китоб ўқиши керак эди. Лекин «Гўрўғли» уни бу ерлардан шунчалик олиб кетган эдики, у сигирини эсдан чиқарди. Мол пахтага тушиб кетди.

Бола китоб ўқирди..

Гўрўгли ёвга шамшир урганда у инқиллаб завқланиб қўлларини силтар, қаҳрамонга орқадан писиб келишганда эса силтаниб тепинарди.

У мол боқиши керак эди..

Бола кутилмаганда гарданига тушган муштдан йиқилиб эмаклаб қолди. Китоби учиб кетди.

У жавдираб, соқовланиб, китобини излаб ерни тимирскиларди. Кимдир уни тўхтовсиз сўкарди. Боланинг кўзига ҳеч нарса кўринмасди, у китобини тополмасди.

Шу пайт кимдир қўлидан меҳр билан ушлаб кўтариб қўйди. Бошини силаб, меҳрибон овозда: «Мана китобинг, ўғлим», — деди.

Бу бошқа овоз эди. Сўкаётган овоз эмасди. Сўкаётган овоз ўчганди.

Майин овоз давом этди:

— Болани нега урасиз, қўлингиз синса бўлмасмиди?!

Боланинг кўзи энди ойдинлашди.

Нарироқда уч-тўртта «Волга» турарди. Унда энг катта бошлиқ ва унинг атрофидагилар келганди. Майин овоз шу бошлиқники, сўкаётган овоз уларнинг бригадир Меливойники эди. Болā сивири пахтага тушиб кетгани ва Меливой келиб уни урганини дарров тушунди. Сивири ҳув нарида боғлиқ турарди.

Бола гуноҳини сезиб баттар жавдиради. Айниқса, ҳалиги унга китоб олиб берган киши ва унинг атрофида гирдикапалак бўлиб юрган семиз шляпалик кишилар ичида ўз раисларининг кичкина кўринганлигидан баттар қўрқиб кетди.

Бу жуда катта бошлиқ эди. Бола буни ноаниқ бўлса ҳам, тушунди. Лекин хаёлига негадир мактаб директори келди. Энг катта бошлиқ унинг хаёлида шу директор билан боғланди.

Ҳалиги энг катта бошлиқ болага жилмайиб қаради, отини ва печанчи синфда ўқишлигини сўради.

Бола бийрон, худди ўқитувчига жавоб бераётгандек гапирди.

— Уҳ-ў, Қаримжон, тўртинчида бўлсанг ҳам шунақа китобларни ўқийсанми? Яша, яша. Қани бир ўқиб кўрчи,— деди бошлиқ ва худди кузатаётгандек китобга энгашди.

Бола худди ҳалигидек — синфдагидек, янглишишдан, «икки» олишдан кўрққандек, оҳанг билан ўқиди. Катта бошлиқ уни бир оз кузатди. Кейин узоқроқдаги қишлоққа қараб нималарнидир эслади. Балки болалиги ёдига келгандир... Чуқур нафас олди.

— Бўлди, Қаримжон, бўлди. Жуда яхши ўқир экансан. Ўқигин, кўп ўқигин.

Бошлиқ боланинг бошини силаб туриб олис, ўзи учун жуда олис қишлоқдан кўз узмай, маъюс гапирди. Кейин жилмайиб болага қаради-да, қўшиб қўйди:

— Лекин, сигирингга ҳам қараб тургин, хўпми?

Бола мўлтираганча бош ирғади. Овози бўғилиб «хўп» деди.

Бошлиқ бригадирга ўгирилди. Яна чуқур нафас олиб, бошини секин сарак-сарак қилди. Кейин машиналар томон кетар экан, секин, худди ўзига ўзи гапиргандек, «пахтанинг орқасида одамни кўрмай қоламиз-да», деб қўйди.

Бола унинг кетиб боришини, атрофидагиларнинг унинг оғзига илҳақ, машина эшикларини пилдираб очиб беришларини ва машиналарнинг чанг кўтариб катта йўл томон учиб кетганини кўрди.

Унинг кузатишини таниш, лекин ялинчоқ бўлиб чиққан бригадирнинг овози бўлди:

— Бу биласанми ким?!

У республикадаги энг катта бошлиқлардан бирини айтди. Бола индамай, сигири томон югуриб кетди.

— Шу одам бўлмаганда шунақа урармидим, адангга айтмай қўяқол!

Бола анча нарида жетарди. Орқасидан сигири калла-

сиини эганча, гўё гуноҳ ўзидалигини сезиб, ялиниб кечирим сўраб бораётганга ўхшарди. Олдинда қишлоқ кўришарди. Орқада ҳамон катта йўлда машина гувилларди. Гўёки ҳеч нарса бўлмагандек эди. Аслида эса то ҳассага таяниб қолгунча ва ундан кейин ҳам эслаганда кўзни ачитадиған воқеа бўлиб ўтганди.

Ёзининг оқшом тумани ичидан қишлоқ чироқлари жавоҳирлардек йилтирарди. Машина овозлари тинди. Туни чўкди.

1970

БАҲОР

Улар аудиториянинг энг орқасида, бурчакдаги столда иккови ўтиришарди. Сергап, лекин эшитган билан мазмунини уқиб бўлмайдиган лекция кетяпти. Апрельнинг биринчи кунлари кўпчиликни ширин дангасаликка мойил қилади. Деразадан тип-тиниқ осмон, шўх кулиб турган офтоб, шабада тегажоқлик қилаётган ёш барглари кўриниб турипти. Шабада дарчадан бу ерга ҳам киради-да, хаёлларни ўқитувчидан авраб олиб ям-яшил адирларда, лолазорларда, тип-тиниқ булоқларда ва шу баҳор билан боғлиқ бўлган алланарсаларда адаштиради. Уларнинг ҳам хаёллари қаерлардадир бошланг елиб юрипти. Ўзлари эса бир парча қоғозга савол-жавоб қилиб хат ёзиб ўтиришипти. Йигит, худди диққат билан лекция ёзаётгандек, қоғозга бир сўз ёзди ва худди ўшандай диққат билан ўқитувчининг кўзларига қараб туриб қоғозни секки қизга сурди.

— «Борасизми?!»

Қиз дарров жавоб ёзиб қайтарди.

— «Пўқ!»

• Ўқитувчининг бир меъёрадаги овози одамни элитади. Қоғоз эса ҳамон бориб желарди. Ўзи шу қоғоздан бошқа ҳамма нарса мудраётганга ўхшайди.

— «Борақолинг!»

— «Йў-ўқ!»

Бировлар уларни «севишади» дейишади, бировлар шунчаки «ҳазилкаш дўстлар...» Бу ёғи эса, эскича айтганда, ёлғиз худонинг ўзига, ёки борингки, ўзларига маълум. Ҳозир эса икковининг кўзлари қуёш тушиб турган гилосдек тип-тиниқ, порлайди.

Йигит қоғозни яна бир олганда унга савол битилганди.

— «Нега бунча мени таклиф қилиб қолдингиз?»

— «Ҳа, айёр, золим, биласиз-ку, с-в-н».

— «Кимни?»

— «Кўчангизни, ундан сиз юрганингиз учун, шу бинони, унда сиз ўқиганингиз учун, шу оламини, унда сиз борлигингиз учун.

Р.С. Қоғозни узатаётганингизда ҳазир бўлинг. Домла бир-икки қараб қўйгандек бўлди».

Қиз йигитнинг маслаҳатича қоғозни эҳтиёткорлик билан сурди.

— «Ҳадеб а? Жа, ҳалигидай, ҳаяжонланиб...»

— «Улай агар рост. Борасизми?»

— «Йўқ. З. Н. ни таклиф қилинг, жон дейди».

— «Бошимга ураманми!»

— «Тавба деб гапиринг. Айтгандек Р. га ҳам тайинлабсиз боринг деб. Менга айтди».

— «У борса сизнинг боришингиз осонлашади девдим. Дугонангиз-ку... Очиғи-да, шу сайр умрбод эсимда қолади. Эсдаликни қора қилсангиз гуноҳга қоласиз. Ути-наман».

— «Биласиз-ку, уйда адамлар бошимда ёнғоқ чақадилар».

— «Биринчидан, ёнғоқ ҳозир қиммат. Иккинчидан, менинг...»

— «Уфф, бўлди».

— «Ишонмайсизми?»

— «Қерак эмас, йўқ!»

— «Агар ишонмасангиз ҳозир ўрнимдан тураманда, ўртоқлар, мен Д. ни севаман, деб эълон қиламан».

— «Жиннивой!»

Шу ерга келиб қорғоз ўзининг хизматини ўтади. Успирин ўзини «хап сеними» қиёфасига олди.

— Шунақами?!— Шивирлади у. Қўлини кўтарди. Қиз унинг енгидан тортди.

— Вой, вой, эсингиз борми?

— Домла,— ўспирин ўрнидан турди.

— Утиринг, жинни, жиннивой!

Аммо вақт ўтганди. Аудиторияга жимлик чўкиб, йигит диққат марказига айланди.

Қиз ўзини кимнингдир панасига олиб, юзини қўллари билан тўсиб олди. Қип-қизариб кетди. Қулоғи шанғиллар, ўзи шовқинли бир ҳовузнинг тагида қолиб кетганди. Қаердандир йигитнинг овози келди.

— Домла, бир минут...

— Хўш, хўш...

— Эшикка чиқиб келай, жуда бошим айланиб кетди.

Йигит чиқиб кетди. Уқитувчи йигитнинг ўтирган ўрнига, кейин ташқарига қаради. Томоғини қириб йўталди.

— Баҳор-да, баҳор, —деб қўйиб, лекцияни давом эттирди. Бу гапи «тушунарли, тушунарли» маъносида чиқди. Овозида лекция ўқиётгандагидан бўлакча, киноя аралаш меҳрибонлик бор эди.

Қиз юзини беркитганча анча турди. Роса кулгиси кистади. Жиндек, жуда ҳам жиндек алам қилди.

Танафусда йигит қизнинг ёнига келди.

— Қалай, яна менга шак келтирасизми?!

— Улинг, ҳаммаёғим музлаб кетди.

Йўлакдаги шовқин ичида уларнинг кулги жинниси қўзғагани деярли сезилмасди. Қўнғироқ ҳам фақат баҳордагидек қувноқ жаранглаб, ҳаммани хона-хонасига ҳайдади.

1969

ТРОЛЛЕЙБУС

Троллейбус узун эди.

Унинг орқа ва олди эшиклариди одам тиқилинч, ўртаси эса бўшроқ.

Айниқса орқа майдонча ғовур-ғувур тўполон. Тез-тез «сал сурилсанглар-чи, нарийёғи бўш-ку» деган хитоблар эшитилади. Лекин ўртадагилар, сал орқароқдагилар парвойи фалак. Кўзларини лўқ қилиб эшитмаганга соладилар. Энг таъсирчанлари эринибгина орқага сигир қараш қиладилар-да, яна ўгирилиб, сал қимирлагандай бўб қўядилар.

Тўхташ жойида тапир-тупур кимдир чиқади, тушади, «ҳой, тўхта, болам қоп кетди!», «вой, кўтарилсанг-чи!» деган овозлар...

Бу гал троллейбусга барваста, қирқ ёшлардаги хотин чиқди. У тирсак ва улкан кўкракларини ишга солиб, бирпасда ўзига керакли жойни текислаб олди. Табиий бу билан қаноатланмасдан олдинга, тинчроқ жойга ўтмоқчи бўлди. Лекин ҳар қанча кучанмасин барвасталиги иш бермади. Кучи етмагач ҳамма хотинларга ўхшаб (фақат хотинларга эмас) томоғини ишга солди.

— Ҳой, сал жилсанглар-чи,— деди у ҳаммага қараб. Ҳеч ким миқ этмади. Олдинга ўтганлар орқадагиларга қулоқ солишармиди.

Хотин ўзидан уч-тўрт одам олдинда турган сариқ кўйлакли кишини кўрди.

— Ҳой, сариқ кўйлакли йигит, сал жилинг олди-га,— бақирди у.

Шу ерда-худо унга гавдага қўшиб овоз ҳам берганига ҳамма тан берди. Бир сесканиб тушишди. Сариқ кўйлакли киши роса жаҳли чиқди.

— Сизга халақит қиляпманми! Утавермайсизми! Мана, ёнимда ўтадиган жой бор. Ўзингиз қаёқдасиз-у, менга бақирасиз.

— Ҳа, мен фақат сизга айтаётганим йўқ. Ашаттаги

хамманглар сал жилсанглар, сизларни орқаларингдан баъдагиларам ашаққа ўтардик-да,— деди хотин.

Икки бекатдан кейин ҳам вазият унчалик ўзгармади. Фақат сариқ кўйлакли кетиб, унинг ўрнини ҳалиги хотин олди. Унинг орқасидаги нозик қиз эса нозик овоз билан:

— Холажон, сал сурилинг. Жудаям эзворишди орқадан.

— Энди, қизим, мени безовта қилмай кўяқол. Узоққа бораман. Бир чеккалик бўп турай ўтволақол, жон қизим.

— Узоққа борсангиз ҳам ўтинг!— деди кимдир чинқироқ товуш билан орқадан.

— Э, секинроғ-э, қулоқни тешворди, овозинг қурсин! Утавермайсанми, халақит қиляпманми? Ўзинг қаёқдасан-у, менга бақирасан?!

Бирпасни ичида бу икки овоз бир-бирига анча «чиройли» гаплар айтишди.

Қаердандир кампирнинг овози келди.

— Ҳай уришманглар, ҳаммамиздан қолади бу троллейбус ўлгур...

Яна икки бекат ўтди. Чинқироқ овоз эгаси — кўз-ойнакли қилтириқ киши семиз хотин билан ёнма-ён туриб об-ҳаво ҳақида дўстона гаплашиб кетарди. Уларни кўрган одам ҳозиргина анчагина борди-келди гап қилишган деб айтмасди.

Орқадан яна норози товушлар эшитилди. Лекин уларга бу таъсир қилмасди. Улар тиқилинчдан ўтиб олган эдилар. Ўзи одам қизиқ, олдинга ўтиб олгунча бақиради, мингиллайди. Ўтиб олгандан кейин орқадагилар билан иши бўлмайди.

Троллейбус узун эди. Ҳозир у охирига боради-да, ҳаммани тушириб юборади. Унга бошқа одамлар чиқади.

Сой шошиб оққанча дара қўйнидан чиқиб кетди. Меҳрибон дара уни ғамгин кузатиб қолди. «Болагинам, менсиз ҳолинг не кечаркин?!»

Сой эркинликка чиққанидан шунақаям қувондики, бир қийқириб қўйди. Энди нима қилса қилаверади. Илгари умбалоқ ошар, кўпирар, ўзини тошдан-тошга отарди. Лекин ҳаммаси онасининг қўйнида бўларди.

У шўх эди. Тоза ва тиниқ эди. Одамларга илҳом, гўзал туйғу ва эсдаликлар берар эди. У ўзининг шундай ажойиблигини билар эди. Бундан ҳам ғаройиб ишлар қилиш қўлидан келар эди. Ҳали одамларни шундай қойил қолдирсинки! Лекин онаси уни, майли, меҳрибон бўлса ҳам, бағридан чиқармасди. Энди эса озод! У яна бир қийқирди ва умбалоқ ошмоқчи эди, бўлмади. Жой текис ва уни биров жўрттага кузатиб тургандек эди. Майли, ҳали пайти келар...

Унга бир лойқароқ ирмоқ келиб қўшилди. Сой ижирғанди. «Мен сенга қўшилмайман, ўзим оқаман!»— қичқирди у. Лекин кимдир пўнғиллади: «Кўп вижирлайверма, бу дунёда ҳамма қўшилиб оқади!» Овоз қатъий буйруқ оҳангида эди. Шундай бўлса ҳам сой қўшилмай оқиб бораверди. Унинг биллурдай тоза суви ажралиб турарди.

Бир ерда сой умбалоқ ошмоқчи эди, ўша овоз яна пўнғиллади:

— Ҳали ҳам қуйилмабсан-да, умбалоқ ошмоқчи-сан!!

Сой индамади. Фақат меҳрибон дара кучоғини эслаб биринчи марта юраги орзиқди.

Кейин ўзини катта, лойқа бир оқимда кўрди. Узини четга олмоқчи, бир дам тўхтамоқчи бўлди. Аммо қандайдир кўринмас бир куч уни таъкидлаётган ситарарди. Бу куч олдида гўдак нафасидек кўчилигини, кўриб сой даҳшатга тушди. «Ойи!» деб қичқирди.

Ҳалиги овоз истехзоли кулиб пўнғиллади:

— Шунча оқибсан-у, ҳали ҳам онангни чақирасан?
Сой унга қулоқ солмади. Меҳрибон онасига му-
рожаат қилди.

— Ойижон! Мен бунақа эмасдим. Соф ва шўх эдим.

— Ҳаммамиз ҳам бунақа эмас эдик.— Овоз пўн-
ғиллашда давом этарди.

Сой атрофига қаради. Ким экан бу уни силтаб таш-
лаётган? Теварагида сариқ оқимдан бошқа ҳеч нарса
кўрмади. Шу оқим гапираётгандек туюлди унга. Аҳа-
мият бермади.

— Лойқа сувларга қўшилиб, лойқалашиб, оғирла-
шиб кетяпман!!

Овоз истехзосини йўқотиб жавоб берди. Маъюсроқ
чиқди.

— Буёғи шунақа экан. Бир-биримизга тўнкар
эканмиз.

Сой ижирғанди. Узини боғлаб қўйгандек бўлиб
турган кўринмас ипларни узиб ташламоқчи, орқага —
дара қучоғига қайтмоқчи бўлди. Лекин орқага қай-
тиб бўлармиди? Ким ҳам қайтмасди у ҳолда? Ҳалиги
куч уни бир энлик ҳам силжитмади.

— Индамай оқавер энди!

Сойнинг юраги тилка-пора бўлди. «Хатто тўхтаб
йиғлай олмасанг!» деди ичида.

Кейин ўзининг ҳам кучи кетаётганини, оғирлашаёт-
ганини ва ўйноқлаш истаги йўқолаётганини сизди. Ба-
ри бир яна бир талпиниб кўрди. Бўлмади.

Унда куч, қувват ва орзудан асар ҳам қолмади.
Овуноқ бўлиб бир фикр қолди, холос. «Ҳарҳолда мен
ўзимнинг тиниқлигим билан бу оқимни бир оз бўлса-
да тозалладим-ку».

Эришчоқ бир дарё оқарди. Унинг лойқа ва ялпай-
ган сувида биллурдек тоза ва шўх сойлар бор эди.

ТУН УЛФАТЛАРИ

Бу менинг ёшлигимдан гўзал бир кеча. Биринчи ва қайтиб келмайдигани. Сеҳрли тунлар кўп, лекин бунақаси ҳар кишида битта бўлади. Кейин ҳам шунга ўхшаган, ўлгунча эслаб юрадиган тунлар бўлади. Одамлар кейингиларини ўша сеҳрлиси билан аралаштириб, ўзларини бахтиёрроқ ҳис қиладилар. Аслида, афсус, у битта.

Мен, одамлар, шу дақиқага эҳтиёт бўлинг, деб хитоб қилишим мумкин. Лекин, нима кераги бор. Шу кечани ўтказиб юборганлар энсалари қотиб қўл силтайдилар. Ҳали ўтказмаганлар бари бир қатор сеҳрли тунлардан уни ажратиб ололмайдилар. Улар у кечани анча кейин, ўтмишларини титкилаб топадилар ва эҳтимол улар ҳам қўл силтайдилар.

* * *

Баҳор охирларида Тошкент кечалари менга ёқади. Юрсанг, кўча шабадаси сени қучоғига олволиб ҳеч ҳам қўйиб юбормайди. Қучганда ҳам хуш ёқувчи жимирлаш билан қучиб, танангни қитиқлаб эркалайди, эркалаб қитиқлайди. Дарахт барглари қулоғингга нималарнидир шивирлайди. Ариқдаги сув эса жимит болалардек вижир-вижир қилиб куйиб-пишиб нималарнидир сўйлайди. У чарчоқ билмай, қаёққа кетаётгани барибир, кечаю кундуз оқаверади. Унга оқиш бўлса бўлди.

Оёқ остидан лўк-лўк сакраб қурбақа қочади. Лўкиллаб-лўкиллаб шалоп этиб сувга тушади-да, ўтиб кетишингни писиб пойлаб туради. Кейин «қурр» этиб ўғрига ўхшаб ҳуштак чалиб, йўлида давом этади. Буларнинг ҳаммаси кўчанинг тунги улфатлари. Мен уларни севаман.

Онда-сонда ўткинчиларнинг тақ-туқ қилган товуши

кеча улфатларининг овозини бузади. Оёқ товуши узоқлашгандан кейин яна шабада ва баргнинг шивирлаши қолади. Сув яна вижирлайди. Улар тонггача бир-бири билан сирли тилда гаплашиб, кейин уйқуга кетишади. Йўқ, йўқ, улар ухламайди. Эрталаб уларни шовқин ва ғовур-ғувур кўмиб, эзиб юборади. Табиатнинг нозик товушлари эшитилмайди.

Нега тунни севаман? Ёшим ўн олтидалиги учунми, шовқинни ёқтирмаганим учунми ёки Дилбар ҳақида ўйлаганимда ҳеч ким халақит бермагани учунми, билмайман. Дилбар ҳақида ўйлаганимда юрагим ғамгин мусиқа чалгандек увишади. Нега увишаркин?..

Уйимиз Тошкентнинг четроғида. Ҳаммада — участкалар. Эшикларининг тепасида лампочкалар.

Чироқлар, чироқлар. Улар кўча бўйлаб қатор тивилган. Одам ўтса гоҳ қоронғиликка кириб кетади, гоҳ ёруғликка чиқади. Яна қоронғилик, яна ёруғлик. Мен қоронғиликни яхши кўраман. Ёруғда Дилбар ҳақидаги хаёлларимни биров кўриб қоладиганга ўхшайди.

Ҳозир қаёққа кетяпман? Бунга ҳам хаёлларим жавоб беролмайди. Фақат шу тарафда Дилбар туришини билади холос.

Тўғри кўчадан секин-секин лалайиб боряпман. Уша томонга бўлса керак... Кўчанинг чап томонида ҳеч қандай қайрилиш йўқ. Унг томонда эса ҳар юз қадамдан кейин кўча келади. Дилбарнинг кўчаси бизнинг кўчадан олти қайрилиш нарида.

Қаршимдан кимдир кела бошлади. Ёруғда эркак эканлигини кўрдим. Узимни қоронғиликка олиб секин юра бошладим. Киши яна бир ёруғликка чиқди. Салимнинг отаси экан. Танимаса яхши бўларди-да. Салимнинг отаси ёнимдан ўтиб кетаётиб тикилиб қаради. Таниди:

- Ҳа, шма қилиб юрибсан!!
- Саломалайкум.
- Ваалайкум ассалом. Қаёққа кетяпсан?

- Шундоқ, ўзим.
- Кеч бўп кетди-ку!
- Ҳозир кираман уйга.

Кетди. Нима иши бор-а, нима қилиб юрганим билан? Ўзим билмайман-ку, нима қилиб юрганимни, унга нима дейман?.. Лекин кеч бўлиб қолгани рост...

Яна кетяпман. Ана, Дилбарнинг кўчаси. Унгдан тўртинчи уй. Олдида қатор толлар бор. Бошқа уйлар олдида ҳам толлар бор. Лекин унинг уйи олдидаги толлар қандайдир майин, чиройли. Икки тол орасида тахта бор. Тахтанинг тагида ерга қувур кўмилган. Қувурдан уйга сув киради. Унинг бир чети сал учган...

Унинг кўчасига киришга юрагим бетламади. Утиб кетдим. Орқамга қайтаётиб, кўчаси олдида туриб қолдим. Дилбарнинг уйида бир хонада чироқ ёниқ экан. Қандай қилиб у ерга бориб қолганимни билмайман. Уйнинг тўғрисида, лекин кўчанинг нариги бетидаман. Очиқ деразага қарашга ҳаракат қилдим. Хонада кимдир ўтирарди. Ичимдан, қалбимнинг энг теран жойларидан сездим, Дилбар. Яхшироқ қарашга толларнинг тарқоқ шохлари халал берарди. Лекин ўтирган одамнинг ўша эканлигига ишончим комил. Уша шундай дарс тайёрлаши мумкин. У бу йил ўрни битиради. Эҳ, агар мен бултур касал бўлмаганимда ҳозир ҳам Дилбар билан бирга ўқирдим.

Дилбарни биз Салим иккимиз яхши кўрамыз. Энди у ҳар кун Дилбарга нима деганини, Дилбар унга нима деб жавоб берганини айтиб мақтанади. Уни мақтанчоқлиги учун бир марта қулоғини тагига солган бўлсам ҳам, гапларига ишонмасам ҳам, бари бир юрагим увишиб туради. Чунки у Дилбар ҳақида гапиради.

Осмонда, худди Дилбарларнинг томи устидаянги чиққан ойни энди кўрибман. У худди эртақларга чизилган расмдагидек, тип-тиниқ осмонда ёнига бир-икки оқ булутни олиб, сайр қилиб юрарди.

Тим кўк осмон... оппоқ булутлар... ёп-ёруғ ойдин...

Назаримда оймўма менга юқоридан истеҳзо қиларди: «Э, ука, сендақаларни кўравериб...» Кейин ой тол баргларининг учига ўтириб олди-ю, чапак чалганча, шохдан-шоҳга ўтиб ғарбга қараб кета бошлади.

Шу пайт хонада кимдир юрди. Шохлар орасидан юзининг озгинаси кўринди. Яна қандай қилиб дераза олдига бориб қолганимни билмайман. Дилбар нимадир ўқиб, ниманидир ёзарди. Деразанинг тагига бордим. Шивирладим:

— Дилбар.

У чўчиб тушди. Урндан туриб ўтирган стулининг орқасига ўтиб олди. Ундан паноҳ сўрагандай, суюнчиғини қўлчалари билан маҳкам ушлаб олди.

— Вой, шунақаям кўрқитиб юбордингки. Нима қилиб юрибсан шу пайтда?

— Комилларникидан келаётган эдим. Деразадан кўриб, бир қарай дедим. Нимани ўқияпсан?

Бу гапларни мен ҳаммага гапиргандек бемалол, кўрқмасдан айтдим. Лекин ҳозир унга қандайдир бошқача, бўлак ҳеч кимга айтмайдиган, ўзим кўрқадиган ажойиб сўзлар сўзлашга ўзимни ундардим. Дилбар нималарнидир шивирларди: «Нимани ўқияпсан?» деган сўроғимга жавоб бераётган бўлса керак. Унинг гапларини эшитмасдим. Юрагим «айт, айтсангчи» деб такрорларди.

— Дилбар... сенга бир нарса айтмоқчийдим... кўчага чиққин!

— Шу пайтда-я. Ҳечам-да, чиқмайман. Айтадиган гапинг бўлса шу ердан айтавер,— деди у, қошларини кўтариб, кўзларида ҳайронлик билан. У жуссаси кичикроқ бўлгани учунми, нозик бўйинини уёққа-буёққа эгиб гапирганида кичкина боланинг: «Биззи мановимиз бор, сизда йўқ, э-э»,— деб мақтанган пайтига ўхшаб кетарди.

— Дилбар, чиқа қолгин. Фақат бир минутга. Ахир обқочиб кетмайман-ку сени! Дарров қайтиб кирасан,

— Ҳо, қаёқдан билай, балки обқочиб кетарсан? Гавдангни қара, менга иккита келасан. Айтдим-ку, гапингни шу ердан айтавер. Нима гап ўзи?— ҳеч нарса сезмай, ёки сезмаганга олиб сўзларди. Менимча у ҳам айтмоқчи бўлганларимдан қўрқарди.

Оҳ, қани энди нима гаплигини ўзим аниқ билсайдим ва уларни айтолсайдим.

У менга ўша катта-катта, қанақадир ҳеч кимда йўқ кўзлари билан қарарди. Унинг кўзларида доимо ўзини мендан юқори қўювчи шўхлик ўрнашиб олган. Бир хил пайтлари унинг майин боқувчи кўзлари ўзгариб, уларни кўпроқ жаҳл қоплайди. Бундан бир ойча олдин кеч-қурун баҳор байрамидан кечаси қайтиб келаётганимизда ҳам қучмоқчи бўлганимда кўзлари бирдан ўзгариб, ўзи эса, «уятсиз» деб қочиб кетган эди.

Назарим унинг олдидаги эппоқ қоғозга тушди. Унинг бир четини Дилбар озгингина тирсаги билан босиб, гўё бу менинг қоғозим дегандай, иягини кафтининг тескарисига қўйганча менга қараб турарди. Унинг қараши тўғри юрагимга ўтиб уни эзарди. Ўзим эса унинг қараши ичида чўмилиб юргандайман.

Кўзлари менсимай боқяпти шекилли. Йўқ-йўқ, менсимаслик, шўх ғурур остида қандайдир бекик хайрихоҳлик бор. Хайрихоҳлик жуда ҳам озгина, лекин бор эди.

— Бўпти, энди... мен деразани ёпаман,— деди у ичкари ромни ушлаб.

— Чиқмайсанми?..

— Йўқ, ҳовлида адамла ётиптила, нима қиласан шу пайтда кўчада демайдиларми? Йўқ, йўқ, умуман йўқ!— деди у бирдан уялиб кетиб, отаси бўлмаганида эҳтимол чиқиши мумкинлигини билдириб қўйганлигидан. Жуда шодланиб кетдим. Бу исбот қилинмаган, ўзим тўқиб чиқарган хулосадан.

Шу пайт нариги уйда ётган касалманд бувиси ўрнидан қимирлади, бир-икки секин йўталиб:

— Ҳой, қизи-и, ким билан гаплашяпсан,— деди ҳазин, лекин куч-қуввати кетмаган овоз билан. Кампир «қизи»даги охирги товушни чўзиб айтди.

— Йўқ... Ҳеч ким билан,— ёлгон гапирганидан жуда хижолат тортиди. У кўрсаткич бармоғини лабларига қўйди-да, «жим» ишорасини қилиб, деразани ёпди. Мен бир оз турдим. Чироқ ҳам ўчди. Халал бермай турган кеча улфатлари яна куйларини бошлаб юбордилар. Энди кетмоқчи бўлиб турган эдим, дераза қия очилди. Дилбарнинг шивирлаб «хайр» деган овози эшитилди. Ҳаммаёғим жимирлаб кетди. Хаёлларим чалкашди. Эҳтимол, унинг овозида ҳали кўзларида кўринган хайрихоҳлик сезилгани учунми, аниқ билмасдим.

Уйга қараб юра бошладим. Борлиқ бутунлай бошқачадек эди. Ҳамма нарса куйларди. Бу куйни фақат мен эшитардим. У фақат мен учун эди. Бошқаларга раҳмим келарди.

Қалбим ҳамон увишар ва ҳамон ҳазин мусиқа чалар эди. Лекин бу мусиқа ҳам бўлак эди.

Шабада яна мени эркаларди...

Эшигим олдига келиб, илгагини чўп билан очгунимча у мен билан ўйнашди. Кириб кетаётганимда эса қўлларини чўзиб, олиб қолмоқчидай, ёки кетимдан кирмоқчидай бўлди. Эшикни ёпдим. Шабада афсуслангандек бир дам турди, кейин яна кўча бўйлаб барглар билан ўйнашиб югуриб-югуриб кетди.

Эшикни ёпгач, туфлигимни товуш чиқармай ечдим. Айвонда ётган отам олдидан оёқ учида ўта бошладим. Ўтдим деганда қулоғимдан кимдир маҳкам ушлади... Отам...

— Аҳмоқ, қаерларда юрибсан санғиб,— «шарақ» эттириб қулоқ-чаккамга солди... Юрагим «зинғ» этиб кетди. Дунё бир дақиқа суратдек қотиб қолди.

— Бор ёт, эрталаб гаплашамиз, «калланга...»— деб сўқди.

Ётдим. Қаравотим кеча улфатлари орасида. Ёнидан

ариқ ўтади... Улар мени юпатишгандек бўлди ўзлари-ча, отамни ноҳақ деёлмасам ҳам, алам қиларди... Йиғлагим келарди.

Сувнинг вижирлаши пасайгандек бўлди. Узоқдан тракторнинг тариллаган овози келди.

* * *

Ҳозир ҳам кечаси юрганимда бир зумга ўзимни тўхтатаман. Тунги улфатларимга қулоқ солишга, уларни юрагимга сингдиришга ҳаракат қиламан. Лекин фақат ўша кундагига ўхшаган нарсаларни сезаман. Фақат ўхшаган.

Бошқаларда бу тун бошқачароқ ўтгандир. Мен ўша кечда Салимни ҳам, унинг отасини ҳам, ўзимнинг отамни ҳам ёмон кўрардим. Ҳозир эса ўша кечани бутунисига севаман, йигитликка тўғри келмаса ҳам айтий, хўрсинаман.

1968.

ҲИСОБГА ҚИРМАГАН ҚУРБОН

Дарахтдан йўлакка барг учиб тушди. Биринчи барг. Беш-олти кундан кейин бундай барглр яна кўпаяди. Барг одамларнинг шамолидан уёққа-буёққа қимирлади, кейин оёқ остига тушиб эзилиб кетди.

У витрина олдида турарди. Баргни ундан бошқа ҳеч ким кўрмади. Хаёлига ўзининг умри келди.

Одамлар ишдан қайтардилар. Бу фикр уни тезлашишга ундади. Кеч кириб қолганидан ва ҳали чоракликка пул тополмаганидан хавотирланди. Қолган элик тийинни бирорта «қўли очиқ» кишидан улгуржи қилиб сўрамоқчи бўлди.

Кўзи кирди-чиқди кўп гастроном эшиги, гавжум йўлак ва уни машина йўлдан ажратиб турган рангдор трубаларга бири сўяниб, бири устида ўтириб сигарет

сўраётган ўспиринларга тушди. «Ҳаммаси беш-ўн ти-
йиндан берса ишим битарди-я», деди хаёлида ва улар-
га яқинлаша бошлади.

— Укалар, кечирасизлар. Бир нарса сўрайман,
майлими? Қўйлиқда турардим... бир тийин пулим қола-
мабди. Беш-ўн тийин чақанглр бўлса, аяманглр,
трамбой-промбой қилиб етиб олай.

У ўспиринлар гапини эшитмай, тескари қараб
олишларидан қўрқиб тез-тез гапирди. Кўзлари қисилиб,
илтижоли юзлари буришиб кетди.

Кир бўйни, гижимланган тиринка костюмига қараб,
гапларига ҳеч ким ишонмаслигини ўзи ҳам биларди.
Лекин ўзидан-ўзи раҳм-шафқат сўровчининг ҳолатига
тушиб қоладиган бутун туруш-турмуши, ёдаки бўлиб
кетган бу сўзларни ҳеч қийналмай тўхтамасдан айтар-
ди.

Ўспиринлар унга бирпас бақрайиб қараб туришди.
Панжарада ўтирганлардан бири чўзиб туриб:

— Студентларда пул нима қилади, ака,— деди-да,
орқасига, машина йўлга туфлади. Костюми чўнтагини
кавлаштираётган баланд бўйлиги битта ўн тийин ва уч-
тўрт чақа чиқариб, «бор майда шу экан», деди-да, не-
гадир ўзи қизариб кетди.

— Раҳмат, укаларим, раҳмат. Бўлади, етиб оламан
кулбамга, раҳмат...

Унг қўлтиғига қистириб олган таёғини дўқиллат-
ганча нарироққа бориб қўлидагини санади. Кейин
ҳалигидек дўқиллаган овоз чиқариб, гастрономнинг у
бошидан-бу бошига тўхталиб-тўхталиб юра бошлади.
Витриналар олдида тўхтар, гоҳ витринага, гоҳ одам-
ларга чарчагандек, четдан қараб қўяр эди.

Иўловчилар орасидан шошиб кетаётган кишини,
«оғайни, бир минут», деб тўхтатди. Шляпалик бу киши
энсаси қотиброқ тўхташидан бирон наф тегмаслигини
сезган бўлса ҳам «монологи»ни айта бошлади. Лекин

шляпалик одам, «э, қўйсанг-чи, сендан бу ашулани кўп эшитганман», деб жўнаб қолди.

У хафа ҳам бўлмади. Яна алаинглай бошлади. Мана шу туришда одамлар ўртасида бегоналигини сезар, одамлар унга оддий қарашмас, биров ачинар, биров таҳқирлар, биров жирканар эди. Шунинг учун ҳам у ўзини тутқун қуш сингари ҳис қилар, шу қарашларни кечаси ҳам, кундузи ҳам юрагида сезар, мана шу, юрагидаги сезгининг давоси эса ичкилик эканлигини биларди. Агар қиттак ичиб олса, бадани қизир ва бу қарашлар иссиқ ерга ёғаётган қордек йўқ бўлиб кетар эди. Ана шу қарашлардан, ана шу юрагидаги сезгидан қочиш учун, ўзидан қочиш учун ичарди.

Нафақа пули тамом бўлгач, унинг иши одамлардан чоракталиқ пул йиғиш эди.

Чўлоқ бу ердан умидини узиб, Эски шаҳарга кетмоқчи бўлди. У ерда одамлар саховатлироқ деб ўйларди. Троллейбус бекатига келиб, сўнгги сигаретасини тутатди. «Пулгача ҳали олти кун бор-а»,— деб ғудранди.

Қош қорая бошлади. У ўзини бир оз тинч сезди. Теваракка дадилроқ кўз югуртирди. Унг елкаси кўтарилганча бошини қуйи олиб, бемалол чекиб олди. Бугун омади келмаганидан ташвишланар, лекин умидини ҳам узмас эди.

Шу пайт кимдир уни кузатаётгандай туюлди. Секин атрофга қараб чиқди. Бекатнинг нариги четидаги ўриндикдаги киши бўлса керак? Утирган одам билан иши йўқдай, ўша томонга юрди.

Бир оз ўйланиб турди. Оҳиста яқинлашди.

— Ака, бир минутга вақтингизни оламан...

Қорувли одам унга бир оз қараб тургач, ҳорғин йўғон овозда:

— Утир,— деди ёнидан жой кўрсатиб.

Чўлоқ айланиб ўтиб, унинг ўнг тарафига ўтирди.

Унг қўлида қўлтиқтаёғини ушлаб, чап қўлини ёлғиз

оёғига ташлади. Кўчанинг нариги бетидаги неон уларнинг юзида жилваланди.

— Яримтага етмаяптими?

Чўлоқ бошига мушт тушгандек, бир зумга ўзини йўқотди. Лекин обқочиш бефойдалигини негадир тушунди. Кекиртагини қашигандек бўлди. Томоғини бир қириб олди.

— Чорактага,— деди. Кейин бирдан юзини буриштириб, йиғламсираган товушда:— Ахир нима қилай, ҳеч кимим йўқ, ўзим урушдан ногиронман, хотиним ташлаб кетди. Ёлғизман, бутун оламда ёлғизман. Келинг, ака, эллик тийин сиздек одамга нима қипти!— деди.

Қорувли одам бамайлихотир жемпери чўнтагидан сигарет олди, унга ҳам бир дона узатди.

— Хотиним ташлаб кетди, дегин?

— Ҳа.

Чўлоқ бирон иш чиқишини сезиб, ўзини мумкин қадар бечора қилиб кўрсатишга тиришиб, ҳамроҳининг кўзларига қаради. Аммо шу зумдаёқ кўзини олиб қочди. Иккинчи бор бу кўзларга қарамасликка ҳаракат қилди.

— Бу йилги протезни ҳам ичиб бўлгандирсан?

— Ҳа.

Чўлоқ бу кишининг ўз ишларидан хабардорлигига ҳайрон бўлар, бироқ бунинг сабабини билишни истамасди.

— Келинг, ака, мендек бедавонинг ишига аралашиб нима қиласиз. Эллик тийин-а, эллик тийин. Бола-чақангизнинг роҳатини кўринг. Кўчада ичади деб ўйланг, уйимга кетаман...

— Оёқни қаерда қолдиргансан?

— Прагада.

— Операция бўлгандирсан-а?

— Ҳа, чаласини врачлар қирқишган.

— Оёқсизсан, хотининг йўқ... ёлғизсан... Уруш эллик миллион кишини ер қаърига жўнатди. Йигирма

миллион майиб қолдирди одамзодга. Статистикага осон, жамлайди-қўяди. Рақамлар қуп-қуруқ, лўнда қилиб гапириб қўя қолади. Қанчадан-қанча зардоб бор буларнинг тагида.

Қорувли одам худди ўзига гапиргандек, шошмасдан гўлдиради. Чўлоқ унинг гапи анчага чўзилишини сезди. Ўзини диққат билан эшитаётган қиёфага солди. Аммо гап кўпайгани сари энсаси қотар, жаҳли чиқиб, асаблари таранглашиб бормоқда эди.

— Операциядан кейин,— давом этарди қорувли одам,— врачлар пирамидол уколени белгилашади.

Энди у бевосита ногиронга қараб сўзларди.

— Мазалигини биласан, аввало, ҳеч кимни бошига солмасин. Оғир хаёллар енгиллашади. Ярим уйқуга кетасан. Оғриқ эриб, йўқ бўла бошлайди... Аммо... мана шу уйқу кета бошлайди. Йўқ, ҳали сени оғриқ қийнамайди. У бир-икки соатдан кейин келади. Мана шу бир-икки соатдан сўнг азобланишингни билиб кўрқасан. Уколни ўйлайсан. Сал кечикишса, «ҳамшира», деб бақирасан... Бир пайт келиб уколлар тўхтатилади. Икки-уч кун ухлашга қийналасан. Оғриқнинг вақтинчалигини билсанг ҳам укол олгинг келади.

Қорувли одам бир оз сукут сақлаб, чекди. Умуман, ҳамма гапларини тўхтаб-тўхтаб гапирди.

— Қалб оғриғида ўзинг хаста, ўзинг табибсан. Қалб оғриғинг ўша операция, ароқ эса укол... Агар йигирма миллион майибнинг ҳаммаси...

Чўлоқ бирдан ўрнидан сапчиб турди.

— Ҳей, менга қаранг! Эллик тийин берасизми, ёки...— жаҳлдан таёғини ерга уриб сенсирашга ўтди,— бошимни бекорга шунча қотирдингми?

Қорувли одам бир сесканди. Боя гапларим таъсир қиляпти деб ўйлаган эди, энди бу фикри ўзига алам қилди.

— Нима ҳақинг бор мен яримта одамга бунақа ақл ўргатишга? Нима, сенинг оёғинг урушда қолибдими, ё

хотининг ташлаб кетдими, ё ҳеч кимнинг йўқ ёлғизми-сан?!

У ҳар савол берганида таёғини ерга урарди.

Қорувли одам бир-икки, «қўй, оғайни, сал босиб ол ўзингни», деди-ю, нафи тегмагач, скамейкани тиззаси олдидан ушлаганча икки-уч қадамча нарига, асфальтга кўз қадаб ўтирди.

— Бермайман, деб очигини айтавермайсанми?

Чўлоқ ёнига қараб «туф-э», деди-да, кетмоқчи бўлди. Лекин юраги тошиб кетганидан яна қайрилди.

— Энди, «меҳнат қил, меҳнат қилсанг бахтингни топасан», дейишинг қолди. Мен ҳам биладан бут-бутун бўлиб, бола-чақам, қариндош-уруғларим, ошна-оғайниларим олдимда, бировга насиҳат қилишни. Бирпас кутиб турсам, ичишни ташла, дердинг!

Чўлоқ қотирдим, дегандек тескари қараб турди. Қоронғида орқаларидан ўтаётган сийрак ўткинчилар «иккита ширакайф улфат жанжаллашиб қолибди-да», деб ўйлаши мумкин эди. Шунча вақти бекор кетгани алам қилган чўлоқ ҳеч кетолмасди. У ҳамроҳига еб қўйгудек қараб турарди. Шу пайт ҳамроҳи шимини тиззаларидан ушлаб оҳиста юқори тортди.

— Қара,— деди бўғиқ овозда. Неон чироғида, туфли ва найпоқнинг устида, иккала оёғининг ён тарафларида иккитадан никелланган темир хира ярақлади.

Энди чўлоқ сесканди. Бирдан бўшашди, зўрға бояги турган жойга келиб ўтирди. Йиғлаб юборди. Укиригини босишга ҳаракат қилар, йўталиб-йўталиб йиғларди. Оғзини, кўзини, бурнини ифлос дастрўмоли билан артар экап, бир-икки минут ўзини тўхтата олмади... Бир оздан сўнг жим бўлиб қолди.

Иккови ҳам сукутга чўмди. Шу зумда улар орасидаги бегоналик бутунлай йўқолди. Улар мана шу машина говури ва онда-сонда трамвай ғийқиллаши тешиб турган сукунатда бир-бирларига жуда яқин эдилар.

Фронт эсдаликлари, фронт ҳурмати, муқаддас эсдаликлар уларни бир тан-бир жон қилган эди.

Чўлоқ оғир бир хўрсиниб:

— Чекишдан ол,— деди. У ўзини оғир тушдан уй-ронгандек ҳис қилди, гўё окопдагидек ҳис қилди ўзини. Унинг «чекишдан ол» дегани ҳам ҳеч қандай мулозаматсиз, аскарчасига чиқди.

Шу онда бирдан ўша даврга қайтгандек бўлди... У соғ эди. Унинг оёғи бор эди. Унинг атрофида дўстлари, уйда интизор хотини, энг асосийси, унинг бутун вужуди ҳаракатга тўла эди. Нималардир қилмоқчи, ишламоқчи, ўқимоқчи... Енида ҳамтовоқлари билан бемалол гаплашиши мумкин. Улардан бирон нарса сўраши, улар эса шунчаки, жавоб бермасликлари ҳам мумкин. Барибир улар бирга. Ёлғиз эмас. Улар унинг бутун фикрини, бутун туриш-турмушини билишади. Уларга ҳеч нарсани тушунтиришнинг кераги йўқ. Охирги пайтда бировга бирон нарса тушунтириш шунчалик жонига теккан эдики... ҳатто ўзига ҳам ўзининг ишларини, нега шундай қилганини, бунга нима жавоб қилишини ўйлагиси келмас эди. Нега у ича бошлади? Нега хотинини ажралишгача олиб келди? Хотини Бухорога кўчиб кетганидан бир йил кейин унга, эринг ўлди, деб хат ёздирворгани, нега марказдаги уйини сотиб, чеккадаги бир кулбани олгани-чи! Шуларга жавоб бериш ҳақида ўйлашнинг ўзи, мана шу кичкина жавобгарликнинг ўзи уни жуда қийнар эди. Ҳозир ҳам хаёллари кўтарилиб, скамейкада иккови ўтирганини сезди. Ўзининг қанчалик пастлашганини, тушиб қолган ўрасининг чуқурлигини сезгандек бўлди. Қалбида қатиқ оғриқ турди.

— Менга қара, хафа бўлмагин-у,— деди ҳамроҳи унинг елкасига қўлини қўйиб.— Бир одам керак эди, кичкина сигарет дўконига. Кел, яна бир марта ҳаракат қилиб кўргин, эҳтимол бу гал бирон нарса чиқар. Мен

ёрдам... Майли, аввалига хоҳлаган пайтингда ишлаб, хоҳлаганингда кет.

Букчайиб ўтирган чўлоқ ынграб, бошини секин-секин чайқади:

— Бўлмайди, бўлмайди. Сенга ҳам хол қўйиб қўяман... Одам фақат ўзининг кимгадир кераклигини билгандагина яшар экан. Биров бутун халқ учун, биров аудитория учун, биров қариндошлари, биров хотини, биров эса жимит боласига кераклигини билганда яшайди... Мен ана шу, кимгадир кераклиман, деган ҳиссиётимни йўқотганман.

У яна асабийлашди, юзини буриштириб, қўл силтади.

— Ҳатто ўз қизимга халақит қиламан. У мендек отаси борлигини билмагани яхши... Баъзида шундай ўлиб кетгим келадики...

Жим қолишди.

Чўлоқнинг юрак сиқиши шундай зўрайдики, ҳансираб нафас ола бошлади. Мана шу азобдан қутулишнинг энг осон йўли ичиш эканлиги миясига урилди.

Уша беғубор пайтга қайтиш йўлининг, тушиб қолган ўрасидан тепадаги ёруғликкача бўлган йўлнинг қанчалик изтиробли эканидан юраги орқасига тортиб кетди. Йўқ, йўқ, деди хаёлининг бир бурчагида. Гўдак ваҳима олдида кўрпага ўралгандек, ҳалиги фикрига ўралиб олди. Яхшиси, ўйламаслик керак.

У яна бундан бир соатлар олдинги ҳолига қайтганди.

— Қийинлигини биламан. Аммо сенинг ҳақинг йўқ, бунақа қилиб юришга. Аввало... дўстларимиз ҳаққи, уларнинг руҳи ҳаққи. Кейин... ахир, эркакмиз-ку. Иккиқилганимиздан кейин туришимиз керак... Ма, адрес, ҳарҳолда бир келгин.

— Йўқ, йўқ, кетманг,— деди чўлоқ қорозни ола туриб.— Ичмасам, мен бугун ейдиган азобни ит ҳам емайди. Эллик тийин ташлаб кетинг, адойи тамом

бўлганман. Сизнинг оёғингиз чўлоқ бўлса, менинг оёғим ҳам, мана бу ерим ҳам...— кўкрагини кўрсатди у.

— Бўлди, бўлди! Йигитчиликдан чиқиб кетдик-э.— Қоровли одам ўнғайсизланганидан терлаб кетди. Аммо унинг гаплари энди таъсир қилмасди. Чўлоқ ҳамон ёнгиширди.— Ма, ол...

Чўлоқ ҳамроҳининг қўлини қўйиб юбориб, пулга ёпишди.

— Барибир бир учрашгин,— қоровли одам тескари қараб олди.

Чўлоқ нима қилишини билмагандек бир оз туриб қолди. Кейин оғирлигини таёққа ташлаганича тез-тез юриб, йўқ, юриб эмас, югуриб кетди.

У мана шу жойга, қоровли кишига, одамларга кўринмаслик учун ва ичиб ўзига ҳам кўринмаслик учун қочарди.

1966

ҚИЗЧАНИНГ ЭРТАГИ

Рамазон бино олдига келганида кираверишнинг чироғи йўқлигини кўрди. Айниқса, учинчи қаватдаги уйига кўтариладиган зина қоп-қоронғи эди. «Аблаҳ болалар, умуман, бу дунёда ҳамма аблаҳ», деди у эшигига яқинлашар экан. Қалит солиб бураганда эшик очилмади. Ваҳоланки, Рамазон аниқ билади, калитни икки марта айлантирди. У калитни беркитадиган томонга икки, сўнг яна орқага икки марта буради. Эшик очилмади. «Аблаҳ», деди у ва тиззаси билан эшикни қаттиқ тепди. Тиззаси оғриб кетди, эшик ланг очилди. «Аблаҳ, бу дунёда ҳамма нарса аблаҳ»,— у тиззасини силаб, анчагача энгашиб турди. Оғриқдан ва димиқишдан терлаб кетди.

Инқиллаб хотини чиқди. Беш-олти кундан бери ка-

сал ётган, озиб, сочлари тўзғиган Сабоҳат кўзига ал-
вастидек кўринди.

— Келдингизми?

— Йўқ, ўлиб йўлда қолиб кетдим!

Сабоҳат Рамазоннинг озгина кайфи борлигини
билди.

— Мен касал, бола касал, ўлай деб ётибман-у, сиз
шу пайтгача, яна ичиб...

— Учир овозингни, йўқол!

Сабоҳат эрининг вужудида кайфдан ҳам бошқа нар-
са борлигини сезиб, индамай кириб кетди.

— Нариги маҳаллада биров дарчасини очса, сенга
елвизак тегади,— гапирди орқасидан Рамазон. Сўнг
энгашиб, пишиллаб, ботинка ипини ечди. Лекин ботин-
ка оёғини қўйиб юбормасди. У панжасига товонини ти-
раб кескин юқори кўтарган эди, ботинканинг кети бол-
дирига тегди. Оғриқ ва аламдан Рамазон жаҳл билан
оёғини силтади. Ботинка учиб бориб, эшикка тарақлаб
урилди.

Рамазон пальтосини ечиб, қозиққа илмоқчи бўлди.
Лекин илгаги узилиб кетган пальто сирғалиб тушиб ке-
таверди. У зарб билан пальтони ерга урди-да, гуд-
ранди:

«Аблаҳ, кеча айтувдим, тикиб қўй, деб».

Йўлакка хотини чиқди.

— Овқат ейсизми?— сўради у анча мулойимлашиб.

— Шак-шубҳасиз! Озгина.

Рамазон хотинини бир чеккага суриб, ваннахонага
ўтди. У ювингунча Сабоҳат мошхўрдани иситиб, ярим
коса сузди, чой дамлади. Сўнг кўздан йироқ туриш учун
секин меҳмонхонага кириб кетди.

Она-бола касал бўлишгани учун алоҳида ётишарди.
Гриппга чалинган хотини меҳмонхонада, томоғи оғ-
риётган қизи эса оромхонада.

Рамазон ошхонада ярим соат ўтириб, на бир тузук-
роқ овқат еди, на чой ичди. Бугунги ишхонадаги маж-

лиснинг тафсилотларини кўз олдига келтириб, яна ҳам-мани сўкиб чиқди. Сектордаги камчиликларни рўйи рост танқид қилгани учун уни роса «дўппослашганди». Пана-панада бошлиқнинг гўрига ғишт қалаб, камчиликларини шивирлаб юрадиганлардан фақат бир киши унинг ёнини олди. Қолган ҳаммаси, ҳаттоки, энг яқин дўсти деб юрган Додахўжа ҳам, ин-инига кириб, бошлиқнинг кетини ялашди. «Ўзи хўжалардан одам чиқмаган», деди Рамазон ўрнидан кескин туриб. Меҳмонхонани босиб, оромхонага ўтар экан, хотинига қараб ҳам қўймади.

Тунчиरोқ ёқилган оромхонада етти яшар қизчаси Назира мўлтираб, уни кутиб ётарди. Унинг ҳамма тўполонни эшитгани ойдек равшан эди.

— Нега ухламаяпти қизим?

— Чўпчак айтиб бермадингиз-ку!— қизининг овози хаста, бундан яна суюклироқ чиқди.

— Бугун адасининг мазаси йўқ, чўпчак ҳам йўқ,— деди Рамазон.

— Йўқ, айтинг чўпчак. Бўлмаса, ухламайман!

Рамазон ичида сўкинди-да, қизининг ёнига ёнбошлади.

— Бир бор экан, бир йўқ экан, ўтган замонда бир Қилич қора деган паҳлавон бўлган экан...— Рамазон кайфияти кўтарганчалик эртақни чўзди-да, қизига қаради. Назира кўзи мошдек, ҳайратда жонқулоқ бўлиб эшитиб ётарди. Рамазон ижирғанди-да, тезроқ тугатишга ҳаракат қилди:— Бир кунни Қилич қора Ажам шаҳрига азоб бераётган аждарни ўлдириш учун сафарга чиқибди. Йўлда унга икки бадфеъл киши ва бир ялмоғиз кампир ҳамроҳ бўлибди. Уларнинг нияти Қилич қорани ўлдириб, қиличини йўқ қилиш экан. Чунки улар Қилич қоранинг одамларга яхшилик қилишини истамас эканлар. Оққўнгил Қилич қора эса бундан бе-хабар экан. Бир жойда, дарё бўйида, тунашганда йўлдошлари Қилич қоранинг ухлашини пойлашибди-да,

уни ўлдиришибди. Ўзининг қиличи билан ўзини чошиб, майда-майда қилишиб, жасадини қопга солишибди. Ёнига қиличини қўйиб, қопнинг оғзини боғлашибди-да, дарёга ташлаб юборишибди. Шу билан эртак тамом,— деди Рамазон уйқудан кўзлари юмилиб.

— Қилич қора яхши-ку, ўлмасин,— деди қизчаси жон-жаҳди билан уни тортқилаб.

— Яхшилар ўлиб кетаверади, қизим. Яшаш учун ёмон бўлиш керак. Ухла!— ғудранди Рамазон уйқу тамом элитаётган бўлса ҳам жаҳл билан. Кейин пишиллаб ухлаб қолди. Қилич қорага жони ачиган Назиранинг анчагача хун бўлиб, ўртаниб йиғлаганини билмади.

Рамазон саҳарда совқотиб уйғонди. Деразалар тақа-тақ яхлаганди. Чилла совуғи ойналарга солган безакларга бир оз бақрайиб қараб ётгач, ўрнидан турди.

Соат етти эди. Хотинига изҳори дил қилишдан қочиб, тезроқ жўнамоқчи бўлди. Говуш чиқармай кийинди-да, қизини бир ўпиб кетиш ниятида оромхонага қайтди. Лекин қизчасининг ухламаганини, кўзларидаги дард-аламни кўриб тахтадек қотиб қолди. Бу нигоҳ гўдакниқидан кўра кўпроқ дунёдан умид узиб, ўлимини кутаётган, қариб-қуриган чолниқига ўхшарди.

— Адажон, Қилич қора... дарёнинг тагида...

Рамазон ғалвага чулганган, карахт мияси билан нималарнидир англагандек бўлди-ю, аҳамият бермади. Энгашиб, қизининг юзидан, пешонасидан ўпди:

— Ухла, тезроқ соғай, катта бўлганингда ҳаммасини билиб оласан. *

— Керакмас, катта бўлмайман. Ёмон бўлишни истамайман, ўламан.

Рамазон бирданига барини тушуниб, даҳшатга тушди. Гўдак яшашни истамасди. У қадам қўймоқчи бўлган дунё отаси айтганчалик бўладиган бўлса, дунёдан воз кечганди.

Рамазоннинг юрагини даҳшат билан ваҳима чан-

галга олди. Аъзойи баданини титроқ тутиб, типирчилаб қолди.

— Қизим, қизижоним! Ахир... ахир мен... ахир мен чўпчакни охиригача айтмадим-ку...— Рамазон пальто ва қалпоғини тез ечиб ирғитди-да, костюм ва ботинкаси билан ўзини ўринга ташлаб, қизчасини қучоқлади.— Йўқ, йўқ, қизим. Чўпчакни охири бор ҳали. Ахир ўзинг ўйлаб кўр, шундай яхши Қилич қора ўлиб кетаверадими? Ҳеч қачон!— Рамазон аччиқ кўз ёшларини сўзларига қўшиб ютиб, тутилиб, дудуқланиб эртақни давом эттирди.— Қилич қоранинг ёшлиқдан бирга ўсган учта дўсти бўлиб, биттаси ҳунарманд, биттаси темирчи, биттаси табиб экан. Бир куни учови суҳбатлашиб ўтириб, Қилич қорани эслаб қолишибди. «Қилич қора қаерда экан-а, омон-эсон юрганмикан?»— дебди темирчи жўраси. «Ҳозир Қилич қоранинг қаердалигини кўрамиз»,— дебди ҳунарманд жўраси, ёнидан ўзи ясаган ойнаи жаҳонни чиқариб. Жўралари ойнаи жаҳонга қарашса, Қилич қора дарёнинг тагида тилка-пора бўлиб ётганмиш.

Рамазон гапида давом этар экан, қизининг кўзларидаги бефарқлик йўқолиб, аста-секин жон кираётганини кўрди. Ваҳимасидан бир оз тушиб, овозидаги шошқалоқлик ва дудуқланиш ўрнини эртақ айтишдаги вазминлик олди. Энди уни ўз фикрларига қарши гапираётгани очиқ қийнай бошлади. Бу алам юрагини пастга тортар ва димоғига аччиқ бир нарса бўлиб уриларди.

— Улар йўл юриб, йўл юрсалар ҳам мўл юриб, Қилич қора ётган жойга етиб келибдилар. Темирчи катта тўғон ясаб, дарёни бошқа ёққа бурибди. Ҳунарманд Қилич қорани олиб чиқибди. Табиб жўраси эса унинг тилка-пора қилинган жасадини бир-бирига улабди. Кейин мумиёни асил ҳамда бошқа ўтлар қўшиб тайёрлаган дорисини сурган экан, Қилич қора бир акса уриб ўзига келибди.

Назиранинг ғужанаклиги бўшашиб, баданларига илиқлик югурди. Кўзлари юмилиб:

— Ростданми, адажоним,— деди Рамазоннинг юзларини силаб.

— Ҳа, албатта-да, қизижоним. Бўлмаса, яхшилар ўлиб кетаверадими?..— Рамазон қилт этиб ютинди-да, севиич ва алам аралаш кўз ёшларини артди.— Сўнг улар тўртовлон бўлиб, ялмоғизни ва ҳалиги қоракўнгилли икки кишини қидириб кетишибди.

Ҳаётбахш уйқу тамом элитган қизи овозини зўрға чиқариб сўради:

— Уларни топишадими, адажон?

— Топишади, қизим, топишади,— деди шошиб отаси чуқур, фақат ўзига қаратилган билинар-билинимас истеҳзода,— ёмонлар албатта жазосини олади...— Рамазон яна бир ютинди-да, атайлаб қизи учун такрорлади:— Ёмонлар албатта жазосини олади, шундай кетаверадими бўлмаса!

Кейин у эртакни охиригача айтди. Эртакда ялмоғиз ва қоракўнгил кишилар жазосини олди. Қилич қора дўстлари билан аждарни ҳам ўлдирди. Сўнг улар шодхуррамликда ошларини ошадилар, ёшларини яшадилар.

Қизча ухлаб қолди. У оғриқни қолдирадиган кучли дори олгандек, жисми тамом ёзилиб, соғлом ухларди.

Рамазон пальто ва телпагини кийиб, хотинининг олдига кирди. Бир лаҳза унга қараб турди. Сабоҳат ухламаган экан.

— Бўпти, бўлар иш бўлди,— деди у узр қабул қилиб, ҳазин оҳангда.

Рамазон маъюс жилмайиб, хотинининг юзини силади.

Эшик шилқ этиб ёпилди. У қоронғи зиналардан оғир, битта-битта тушиб ташқарига чиқди. Тун қилт этиб, эндиғина дарз кетганди. Шунинг учун хуфтонга ҳам ўхшарди.

Рамазон ана шу қовоғини солиб бошланаётган кун бағрига қадам қўйди. Қизига айтган эртакка ўзини

ишонтириши кераклигини элас-элас ўйлади. Унинг учун энг муҳими ва қийини шу эди.

1975

МУАЛЛИМ

Меливой Овназирдан чиқиб, Чорсуга келар экан, барвақт тушган октябрь совуғидан, жунжикиб-жунжикиб кетар, кучайиб бораётган ғала-ғовур, қувноқ бозор шовқинига аҳамият бермасди. Кўзини ердан узмас, собиқ мактабдошлари, ўқитувчиларини кўриб қолишдан қўрқарди.

Бир минг тўққиз юз ўттиз учинчи йилги, халқ душманларини қутуртирган очарчилик тугаган бўлса-да, ҳамон одамларнинг асосий ташвиши қорин тўйдиришда эди. Уша йили Меливойнинг отаси ўлиб кетди. Уч ўғил билан ёлғиз қолган онаси артельга ишга кирди. Шундай бўлса ҳам эридан қолган майда-чуйдани сотиб, оилани бир йилгина боқа олди, холос. Минг тўққиз юз ўттиз бешинчи йил баҳорида таътилга чиққан Меливой отасига таниш новвойга шогирд тушди: увадаси чиққан рўзғор занжирининг узилмаслигини таъминлайдиган ҳалқа бўлди.

Беш ой ичида Меливойнинг жуда ёғли бўлмаса ҳам қорни тўйди, уйига биттадан нон олиб келадиган бўлди, эгнига эскироқ чопон, оёғига калиш битди. Новвой меҳрибон одам экан, «яхшилаб ўрганиб олсанг, уч-тўрт йилдан кейин фотиҳа бериб, дастмоя билан чиқариб юбораман», деган ваъдани берди.

Аста-секин Меливойнинг энг аълочи ўқувчилиги ҳам, бултур еттинчи синфни бигирганда Москвага боргани, у ерда «Биринчи қалдирғочлар» деган шиорлар билан уларни кутиб олган оломон ҳам унутила бошлади.

Илмий мудир Темир аканинг: «Ватанга сиз каби ўғлонлар зарур», деган гаплари баландпарвоз, керак-сиздек туюла бошлади. Лекин мактабни битириб, Москвага бориши мумкин эканлигини эслаганида ҳали-ҳали хўрсинар, жиндек йиғлаб олгиси келарди. Темир акадан уялар, кўрсам ерга кириб кетсам керак дерди.

Бир марта кўриб-ку, қочиб қолди. Темир ака болаларни юборганда Меливой нуқул уйида бўлмайди: новвойникига азонлаб кетиб, кечаси қайгади. Новвойникини эса болалар билмайди, уларга Меливой атайлаб айтмаган.

Бозорга нон олиб тушганида кўриб қолишмаса бўлди. Ҳозир ҳам бозорнинг ғала-ғовури, ҳидлари орасига кириб борар экан, Москвани, у билан боғлиқ армонга айланган орзуларини эслаб, бир хўрсинди. Лекин нимаси биландир уни маҳлиё этишга улгурган бозорнинг яқинлиги қалбидаги бу оғриқни босди. Кўзларидаги чуқур армон устига ҳаётнинг зардобли, шу билан бирга ачиқ-қувноқ кулгисини пуркади.

Орқасидан: «Қоч, от тепади», деган бақирӣқ эшитилди. Меливой бир сакраб туриб, аравага йўл берди. Юраги гупиллаб, бир сўкинди. Куббалари мовийлашган осмондан ажралиб қолган Кўкалдош мадрасасига бир оз қараб туриб, пастликдаги сомон бозорга туриб кетмоқчи эди, бўйин аралаш елкасидан биров маҳкам ушлади. Меливой ўгирилмасданоқ унинг кимлигини сезди: бу меҳрибон қўлнинг эгаси унга кўпдан таниш эди. Уни ардоқлаган, кўп сафарларда бошқарган эди.

— Ҳорма, Меливой?— деди Темир ака, йўғон товушда. Худди Меливой унинг дўстидек, овозида ўпкалаш ҳам бор эди.

— Бор бўлинг,— деди Меливой пиқ этиб йиғига тушар экан.

— Йиғлама, нимага йиғлайсан. Ман сани урармидим.

— Э, ушгамас,— деди Меливой кўз ёшини артиб.

Муаллимнинг япалоқ, қурбақа нусха туфлисига қаради. Туфли зўр эди. Ҳатто Москвада ҳам бунақаси ҳаммада топилавермаслигини Меливой биларди.

Темир ака Меливойнинг елкасидан ушлаб кетар экан, иягидан кўтариб, уни ўзига қаратди:

— Бизларни ўқисин, одам бўлсин, деса-ю, бизлар шунақа қилсак.

Меливой индамади. Улар хийла жим кетишди.

— Менга қара, ҳукуматимиз янаям ёрдам бўлсин деб, ҳар бир мактабга биттадан лаборатория очтириб, олтмиш сўмдан ойлик белгилади. Уларга раҳбарликка эса сенга ўхшаган, бўладиган болалардан қўйишни тайинлади. Бизлар шунга иккига бўлиб, ҳам физика, ҳам биология лабораториясини очдик. Шунинг физикасини олмайсанми? Маоши ўттиз сўм, асбобларини танийсан, биласан...

Ўттиз сўм... бу ахир, қорин тўйғазишу кунига битта нондан ўлса ўлиги ортиқ. Бунинг устига шу ўттиз сўм билан армонга айланаётган орзуси ҳам рўёбга чиқарди-ку?

Меливой қайта жонланаётган сўниқ кўзларини муаллимига тикди. Улар тўхташди.

— Кечиктирмасдан, бугуноқ келгин.

Меливой нимадан бошлашни билмай, боши гангиди.

— Бор, новвойга узрингни айт. Миллат учун ўқиганлар керак, дегин.

Меливой уч-тўрт қадам ташлаб, яна негадир муаллимига қаради:

— Физилла,— деди у жилмайиб.

Меливой югуриб кетди. Муаллими эса худди шу аҳволда хотирасига ўтириб қолди... Баланд бўй, мош ранг духоба дўппи, кичкина қўнғиз мўйлов ва жилмайиш. Ҳаёт жилмаяётганга ўхшарди унга.

Чаққон, ўқимишли ва Москвага бориб келган шогирдини йўқотаётганидан новвой афсусланди. Аммо бу

давр — ўқиш жуда зарурлигини ҳамма тушунадиган давр эди.

Бунинг устига новвой индамас шогирдининг бижилдоқ бўлиб қолганидан, сўник кўзларига жон кирганидан ҳам кўп нарсани тушунди.

— Муҳтож бўлсанг, келиб тур, тортинма. Ҳеч бўлмаса отангни эслашамиз!

Лабораторияда иш кам, лабораториянинг ўзи ҳам унчалик бой эмасди. Амперметр, вольтметр, бир-бирига қапиштирилган, айланса ток чиқарадиган икки пластмасса пластинкали электр машинаси, йигирма-ўттиз метрли ҳар хил сим ва беш-олти лампочка. Бунинг устига ускуналар ҳам доим керак бўлавермас, керак бўлганда эса, Меливой танаффус пайтидаёқ тарқатишга ва йиғиштиришга улгурарди.

Темир ака билан ҳам унчалик кўп мулоқотда бўлмасди. Йўлакларда кўрганда салом берар, Темир ака: «Қалай?»— дерди-ю, ўтиб кетаверарди. Умумий йиғишларда ёки бошқа жойларда Темир ака куюнибми, тажанг бўлибми, гапираётганларида ҳам Меливойга у доим ўша бозордаги жилмайиб турганидек кўринади.

Ўқиш тугади. Ёз келди. Меливой икки ойлик маошини олиб, таътилга чиқди. Темир ака уни ва яна уч болани Шопайзиқулоқдаги боғига олиб кетди.

Қаровсиз боғни улар икки кунда эпақага келтириб, дам ола бошлашди. Ҳар куни бадантарбия билан шуғулланишар, чўмилишар, ўрик, олмалардан истаганча ердилар. Кечқурунлари партия, сиёсат, фан ва миллат келажаги ҳақида гаплашишарди. Қайси соҳадан суҳбатлашишимасин, муаллимнинг энг кўп қайтарадиган гапи— ўқиш, техникани эгаллаш ҳақида бўларди. «Ўзимизни чегириб бўлса ҳам ўқишимиз, бошқаларни ҳам шунга даъват қилишимиз керак», дерди у.

Бир куни Темир ака бир аравада бозордан гуруч,

сабзи, картошка ва яна ҳар хил майда-чуйда нарсалар олиб чиқди:

— Болалар, менинг шаҳарда ишларим кўп. Қелолмай қолишим кўп бўлади. Машқ ва ўқишларни давом қилдириб, ўйнаб-кулиб юринглар. Озроқ жир битсин сенларга. Янаги йил ўқишни битирасанлар, ким билади, ҳарбийга чақирилишларинг ҳам мумкин. Ҳарбийда биз — ўзбекларнинг юзини ерга қаратмасликларинг даркор, — деди.

Уша кун Темир ака ош дамлади, бирга еди. Кейин шаҳарга тушиб кетди. Икки кун ундан дарак бўлмади. Зерикишган болалар яна уч-тўрт кун туришди-ю, бирин-кетин уй-уйига тарқалишди. Меливой энг охирида кетди.

Сентябрда, ўқишнинг биринчи кунда мактаб директори тантанали оҳангда ҳамманинг номидан Темир ака билан хайрлашди. Темир ака узоқ Сурхондарёга халқ маорифи бўлимнинг мудирини қилиб жўнатилаётган эди. Темир ака ўзи сўзга чиқиб, болаларнинг ҳаммасини янги ўқиш йили билан табриклади. Сўнг улардан ажралишни ҳеч ҳам истамаётганлигини, лекин чекка ўлкаларга ҳам маориф тарқатиш зарурлигини ва партия айтган экан — бундан бош тортмаслигини айтди.

Йиғилишдан кейин Меливой Темир аканинг олдига боғдан кетиб қолгани учун узр сўрагани ва хайрлашгани борди.

— Ҳа, қочқоқлар. Ҳеч бўлмаса масаллиқларни олиб кетмайсанларми, барибир ўғирлаб кетишибди. — Темир ака ўша жилмайиши билан унинг елкасига қоқиб қўйди:

— Майли, боравер. Фақат энди ўқишни ташламайсан-а?

— Ҳеч қачон, — деди Меливой қатъий бош силкиб.

Меливой маошини ойига бир марта, ойнинг охирида оларди, Одатига кўра ҳаммадан кейин кассага

яқинлашди. Кассир — ниҳоятда бежирим ва озода кийиниб, галстук тақиб юрадиган, покизалиги билан машҳур бўлган озгин Салоҳ амаки уни анчагача кўрмади. Кейин бир қараб қўйиб, ингичка тилларанг симли кўзойнагини тўғрилади, худди Темир аканикидек кичкина қўнғиз мўйловини кўрсаткич бармоғи билан қашиди, мошранг дўпписини кўтариб кийди, томоқ қирди:

— Э, болам, келдингми? Қара-я, кўрмапман сани. Биласанми, ўғлим, лаборантларнинг пули алоҳида келарди. Сеники ҳали келмади. Эртага бир хабар олгин,— деди.

Эртасига ҳам кассир худди кечагидек ҳаракатлар қилди. Худди кечагидек: «Келдингми, болам, буёққа кир», деди. Сўнг ўрнидан турди-да, Меливойнинг бошини силади.

— Уғлим, сенга пул йўқ, умуман, сенинг штатинг ҳам йўқ. Сенга пулни Темир аканг бериб турарди,— деди.

Меливойнинг кўкрагидан бир нарса кўтарилиб келиб, димоғига урилди. Кўзидан ёш оқди.

Салоҳ амаки ўзини оқлагандай, гапида давом қилди.

— Уша ёқдан юбориб тураман, деганди. Эртаиндин келиб қолиши керак. Аслида айтмасликка сўз бергандим-у, мўлтираб туришингни кўриб чидаб туролмадим. Мени кечир, ўғлим.

Меливой бу гапларни яхши англамасди. У кўз ёшларини артди-да, секин хонадан чиқди. Кўксидаги қандайдир ҳаяжон ва ҳовурни босишга ҳаракат қиларкан: «Темир ака, Темир ака, сизни ҳеч қачон унутмайман!» деб шивирларди. Шивирлаши ҳам жуда оҳиста эди. Чунки сал эҳтиёт бўлмаса, шивирлаши ўкирикка айланиши мумкин эди. Буни у сезиб турарди.

Икки ҳафта ўтгач, кассир уни топиб пул берди. Уша ўттиз сўм. Меливой индамай олди. Италия карбонарийлари ҳақида ўқиган романидагидек, иккита ме-

дальон соџиб олиб, бирига ўзининг суратини, иккинчисига муаллимининг суратини жойлади.

Ўзининг сурати солинган медальонни Сурхондарёга жўнатди. Унга худди ўша романдан олинган сўзлар битилганди. «Бу одам умр бўйи сизга ўхшашга қасамёд қилади. Сиз учун жонини беради».

Оқшом қўнган чойхонада ҳикоячи бурнини шилқ-шилқ тортиб, рўмолчасига артиниб йиғларди.

— Темир ака урушда ўлиб кетди,— деди у йиғи дарз кеткизаётган овозда.— Менинг фан оламида жиндаккина хизматим ва шу орқали озми-кўпми обрўйим бор экан, ҳаммаси ўша одам туфайли эмасмикин, деб ўйлаб қўяман баъзан.

Ҳикоячининг атрофидаги ўн чоғли шоғирдлари бир чайқалиб қўйишди: «Одамнинг ўзига ҳам боғлиқ, қанчадан-қанча мурувват кўрганлар ҳеч нарса бўлмай юрибди», мазмунидаги гаплар эшитилди. Булар шунчаки кўнгил кўтариш учун айтилганини сезган ҳикоячи енгил қўл силтади.

Яна ўша овозда давом этди:

— Муаллимимдан бу нарса учун эмас, инсон деганида дилим ёришиб кетадиган бўлгани учун миннатдорман... Ҳар гал эслаганимда, худди ўшандагидек, кўкрагимда бир нарса эриб, димоғимга урилади. Ҳар гал унга ўхшашга қасамёд қиламан...

Бир оз туриб улфатлар чойхона паловда бўладигандек яна аскияга ўтишди.

Минг тўққиз юз ўттиз бешинчи йилни ҳам, минг тўққиз юз етмиш бешинчи йилни ҳам кўрган бу кўҳна чойхонанинг ойналаридан хира нур тушиб турарди. У апрель оқшомини илтаётгандек эди.

1976

ТОҒ ҲАВОСИ

Дара пастда оқаётган кичкина сойнинг гувиллашига тўла. Киши тоғдан ошиб, сойга кўзи тушиши билан бутун вужудини шовқин қамраб олади. Гоҳ довулдек шиддат билан, гоҳ осойишта суҳбатдек чайқалиб турган бу товуш худди уни яратаётган сувдек, минг жиллага тушувчи тўлқинлардан иборат эканлиги сезилади. Пастга туша бошлагани сари одам тўлқинга кўмилиб, шаҳарнинг тақир-туқуридан зада бўлган қулоғига малҳам сурилаётгандек бўлади. Худди лат еган гўдак бармоғига меҳрибон онанинг пуфлашидек ёқади.

Тепадан қараганда, жарликнинг туби харсанг ётқизилган текисликка ўхшайди. Жар гоҳ кенгайиб ярим чақиримча жойни олади, гоҳ икки юз-уч юз қадамга тораяди. Қўйнидаги сой эса, она бағридаги шўх гўдакдек, ўзини уёқдан-буёққа ташлаб оқади.

Харсанглар орасидан дарахтлар, буталар ўсиб чиққан. Улар бир-бирига кўмаклашиб яшашади. Дарахтлар харсангларни офтоб ва ёнғиндан сақлашади, тошқин ва бўронда эса ўзлари улардан паноҳ топадилар. Бу ерда ҳеч нарса шаҳардагидек аниқ чегара билан ажратилган эмас. Ҳаммаси бир-бирига уйғун. Азали, барча қонунлардек, уйғунлик ҳам табиатники. Одамзотгина қонунларни мен топганман деб кеккайиб қўяди.

Одам оёғи билан хира қилиб солинган ва тасвири ўчиб кетай-ўчиб кетай деб турган сўқмоқ узоқдаги тоғ чўққиларига қараб кетган. Тоғ чўққиларида эса қўшга тесқари бўлиб, гўё оқ кўланкадек қор кўринадди.

Сўқмоқдан шу кўриниб турган қорларга қараб уч киши кетиб борапти.

Озиқ-овқат солинган тўрхалта ушлаган ўн етти-ўн саккиз ёшлардаги ўспирин энг олдинда борарди. Тўрхалтада газета йиртиғи орасидан олма, помидор ва

мусаллас шишасининг сариқ алюмин қопқоғи кўринади.

Успирин жиддий қиёфада. Биров унга баҳо бераётгандек, қоматини ғоз тутати. Унинг бу ҳолатда эканлиги ва тушиб кетаётган елкаларини кўтариб-кўтариб қўйишида кетидан келаётган қизнинг ҳиссаси катта. Успиринни кечирса бўлади. Чунки йигирма ёшлардаги бу гўзал ва нозик қиз олдида ҳаётнинг анчайин аччиқ-чучугини кўрган эркаклар ҳам ўзларини сал тикроқ, келишганроқ, хуллас, бошқачароқ қилиб кўрсатишга тиришган бўлардилар.

Қизнинг қўлида фотоаппарат, қўлтиғида калта энгли эркаклар кўйлаги бор. Фотоаппарат ўспиринники, кўйлак эса орқада келаётган йигитники. Қиз кўйлакни гоҳ бошига ташлаб олади, гоҳ яна қўлига олади. Шабада унинг елкасига тушиб турган сариқ сочларини қизиқсингандек, энгилгина тортқилаб-тортқилаб қўяди.

Орқадаги йигирма беш ёшлардаги йигит битта чўмилгич лозимда. Сафарбоп «ковбой» шими елкасига «миндирилган», оёғида кета. Яланғоч белидаги камарга клеёнка қинли узун қўлбола ханжар осилган. Бадани жез рангидек қорайиб, жисми пишиқ кўринса ҳам, йигит ўқтин-ўқтин тўхтаб бурун қоқди.

Йигит анча орқада қолиб кетган дам олиш уйининг мижози. Қиз эса шанба-якшанбага йигитни кўриб кетай деб, шаҳардан чиққан. Олдиндаги ўспирин ҳам йигит билан дам олиш уйида танишиб, бир ҳафта ичидаёқ уни акасидек севиб қолган эди. Успирин уни ўзидан нари борса бир-икки ёш катта бўлса керак, деб ўйлагани учун улар бир-бирини сенсирашарди. Кеча қиз келгандан кейин йигитнинг анча катталигини, бунинг устига санъат бўйича илмий иш ёзаётганлигини билиб, бир-икки сизлади-ю, лекин йигит энсаси қотгандек қўл силтаб уни эски изига тушириб юборди.

Иўловчилар ё гаплашиб бўлишган, ё гапни ортиқча деб билишгани учун индамай кетишарди. Шаҳарникидан сал тозароқ ва қувноқроқ, бетиним шабада дарахт,

буталарнинг шохларини узлуксиз чайқатади. Яшил тоғлар, қуёш, яқиндагина нам дока билан артилган деразадек тип-тиниқ осмон худди кечагина яратилгандек.

Ҳамроҳлар орасидаги масофа гоҳ узайиб, гоҳ қисқариб туради. Айниқса йигит, бирдан очилиб қоладиган манзараларга ағрайиб, анча орқада қолиб кетар, кейин югуриб етиб оларди. Унинг ағрайиб қолишларида гўдакнинг илк бор гўзалликдан таъсирланиши ҳам, шоир ёки рассомнинг маҳлиёлиги ҳам, шунчаки анқайиш ҳам бор.

У тоғлар зинапоя бўлиб кетган бир жойда тўхтаб, хаёлан энг пастдаги беш-олти дарахт ўраб турган сайхонлик устида ўзига уй қурди. Кўз олдига шу уй билан боғлиқ бўлган манзара келди. Манзарада у ёнида ити, елкасида милтиғи, қўлида ўлжаси билан турарди. Атрофида қуёш, осмон бор эди. Пастда кўм-кўк сой оқиб ётарди. У ёлғиз ўзи бу борлиққа мағрур, ҳорғин ва мафтун қараб турарди, ёлғиз ўзи...

Олисдан шерикларининг хитоби эшитилди. Бу хитоб сойнинг шовқини, шабаданнинг шиғирлаши, қушларнинг чуғурлаши орасидан ҳамда хаёлий манзара орасидан ўтиб келгани учун яна ҳам олис туюларди. У югуриб ҳамроҳларига яқинлашди-да:

— Қулоқларингни беркитиб туринглар,— деб бақирди. Успирин билан қиз ҳайрон бўлиб унга қарашди.

— Муннимни қоқаман,— йигитнинг ёш бола оҳангидаги бу гапидан ҳаммалари кулишди.

— Мишиқивойлигингни биламиз,— деди қиз.— Ма, кийиб ол кўйлагингни.

Йигит қўл силтади:

— Ҳеч бўлмаса шу ерда ички ишларга аралашилмасин.— Кейин қизга ҳалиги сайхонликни кўрсатди:— Уша ерда битта уйим бўлганда, шаҳарнинг ҳамма лаззатларини газетга ўраб токчага қўйиб қўярдим.

Қиз «шаҳар лаззатлари»даги истеҳзодан хавотирланса ҳам индамади. Йигитни юришга ундади. Йигит хаёлан қурган ҳалиги уйи ва ўзиники бўлиб қолган яшил тоғларини кузатиб, яна қолиб кетди. «Ҳеч бўлмаса борлиқдан хаёлан узила олиши билан одам бахтиёрдир», деб қўйди ичида.

У саҳрода сувга етишган чанқоқ йўловчи ҳолида эди. Бу ердан яна ажралиб шаҳарга кетиши кераклиги ташвиши эса ҳозирги табиат билан учрашув ҳаяжонига кўмилиб кетгани учун яшириниб турарди. Севинчи остида ташвиши борлиги ўзига ҳам, йўлдошларига ҳам билинмасди. «Лаънати, наҳотки ўша каталаклардан қутулолмасам», деб ижирганиб қўйди у йўлга тушар экан.

Соат ўнларда девордек текис чўққи тагидан ёнмаён чиқаётган тўрт булоқ олдида тўхташди. Сув ичишди, сув сачратиб бир-бирларини суратга олишди.

Тўртала булоқдан чиққан сув қўшилиб ҳовузча ташкил қилар ва каттагина ариқчадан сойга оқиб тушарди.

— Наҳотки шунақа серсув булоқ бўлса? Эҳтимол бу нариги томондан келаётган сойдир,— деди қиз.

— Соининг суви ҳаво ранг бўлади. Буни қара, рангсиз, биллурдек.— Эътироз билдирди ўспирин.

— Нима қипти, ер остида рангини йўқотади-да,— қиз хайрихоҳлик кутиб йигитга қаради. Йигит елка қисди:

— Тоғ тагидан ажойиб сув чиқяпти. Бўлди-да.— У икковини масхаралагандек қилди. Кейин бепарво қўшиб қўйди:— Ичида илонлар бор. Кеча кўрувдим.

Қиз даҳшат билан чинқириб, ҳовузчадан отилиб чиқди. Ўспирин билан йигит ўтириб олиб роса кулишди. Кейин қиз ҳам уларга қўшилди. Йигитнинг ёнига келиб, ноз билан уриб-уриб қўйди:

— Жоним чиқиб кетай деди-я! Жоним чиқиб кетай деди-я!

Ҳеч ким бўлмаганда йигит уни қучиб эркаларди..
Улар йўлга тушишганида ўспирин яна олдинга утиб олди. Умуман у ўзини ноқулай сезарди. Йигит билан қизга халақит қиляпман, деган ҳис эркин юришига қўймасди. Йигит унга бир неча марта тушунтирган бўлса ҳам, ҳамроҳларининг бу ерга чиқишидан мақсади бошқа, деган тушунча ичини доим тирнаб турарди. «Одамгарчилик қилиб, юр деса, чиқаверибман-да»,— деб қўярди.

Қушларнинг чуғуллашиб шўнғиб-шўнғиб учиши, тўхтовсиз чайқалаётган ўт-ўланлар, жамики борлиқнинг ҳаракатга тўлиб-тошганлигини кўпроқ йигит сезарди. Қайфиятида маъюсликка мойиллик кучаярди. «Умуман мен Катя билан ҳозир нималарни гаплашишим, нималар қилишим керак? Шаҳарда бўш қолганинда қилинадиган ишлар аниқ. Кино ёки театр. Уларнинг муҳокамаси. Кейин кеч бўлади. Дам олишинг керак, эртасига сени иш кутади... Э, каллаварам, ҳаммасини унутаман. Бутун ўтмишимни, кимлигимни эсдан чиқараман. Ҳеч бўлмаса бир кун ўзлигимдан қочиб кетаман». У бир оз енгил тортгандек бўлди.

— Э-ҳе-ей!— бақирди у юракдан чиқариб.

Агар даранинг шод таронаси бўлмаганида унинг бу нидоси анчагача акс садо бериб турган бўларди. Ҳозир эса унинг шодлиги борлиқ шодлигига кўмилиб кетди. Бутун мавжудот унга бир дақиқага қаради. Бир дақиқага. Кейин унинг шунчаки шод эканлигини билиб, жилмайиб қўяди ва говур-ғувурини давом эттирди. Ҳамроҳлари ҳам унга қарашди. Уларнинг анқайишидан, ўзининг шодлигидан йигит қаҳқаҳа отиб кулди. Кулгиси билан ҳамма нарсани қучгиси келарди.

Анча юришди. Катта-катта харсангларга осилишди. Ғўр олмалар узиб ейишди. Шаршаралар олдида суратга тушишди.

Улар шу пайтдаги ҳиссиётларини умрбод сақлаб

қолишни истардилар. «Одам яхши онларини ўша пайтдаги ҳиссиётни қўзғаш учун, юракдаги ширин увушиқни яна бир қайтариш учун эслайди. Аммо ҳиссиёт шундай ҳуркувчан нарсаки, у кейинроқ дағаллашган юракларга қайта қўнмайди. Кейин одам қандай қилиб севганини, қандай қилиб куйлаганини, севинганини қайта сезолмайди. Фақат хотира қолади, холос... Шунга ҳам шукур».

Пешинга бориб, сойга ёнбошдан ирмоқ келиб қўшиладиган жойда, мажнунтол тагида қўнишиди. Сой жарнинг чап чеккасидан оқар, ўнг томондан келиб қўшилган ирмоқ эса йигирма қадамча пастроқда эди. Ирмоқ оқиб чиқаётган дара буларга рўй-рост кўриниб турарди. Катта даранинг юқори қисми анча торайиб, бир тарафга бурилиб кетгани учун янада сирлироқ кўринар ва кишини ўзига кўпроқ тортарди. Ярим чақиримча пастроқда, текис тоғ ёнбағрида кўриниб турган қаровсиз олмазорни ҳисобга олмаганда бу ердан одамнинг кам ўтиши сезиларди. Охирги қишлоқ ўн чақиримча орқада, бу ерга олиб келадиган сўқмоқ эса, жарнинг нариги чеккасида қолиб, битиб қолай деган ҳолда эди.

Қиз шакароб тайёрлашга киришиди. Ўспирин тошга газета тўшаб «хонтахта» қилди-да, олма арчий бошлади. Йигит эса консерва очаётган пичоғи билан ёнбошдаги дара четдаги тоғни кўрсатиб, ўша ерда битта уйим бўлса-я, ҳалиги жойдан ҳам зўр экан, деб қўйди. Сўнг тепароқдаги кичкина шаршара томон кетди. Шаршарадан тушган сой ялпайиб оққани учун йигит тошдан-тошга сакраб борарди. «Агар Катя бўлмаганда сув кечиб кетардим. Қизиқ, ёнингда бир одамнинг бўлиши хатти-ҳаракатларингни, фикрлашингни ўзгартиради. Елғиз ўзинг бошқа қарор қабул қилсанг, ўзга билан бошқа. Елғизликда бошқасан, ўзга билан бошқа».

У шаршара олдида сувга термилганча тек қолди.

Сой шаршарадан болалардек чинқириб ўзини ташлар, сўнг яна зиналар топиб ўзини пастга отарди. «Қаёққа шошади? Пастга тушиб, сокин ва ялқов дарёга айланишини билармикин? Нималарнидир кўкартириш, нималаргадир ҳаёт бағишлаш учун ерга секин-секин сингиб кетади. Худди инсон ҳаётининг ўзи. Истасанг-истамасанг катта оқимга қўшилишинг, ўзлигингни йўқотишинг керак. Озгина-озгинадан ишингга, оилангга, атрофингдагиларга сингийсан. Ўзингни бўлак-бўлак қилиб бағишлашинг керак. Сен йўқолиб кетганингда кейин ҳам шу бўлақларинг яшайди. Улар ҳам ўз навбатида бошқаларга ўтади. Бу дегани сен қоласан деганими ёки йўқ бўласан деганими? Барибир сенинг бўлмаслигинг тўғрироқ деган хулоса ҳаққа ўхшайди». Бу фикрдан йигитга алам қилиб кетди. «Бу қонун. Лекин парча-парча ҳолда бўлса ҳам яшашинг бироз овунтириши мумкин. Жиндек бўлагинг дўстингда, жиндаги душманингда, фарзандингда қолади. Сен дунёни ўзгартирасан. Улганингда сўнг, қандайдир юз йил нари-берисида сени, эҳтимол, эслашар. Фалондақа одам эди, фалон пайтда қўлтиғимга кирганди деб. Кейин эса номинг бутунлай ўчиб кетади. Қилган ишинг, инсониятнинг ахлоқий турқи тароватига қўшган улушинг номингсиз юради».

Бу фикрлар унинг хаёлида анчадан бери айланиб юрган бўлса-да, бугун табиат ўз мисолларини кўрсатиб тургани учун чалкашликлар ажиб бир тиниқликларга айлана борарди. У ҳамроҳларини ўйлай бошлади. «Қизиқ, улар билишармикин бу нарсаларни? Агар билишмаса, ҳали дунё мен учун яратилган, деб юрган бўлсалар, демак, улар ҳали бахтиёр. Мен ҳам айтмайман уларга. Ўзлари бир кунмас-бир кун билиб олмагунларича бахтиёр юразерсинлар».

У бир қўл силтаб хаёлларини ҳайдагандек бўлдида:

— Катя-а, мана бу диванни сенга ҳадя қиламан,—

деб бақирди, оёғи остидаги текис тўртбурчак тошни кўрсатиб. Тошнинг бир томони худди болишдек дўнг бўлиб, ҳақиқатан диванга ўхшарди.

— Адресимни биласан-ку,— жавоб қайтарди қиз, уйимга олиб бориб бер деган мазмунда. Йигит кулди-да, қўлини карнай қилиб, жавоб қайтарди.

— Ҳали қишлоқ Советидан справка олиб бераман. Шу тош сеники деб, муҳрлаб.

Кулишди. Қўноққа кела туриб: «Одам бир кун ўлиб кетишини чуқур ҳис қилиб, тан олганидан кейин ўзини қандай тутишига қараб баҳо бериш керак», деб ўйлади. Кейин хаёлини ҳайдаш учун яна бир қўл силтади-да, хитоб қилди:

— Қулоқларингни беркитиб туринглар!

— Ҳеч нарса эшитилмайди, барибир,— кулди ўспирин. Йигит сувга бир чўмиб олди-да, газета — дастурхон ёнига чўкди. Тўрхалтадан мусаллас шишасини олиб, очайми-очмайми, деб иккиланиб қолди.

— Шамоллаб бир бало орттиргин, кўрасан мендан,— деди қиз.

— Мен тангрим — табиат қўйнидаман. Наҳотки онам менга ёмонликни раво кўрса! — Йигит саҳнадагидек, хитоб билан гапирарди. — Мана бу мусаллас! Буни беш минг йил илгари ҳам ичишган ва ичган одамлар бақувват бўлишган!

У озгина ичиб, ўспиринга, кейин эса қизга узатди. Қиз унга меҳр аралаш истеҳзо билан қаради:

— Айтувдим-ку, кўйлагингни кийиб ол, деб. Кўрдингми, шамоллаб, эсингни йўқотибсан.—«Ичмаслигимни биласан-ку», демоқчи эди бу билан қиз.

Йигит бирдан ҳалиги баландпарвоз оҳангини қўйиб, табиий, юракдан чиқувчи вазмин овозида секин жавоб қайтарди.

— Умуман, ҳозир ҳақиқатан ҳам эсимни йўқотишни истардим. Қимман, отим нима, ҳозир нечанчи аср...

Балки кечагина гордан чиққандирман... Балки ҳозир тош асридир...

Унинг гаплари ҳамроҳларига ёқди. Ҳар бири ўз имкониятига кўра буни тасаввур қилиб кўрди.

Сувнинг сершовқин оқимидаги қуёш нурлари, вазмин ёнбошлаб ётган тоғлар — ҳаммаси кишига мангулик ҳиссини юқтирар, руҳий осойишталик бағишларди. Мангулик деган сўз тоғларга қараб турганда туғилганлиги шак-шубҳасиздек эди.

Биринчи бўлиб қизнинг хаёллари бу ерга қайтди. У, ўзининг йигитга, унинг узоқларда муаллақ қолган нигоҳига қараб ўтирганини сизди. Юрагини шодлик ва ғамгинлик уйғунлашган севги қўшиғи қитиқларди. Бу куй қизни йигитнинг қаршисига ўтиб, унинг беғубор чағир кўзларига термилишга, сочларини силашга ва беғубор ўйчан нигоҳи ичида эриб, йўқ бўлиб кетишга ундарди. Қиз юрак сиқилишини пасайтирмақчи бўлиб чуқур хўрсинди. Кейин тиззасини кучганча, сувга тегиб, тинмай бир меъёрда ликиллаётган мажнунтол шохига тикилганча қолди.

Йигит узоқ-узоқларни, ўтмиш ва келажакни кезиб хаёл сафаридан қайтганида, нигоҳи севиклисига тушиб, бир зумга уни танимади ҳам.

— Севасанми?— шивирлади қиз ўспиринга эшитирмай, дардини ноз билан беркитишга уриниб. Лекин беркитолмади. Йигит тушунди. «Сени нима жин урди», дегандек меҳр билан боқди.

— Умрбод деяпман... Агар... Унда нима қиламан!

— Тескари қараб тур,— деди йигит хаёлчан овқат еётган ўспиринга.

Успирин илжайиб тескари қаради. Йигит қизнинг юзини кафтлари орасига олиб кўзларига тикилди. Лабини-лабига оҳиста тегизди. Йигитнинг қайноқ лаблари қизнинг қалбидаги оғриқни хўплаб олгандек бўлди. У секин уҳ тортди.

— Бугун сени ўйласам, худи ажраладиганга ўхшаймиз.

— Агар одамлар қилмоқчи бўлган урушни худо тўхтатолса, бизларни ҳеч нарса ажратолмайди,— ҳазил қилди йигит. Бироқ қалбида бу ҳазилнинг зили борлиги сезилди. Қизнинг кўзларидан ўпди.

Успириннинг товуши эшитилди:

— У-ўв, бўлдимми? Бўйним оғриб кетди.

Кулиб юборишди. Успирин қизга тушунтирмаслик учун сўзларни тескари айтиб сўради:

— Нем агйу имйареватек? (Мен уйга кетаверайми)

— Йўқ, эй каллаварам, минг марта айтайми, ахир! Кўп гапирмай ўтир, Дамир.

Қиз укасига дўқ қилгандек ҳазиллашиб дўқ қилди:

— Нималар деяпсан?

— Эски ўзбек тилида шеър ўқийми деяпман.

— Уйга кета қолай деяпти.

— Кетиб кўр-чи!— деди қиз ёлғон пўписа қилиб.

Кун ярмидан ошиб, энг иссиқ палласига кирди. Ҳамроҳлар одатда овқатдан сўнг келадиган эринчоқликка тобе бўлиб, вақтнинг етишмаслигини ҳамда «баъзи биров»ларнинг (Қатянинг номи айтилмади) чарчаб қолиши мумкинлигини далил қилиб, қорли чўққиларга бормасликка деярли тортишувсиз келишишди. Бундан руҳлар анча енгиллашди. Мажбурият олиб ташланса киши шундай енгил тортади.

Сойнинг кичкина қўлтиқчасида сузғичлар визиллаб сузиб юришарди. Бир қарашда уларни биров томоша учун атай олиб келиб қўйганга ҳам ўхшарди. Чунки бўлак ерларда улар кўринмасди.

Йигит қўмондон оҳангида гапирди:

— Бўлмаса ётамиз ағанаб, маймунжон еймиз! Биз кеча келганда егандик.

— Қим билан келувдинг, қани бир жавобини бериб қўй-чи?

— Жуда кўпчилик!

— Қизлар ҳам бормиди?

— Жуда кўп.— Йигит кулиб жавоб берди-ю, лекин қизнинг хафа бўлишидан бир хавотирланиб қўйди.

— Чиройлиси-чи?

— Битта! Исми ҳам жисмига монанд — Гулчеҳра. У, бугун эрталаб кетиб бўлди.

— Аҳ-ҳа, демак сенга ёқибди-да? Бўпти. Бугун ожизалардан Отелло чиқади.

— Марҳаматли Отеллохоним, аввал масалага тушуниброқ ёндошсангиз.— Йигит яна сунъийлиги билиниб турган хитоб билан гапирди. Уларнинг кулгиси сой шарқирашига қўшилиб кетди.

— Дамир, ечинсанг-чи,— деди йигит. Дамир эса индамай қўл силтади-да, пичоғини чиқариб, толнинг бир шохини кеса бошлади. Йигит билан қиз ҳалиги совға қилинган «диванга» қараб йўл олишди.

Қиз тошдан-тошга қадам қўйганда нозик, чиройли чайқалар, йиқилиб кетай-кетай дерди. Шунда ноз билан чинқириб-чинқириб қўярди.

Улар тош юзига чўзилиб, баданларини қуёшга тутишди.

— Нега у ечинмайди,— сўради қиз.

— Билмадим. Уялади шекилли. Озғин, оппоқ.

Йигит ўрнидан туриб, ўспиринни хуштак чалиб ўзига қаратди. Имо-ишора билан бадан чиниқтириш кераклигини айтгандек бўлди. Успирин қўясанларми-йўқми дегандек, юзини буриштириб қўл силтади. Йўнаётган таёғини кўтарганча сой бўйлаб пастга тушиб, кўринмай кетди.

Қиз кўкка қараб ётганича, юзини газета қалпоғча билан ёпиб олди. Унга мудроқ тегажаклик қила бошлади. Йигит эса қўлларини харсангга тираганича атрофга маъюс, суқланиб қараб ўтирди. Кўнглига ўрнашиб қолган бу дарадан ажралиши кераклиги дилига қаттиқ азоб берарди. Ғузал ва ўйноқи манзаранинг ҳар

бир икир-чикиридан кўзларини узолмасди. Ўзи ўтирган қизғиш харсангни ҳам, кўм-кўк ўйноқи сойни ҳам, кўзига кўринаётган ҳар бир бутоқни, ҳар бир тоғ чўққисини видолашув олдидаги аянчли оғуш билан қучаётгандек эди унинг нигоҳи.

Уларнинг теварагида иккита асалари тинмай айлана бошлади. Нарироқдаги бутоққа қўниб олган сариқ қушча тинмай ғужурлайди. Унинг овози қувноқ ва шўх куйлаётганга ўхшайди.

— Сайраётган қушчанинг нималигини билмайсанми?— сўради йигит қизнинг лабларига қараб қўйиб. Қиз эриниб, йўқ, деди.

— Ранги сариқ, лекин саъва эмас шекилли.

Қиз индамади. Йигит ҳам сувга термилганча узоқ қараб қолди. Кейин худди сувга гапираётгандек секин гап бошлади. Тоғларга чиққанини, уларнинг нақадар гўзаллигини, булоқларни... Хув анави тоғда бир чол ёш хотини ва учта боласи билан яшашини, у ерга бориб қимиз ичиб келиш мумкинлигини... шунчалик тепада яшаб, шунча маконни бирдан кўра олиш имконияти борлиги, унга хўжайинлиги учун ўша чолга бир умр ҳавас қилишини гапирди у.

— Ёшликдан шундай жойларни севардим. Қасб танлашда адашганман, шекилли. Билмадим, ким бўлишни истардим-ку, лекин одам деганда кенг маконда, тоғ ва далаларда қўлида кетмон ёки милтиқ билан юрган кишини кўз олдимга келтирардим... Барибир бир кун шундай қишлоқларга кетиб қолсам керак.

Сув унинг хаёлларини, гапларини қаергадир олиб кетаётгани, кимларгадир айтиши мумкиндек туюлгани учун у ҳозир сойдан жуда миннатдор эди. Бирдан унинг ҳам сувга айланиб, у билан бирга умбалоқ ошганча чексиз-чексиз йўл юргиси келди... Лекин... барибир охири бўлади-да, бунинг ҳам. У эса шу топда мангуликни кўмсарди.

Йигит қиз томон ўгирилди. Унинг жозибали бада-

нига бир оз қараб туриб, энгашиб, енгил бўса олди. Юзини-юзига суйкаб қўйди. Кейин туриб яна сойга тикилди. «Умуман, мен Катя билан нималар ҳақида гаплашишим керак? Бу ерда инсон ўзини қандай тутиши лозим? Балки ўтакетган тентакдирман, бошимни бекорга шунча қотираётгандирман. Мана, гўзал маҳбубанг! Уни куч, эркала. Эрта-индин ўлиб кетасан! Одам, одамзот... қанақа эдинг? Қанақа бўлишинг керак? Қанақа бўлсанг яхши бўлади? Инсоф! Бурч! Менга нима ҳожати бор ҳозир!»

Икки-уч қадам нарида, сой четидаги икки тош ўртасига қурилган ўргимчак уясига тушган пашша тинмай ғинғилларди. Пастдаги кичкина қўлтиқчада сонсиз сузғичлар сузарди. Улар ҳам кучсиз тўлқинда чайқалишдан тинмасди. Пашшага ўргимчак кела бошлади.

— Барибир дала ва тоғларга кетаман. Сен ўшанда бирга бўласан-а!?

— ...

— Биласанми, мана шу тоғлар, дарахтлар ичида одамдек ҳис қиламан ўзимни. Шаҳарда эса бир молекуладек, бир жойда айланаётган электрондекман. Эрталаб тўққизда зинадан ишга чиқаман. Соат бирда қайтиб тушаман. Иккида қорнимни тўйғазиб, яна ўша зинадан чиқаман. Олтида қайтиб тушаман. Уйга. Эрталаб яна ишга. Кўзга кўринмайдиган ипми, қафасми, билолмайман. Ундан чиқиб кетолмайман... Худди тақдирдай, худди зўр қудратдай. Уни енголмайдигандекман. Худди мен ҳақиқатан ҳам бир зарраман-у, ўз истагимча яшай олмайман.

У алам билан кимнидир айблаётгандек гапирарди. Бу портлаб чиқиб кетувчи алам эмасди. Қаршисидаги кучнинг азимлигини кўрган, шуни мўлжаллаб чиқиш йўлини излаб тополмаётган, кўпдан бери юракни эзаётган алам эди у.

Қиз йигитнинг гапларига юқоридан, боласининг хар-

хаша қилиб-қилиб, тинчиб қолишини билган онадек қарарди.

— Ҳали ҳам хаёл билан яшайсан-да, осон деб ўйлайсанми ҳаммасидан бирданига узилиб...

— Ҳамма гап шунда-да, гўё ҳеч нарса қилолмайсан! Ишга боғлиқсан, уйга боғлиқсан, таниш-билишларга боғлиқсан. Улар сенга ўзингдан ҳам кўра кўпроқ хўжайин. Бундан ташқари, сен ҳам борсан.

Йигит маъюс жилмайди. Қиз ўрнидан турди. Қўлига суюлиб ўтириб атрофга қаради. Кўзи жимирлашар, боши оғirroқ эди. Энгашиб сув олиб бетини чайди. У йигитнинг сўнги гапидаги жилмайишни сезганди. Орқа қилиб ўтирган йигитнинг бўйнига, бўйнида чиройли йиғилиб турган сочларига, жез рангидаги елкаларига қаради. Кўрмаяптимики, деб ўспирин тарафга бир назар ташлаб, қўлини йигитнинг куракларига қўйди. Йигитнинг гапларига чек қўймоқчи бўлиб, секин силай бошлади.

— Индамайсан?— деди йигит. Қиз ўспирин тарафга яна бир қараб қўйиб, йигитнинг елкасини қучди. Юзини куракларига қўйди.

— Иссиқлигингни,— деди секин эркалаб. Дудоқларини унинг бўйнига теккизди.

— Қитиқлама,— ёлғон пўписа қилди йигит, мискинлиги эрий бошлаб.

— Қитиқлагим келса-чи?— ноз билан сўради қиз, эркалаш ва эркаланишда давом этиб.— Қитиқлагим келса-чи?— У йигитнинг табиатини яхши биларди.

— Аттанг дейсан!— Йигит унга ўгирилди.— Кейин мендан ўпкаламайсан-да!?

Йигит қизни қучиб, оҳиста тошга ётқизди. «Ўпкаламагин-да, хафа бўлмагин-да, деб ўпа бошлади. Қиз тўлғаниб кулар, ўпичлардан юзини олиб қочиб, истаристамас йигитни итарар, «кўриб қолади», деб шивирларди.

— Кўрса кўрар,— шивирларди йигит ҳам унинг

юзларидан, бўйинларидан сонсиз бўсалар олар экан. Лекин бир дақиқадан кейин тўхтаб, ўспирин тарафга қаради:

— Кўрмаяпти.

Эҳтиросли бўса уларни бир дақиқага бирлаштирди. Бир дақиқага. Сўнг йигит ўрнидан турар экан:

— Қитиқламагин девдим-ку,— деб ёлгондан пўн-ғиллади. Қиз кулиш билан жавоб берди.

Қаердандир, ҳамон қушчанинг сайраши эшитиларди. «Балки ҳалиги қушча эмасдир. Балки энди бошқаси қуёш ва осмонга севинчини айтаётгандир». Йигит сой тарафга ўгирилди. Ургимчак ўлжасини сўриб бўлиб, сув ичган шекилли, пастга туша бошлади. Нима бўлди-ю, ўргимчак бирдан сувга тушиб кетди. То ўзини ўнглаб, сувдан чиқиб олгунча унга сузғичлар ёпишишди. Сув юзида бир дамда кўп қиррали юлдуз пайдо бўлди. Юлдузнинг ўртаси ўргимчак бўлса, чеккалари сузғичлар эди. Юлдузча уч-тўрт марта уёқ-буёққа сузиб бориб келди-да, тарқалди. Ургимчакдан ном-нишон қолмади. Йигит осмонга қаради. Кўкда худди осиб қўйилгандек бир жойда қимир этмай қирғий турарди.

— Бир нарсалар де,— деди қиз, юзини қалпоқча билан беркитганча ётар экан.

— Атрофинга қараб-қараб ётсанг, гапир демасдинг. Яна рассом эмиш.

— Кеча йўлда жуда эзилибман. Ҳаммаёғим зир-қираётганга ўхшайди... Овозингни эшитсам бўлди.— Қиз йигитнинг панжалари устига қўлини ташлади. Йигитнинг кучли бармоқлари харсангдан озгинасини юлиб олмоқчидек бўлиб турарди. Панжа ҳам, тош ҳам бир хилда, қизғиш рангда бўлгани учун, қимирламай турган пайтда панжалар тошдан ишлангандек туюларди. Қизнинг тасаввурда бу ҳолат сақланиб қолди. Хаёлан қўлнинг ва умуман йигитнинг эскизини чиза бошлады. «Агар кўзларидаги ўйчанликни биринчи планда берсам, қўл ва елкаларини нозикроқ чиқариш керак бўла-

ди. «Хаёлим»ми, «Муҳаббат»ми бўлади. Агар ҳорғинлик киритсам — «Ҳордиқ» дейман-да, гавдасидаги кучни бўрттириб, юз чизикларини ҳам дағалроқ қиламан. Биринчи планга қўлларини оламан».

— Бу ердагиларга яхши-а? Ун йил юриб келиб ҳам ўша тошни ёки дарахтни учратиши, таққослаши мумкин. Яхшиликка ўзгарган бўлса суюнади, акси бўлса ачинади,— йигит сувга термилганча, ўйчан кулимсираб гапирарди.— Шаҳарда-чи, кеча кўрган уйинг, ёки маҳалланг бузилади. Одамлари кетиб, ўрнига бошқа одамлар келади. Янги уйлар қурилади. Бу шунчалик тез бўладики, ачинишга ҳам улгурмайсан. Одамга ўхшаб ачинишни ҳам эсингдан чиқариб қўясан.

Қиз кўзлари чала юмуқ ҳолда йигитни кузатарди. «Ҳижрон», деб қўяман. Севгимни кўришсин одамлар. «Кўзларидаги сурурни бераман», ўйлади у ва йигитга «гапиравер», деб қўйди.

— Гапираверайми?— деди йигит, анчадан бери юрагининг тўрида олиб юрган гапини айтмоқчидек, сирли қилиб.— Мен сенга ҳозиргина ўйлаб ўтирган нарсамни айтаман... Мана бу тоққа қара,— у ирмоқ оқиб чиқаётган тарафдаги тоғни кўрсатди.— У кўпни кўрган, мард жангчига ўхшаб кўринади менга. Қўлини бошига тиргак қилиб, мийиғида бизга кулиб қараб ётибди. У шу ердан ўтган, унинг ичидан сизиб ўтган йилларга ҳам истехзоли кулиб қараган. Замоналар алмашаверган, алмашаверган, лекин у пинагини бузмаган. Минг йиллар унинг олдида бир дақиқалик ўткинчи. Беш минг йил, ўн минг йил илгари ҳам тор бу ерда шундайлигича турган.

Йигитнинг кўзларида шўх учқун пайдо бўлди. Бу учқун кимнидир аврамоқчи, ўзи ҳам шу аврашига ишонмоқчи эди. У қизнинг қўлларини олиб силай бошлади. Кўзларига илтижоли боқди.

— У қадимги эртакларни, афсоналарни кўрган. Афсоналар бизлар учунгина қадим ёки жуда қадим.

Бу тоғ учун эса, улар кеча, кеча ҳам эмас, ҳозиргина бўлиб ўтган. Кел, вақтни худди шу тоққа ўхшаб ҳис қиламиз. Ўша афсоналар кеча ёки бугун бўляпти, деб фараз қиламиз. Кел, ўша афсоналар, болаликдаги меҳрибон эртақлар ичига кириб кетамиз.

Йигит ҳақиқатан ҳам ёлвораётгандек эди. Қиз эса ҳали ҳам кулимсираши кетмаган мафтунлик билан унга боқарди.

— Мана, қара, ҳув ўша хира сўқмоқни кўряпсанми? Балки худди шу ердан Тўмарис ўзининг қасоскор аскарларини олиб ўтгандир. Балки у ҳозир ҳам анави бурилишдан чиқиб келар... Балки шу дамда Нуҳ пайғамбар ўзининг афсонаси билан шу тоғлар ичида ўтиргандир...— Йигит бирпас жим қолиб, яна давом этди.— Қани исботлаб бер-чи, шу пайтда Суқрот тушликка шавла емаётганини, ҳозир — ҳозирлигини, кимдир учинчи ва сўнгги жаҳон урушига тайёрланаётганини, кимдир унинг олдини олаётганини, қаерлардадир газета ва радиоларнинг чинқираётганини? Исботлаб бер-чи! Исботлаб беролмайсан! Ҳозир иккаламиздан бошқа ҳеч ким йўқ дунёда. Бизга макону замон хўжайин эмас. Замоннинг истаган нуқталарига олиб бориб қўйишлари мумкин. Биз ўша давр одамларидан оддийгина қилиб соғлиқлар яхшими, ҳосиллар қандай бўляпти, деб сўраймиз. Уй жиҳозларига қараб мис даврилигини билиб оламиз-да, бу дунёнинг қил устида турадиган пайти келгунча ҳали беш минг йил бор-ку, деб хотиржам яшаймиз. Иложи бўлса унинг олдини оламиз. Бўптими? Демак ҳозир охири бахайр бўладиган эртақлар ичида юрибмиз.

Йигит бирдан тўхтади. Уни қизнинг қўл ишораси тўхтатган эди. Йигитнинг кўзларидаги севинч сўнди.

— Истамайсанми?— ғамгин сўради у.

— Йўқ, истардим-ку, лекин исботлай олмайсан-да Йигит яна жонланди:

— Нега энди, мана қулоқ сол ва тасаввурингни...

— Осмонга қарагин,— қиз қўлини — кўкка чўзди. Иигит қаради...

Қўм-кўк беғубор осмоннинг чинни юзини икки реактив самолёт оқ тутун билан чандиқларди. Самолётлар анчадан бери юргани учун кўк юзи тилка-пора қилиб ташланганди.

Орага анчайин жимлик чўкди. Иигит осмонга қараганча донг қотиб қолганди. Унинг нигоҳига жаҳл, нафрат, алам ва илтижо — ҳаммаси бирданига қалқиб чиққанди. Бир оз туриб гудранди-да (эҳтимол сўкин-гандир), энгашиб, кўзларини чайди. Ҳорғинлик билан узала тушди. Сойдан кўзини узмай, иягини қўлларига қўйганча анча ётди.

Қиз унинг сочларини силаб, юпатди:

— Еш боласан-да, ҳеч қаёққа қочиб кетолмайсан, ахир. Эртагимни қайтиб бер, деб жанжал қилмайсамми энди?— Қиз охирги гапини чўзиб, масхара қилиб гапирди. Иигит индамади.

— Яқинда диссертация ёқлайсан-а!.. Балки чарчаганингдандир?

Иигит ўрнидан турди. Унинг кўзлари кулар, юздан майин табассум ёғиларди. У ростдан ҳам бутунлай бўлак кайфиятга тушганга ўхшарди.

— Мени ростдан ҳам шунга куюнди, деб ўйладингми? Шунчаки, баъзида охири бахайр чўпчак ичида юргим келади. Мен бу тоғларнинг учинчи урушни ҳам, мабодо у бўладиган бўлса, бамайлихотир ўтказиб, йигирма минг йилдан кейин, дунё бир айланиб келгандан кейин ҳам туришига ва ўшанда ҳам мана шу бизга ўхшаган, ёнида аппарати бор иккита одамга бағридан жой беришига ишонаман. Шунчаки, сен гапир деганинг учун гапиргандим-да, аслида буларни анча олдин ўйлаётган эдим.

Қиз унинг ҳийла қилаётганини билар ва кечирарди. Иигит ҳам унинг кечирешини биларди.

— Кейинроқ эса хаёлларимни бутунлай сен тортиб олгандинг. Сенинг устингда парвона эдим.

— Кетақолай бўлмаса, юксак хаёлларингга кишан бўлсам.— Қиз ноз билан чайқалиб гапирди.

— Ўкетомайманми?— Қиз туришга ҳозирлангандек қимирлади.

Йигит чаққонлик билан бир сапчиб, қизнинг қўлагини олиб қўйди.

— Бор, кетавер энди.

Кулишди.

— Кетавер, ушлаб турибманми сени?

— Бир нарсани олиб кетишга рухсат берсанг кетаман.

— Қўйлагингдан бошқа ҳамма нарса сеники.

— Мениким?

— Ҳа!

Қиз йигитнинг қўлини олиб:

— Шу қўлни эгаси билан берсанг кетаман.

Кулишди. Меҳрибон бўса уларни бирлаштирди.

Борлиқнинг қувноқ оқими уларга ҳавас қилиб, бир дақиқа тўхтади. Кейин ўз йўлига кетди. Севинч бу ерда янгилик эмасди.

— Қулоғингни беркитиб тур.

— Мишиқивой,— деди қиз ва бағрини ерга бериб ётиб олди. Йигитнинг кайфиятини кўтарганидан хурсанд эди у. Сой суви ҳам бопадинг деб, кўз қисиб қўйгандек бўлди. Қиз сувга қараб кулди.

Йигит ўрнидан туриб, чигилини ёзиш учун керишди:

— Юр, тепароққа чиқиб айланиб келамиз. Нима дейсан?

— Қўйгин, Дамир нима деб ўйлайди.

— Қимнингдир фикри деб ўзимизни қимтимайлик.— Йигит қизнинг қўлидан тортиб турғизди. Унинг гапи

қизга нисбатан илтижо, ўзига эса қатъий қоидадек айтилганди.

Улар сой бўйлаб йўлга тушишди. Йигит тошлардан-тошларга сакраб, сув кечиб югуриб қиздан узоқлашар ва яна бирпасда елиб қайтиб келарди. Сувми, тошми — қарамасди. Югурганида тугмалари тақилмаган калта енг кўйлаги қанотдек ҳилпираб, йигитни улкан қушга ўхшатарди. Қиз босайми-босмайми қилиб, шамолдаги ниҳолдек чайқалиб бир-икки қадам босгунча, йигит анча жойга югуриб бориб келарди.

Қиз ҳайрон бўларди: йигитнинг сўлоқмондай оёқлари югуриб ўтганида қимир этмаган тошлар унинг нозик оёқлари авайлаб қўйилиши билан ликиллар, бир томонга оғарди. Алам қилганидан ва қўрққанидан чинқирарди.

Улар даранинг бурилиб кетган жойидаги икки қаватлик уйдек келадиган оқиш харсанг олдига етиб келишди. Юз қадамча орқароқда қолган қўноқлари бу ердан шундоққина кўриниб турарди. Йигирма қадамча юқорироқда катта бир мажнунтол алвастининг бошидек сочларини силкитарди.

— Ана у тол чайласига кириб ўтирсанг, шамол ҳам, сув ҳам тегмайди.

— Бу ерларнинг ҳаммасини ўша Гулчеҳранг билан кўрганга ўхшайсан!

— Уф-ф,— деди йигит кулиб,— бошқа нарса ҳақида гаплашайлик.

Аммо қиз ҳалиги гапини шунчаки ҳазил, киноя билан айтиб қўйиб, кейин эса ундан чиқадиган мазмунга берилиб кетди. Унинг кўз олдига йигитининг ўша Гулчеҳрага кулиб қараб турганлари, қўлларидан ушлаб ёрдамлашаётганлари келди-ю, даҳшатга тушди. Бирдан мажолсизланиб ўтириб қолди. Лекин буни жаҳл устида қилгандек қилиб кўрсатишга уринди.

— Бошқа нарса ҳақида эмиш...

Йигит унинг изтиробини сизди, қизнинг оёқлари олдига ўтириб, кўзларига сўзсиз термилди.

— Мен ҳеч қаёққа бормайман,— деди қиз. Энди унинг сохта жаҳлидан асар ҳам қолмаганди. Аниқроғи, ўзини жаҳли чиққан қилиб кўрсатишга мадори йўқ эди.

Сойнинг шарқираши устида бир ниначи гўё уларни кузатаётгандек учиб турарди. У ўзини гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга ташлар, гоҳо бир айланиб келиб қанотини дириллатганча уларга қараб муаллақ қоларди. Гўё йигит билан қиз можаросининг нима билан тугашига жуда қизиқаётгандай эди у.

— Юр, қайтайлик бўлмаса.

Қиз алам билан бош силкиди:

— Ҳеч қаёққа бормайман,— деди у секин.

— Анави толнинг тагига ўтайлик, офтоб қиздир-япти!

У қизни кўтарди. Қиз унинг бўйнидан беҳол қучганча юз-кўзларига маъюс қарарди.

Мажнунтолнинг табиий чайласи ичида ярим ой шаклида ботиқ, графитга ўхшаган катта харсангтош бўлиб, унинг устида ётган одам ташқаридан кўринмасди. Қиз тошнинг қораси юқмасмикин, деб қўл суртди.

— Қўрқма, юқмайди.

— Бу ерда ҳам бўлибсизлар-да...

— Сал оширворяпман, деган нарса хаёлингга келмаяптими?!— Йигит ўзини босиб гапирарди.— Қачондан бери ишончингни йўқотдим? Энди онт ичиш қолувди... Ишончсизликдан чиқадиган шунақа гаплардан жирканаман, кўнглим айниди! Тушуняпсанми?

Жимлик чўкди. Табиатнинг ором берувчи, сирли товушлари чайлага кириб турар, мажнунтол шоҳлари шабада куйида чайқаларди. Чайлада қандайдир ёлғизлик, дунёдан узилганлик сезиларди.

Қиз ўзидан уяла бошлади. Йигит унга кўз қири

билан қараб турар, боқишларида меҳрибон ўкинч, таъна ҳукмрон эди. Қиз хижолат табассумини яшириш учун юзини бурди.

— Бутун ҳафта сенинг хаёлинг билан юрсам-да, сен келиб бунақа гаплар қилсанг!

Қиз табассум билан йигитга ўгирилди. Унинг табассуми узр сўрарди. Қиз бунчалик рашкка берилганига ҳайрон ҳам бўлди...

Мажнунтол баргларининг шивири, нариги томондан нинга кириб чиқаётган асалариларнинг бир меъёрдаги гўнғиллашлари эшитиларди. Лекин улар севишганларга тегмасди. Табиатан ўзи тегмаганга ҳеч нарса тегмайди. Бирорта мавжудот бошқасини, шу жумладан, бир одам бошқа одамни, бир эл бошқа элни бекорга ёмон кўрмайди.

Йигит кўзларини юмиб, бошини қизнинг тиззасига қўйиб ётибди. Қиз унинг юзларини силайди, боқиб тўймайди. Иккови ҳам шу дақиқанинг мангу қотиб қолишини истайди.

— Аёл зоти эркакларнинг асабини ҳар кўйга солиш учун яратилган дерди-я, амаким раҳматлик.

— Бўлди, акажон, бўлди.

«Балки ҳориб келганда бир дамгина севиклисининг меҳрига қониш одамнинг бахтидир... Катяни севаманми ёки шунчаки меҳрибонлигига кўникиб қолганманми? Агар унақа бўлса бахтсизман! Лекин доим уни ўйлаб юраман-ку, айниқса сўнгги саккиз кун фақат унинг хаёли билан яшадим-ку, орзиқиб кутдим-ку, бўлак ҳеч нарса кўнглимга сиғмади-ку! Севаман, севаман. Демак бахтлиман!»

Йигит ўрнидан турди. Шохлар орасидан сойга қараб, бу ерда ҳам ҳозир у нозир сузғичларни кузатди. У яна ўзини унутишни истарди. Мана шу борлиқни кўриш, эшитиш, сезиш... Фақат шу ҳислар қолсагина бас эди. Бошқаси керакмасди. Ёки бутунлай маҳбубасига берилиш... унинг етилган бошоқ рангидаги сочларини

силаш, осмон рангидаги кўзларига нигоҳини берки-тиш... бу ҳам табиий-ку.

— Менга қараб ўтир,— қиз нозланиб унинг хаёлларини бўлди.

— Анави сузғичларни қара,— йигит боши билан ишора қилди.— Бир нарса ташлагудек бўлсанг, бирпасда ғажиб йўқ қилишади.

— Сенга ўхшаган-да, ташланасан-ку одамга, ўткир тишларинг билан.— Йигит кулиб, кўз қири билан унга қаради:

— Гапингни қайтиб олмасанг, ваҳшийликни кўрсатаман ҳозир.

Қиз жилмайиб, эшитмаганга олди. Сузғичларни кўрсатиб сўради:

— Қизиқ, улар қаердан келди экан?

— Улар ҳам бизни кўриб шу саволни беришаётган бўлса керак. Хўш, қайтиб оласанми ёки йўлбарсу оҳу-га айланамизми?

Қиз мажнунтол орасидан осмонда бир нарсани томоша қилаётгандек, кулимсираганча кўкка боқиб чайқалиб ўтирарди.

— Шунақами?— деди йигит ва йўлбарсга ўхшаб овоз чиқариб қизга ташланди.

— Дамир нима деб ўйлайди?

— Кўп гапирма деяпман,— дўқ қилди йигит, ҳалигидек сохта ўкириш билан. Упич билан қизнинг лабларини муҳрлади. Қиз таслим бўла бошлади. Лекин энг сўнгги далилни айтди: бунинг таъсир этишини у биларди:

— Шундай ажойиб жойларда-я! Бутун жилолар хиралашади!

Йигит бир зумга тўхтади. Буни ўзи ҳам ўйлаб тургани, лекин қиз аввалроқ айтиб қўйгани алам қилди. Бироқ уни энди эҳтирос бошқарарди. «Севаман, севаман,— деди у тишлари орасидан шивирлаб,— бу гуноҳ эмас».

Йигит шундай деди-ю, толнинг қуриб, осилиб ётган шохини елкаси билан қаттиқ туртиб юборди. Елкаси шилинганини ҳам сезмади. Аммо бўйнининг тўсатдан жизиллаб кетганига ҳайрон бўлди-ю, дарров идрок қилди: у шохни туртиб арилар инини тўзитган ва уни ари чаққан эди. Шу оннинг ўзидаёқ қайсидир эртақда ўқигани — бир бахилни ари талаганидан ўлганини ҳам эслади.

— Қоч, арилар!— деб бақирди у ва қизнинг қўлидан тортиб ташқарига отилди. Улар анча жойгача елдек югуриб боришди. Тўхташгандан кейин ҳаллослаб нафаслари оғизларига тиқилгудек бўлиб, қотиб-қотиб кулишди. Шу кулганларича воқеанинг майда-чуйда тафсилотларигача муҳокама қилишди. Қиз йигитнинг бўйнидан заҳарни ситиб чиқарган бўлди, пуфлади. Рўмолчасини ҳўллаб босди. Кейин улар қўноққа юра бошлашди.

«Асалари мени чақиб ўзи ўлди. Улишини билиб туриб чақди. Чунки мен унинг уйига таҳдид қилгандим. Табиатнинг энг ажойиб қонуни — ўз макони учун курашиб қурбон бўлиш қонуни ишга тушганди. Курашда ўлмасанг, қари оналаринг, ёш болаларингнинг қувғинда хор-зор юришларини кўриб ўлиб кетасан. Бу қонунни табиат ҳар бир яратган нарсасига қон билан сингдиради. Одам эса буни «ватанпарварлик» деб номлайди-да, фақат менда бор нарса деб, мақтаниб юради. Аслида табиат бу ҳисни баъзи ҳайвонларга баъзи одамлардан кўра кўпроқ беради».

Қўноққа келишар экан, йигит шуларни ўйлади. Кейин, «борди-ю, ариларнинг инини бутунлай бузганимда нима бўларди», деган саволга жавоб излаб уларнинг ҳолини кўз олдига келтирмоқчи бўлди. Лекин бузилган ин ва учирма қилинмаган ари болаларининг ўрнига Қуддус қувғиндилари, Вьетнам ва Родезиядаги резервациялар, тарихдан номи ўчган баъзи халқлар кўз олдига келди. «Агар улар курашмасалар юраклари си-

қилиб ёки босқинчиларга қушилиб йўқ бўлиб кетадилар».

Маймунжон териб, йигит секин ўспирин тарафга силжий бошлади. Ўспирин сой бўйида, тошлар устида ухлаб ётарди.

...Ўспирин ҳамроҳларини ташлаб нари кетди-да, таёқ йўниш билан банд бўлди. Таёққа чиройли қилиб исмини ёзди, нақшлар солди. Ўзича таёқни тайёр қилиб, ҳамроҳлари тарафга бир қараб қўйди. Улар бу пайтда ҳали тош устидан жилишмаганди. Ўспирин ух тортиб, чалқанча ётди. Бир кўнгли, кетворай ҳам деди-ю, йўлда ёлғиз зерикишини, дам олиш уйида ҳам эрмак топилмаслигини ўйлаб, айниди. Керишиб, кўзларини юмди. Уни қандайдир орзиқиш қамрай бошладди. Хаёлига бугун у билан бирга буёққа чиқмоқчи бўлган, лекин касалман деб, бирдан айниб қолган қиз келди. Ўша қизни у ёнида ўтирган, ечиниб баданини қуёшга товлаб ётган ҳолда тасаввур қилди. Қизнинг сонлари унга тегиб турар, баъзан эса уни қиз қучаётгандек ёди...

Ўспирин ёнбошига ағдарилди. Осмон кўзига сариқ, қуёш эса қизил бўлиб кўринди. Тоғлар парда орқасида қолгандек эди. Бундан у бир оз қўрқди-да, гандираклар бориб ўзини сувга ташлади. Бир тошни ушлаганча оқимда чайқалиб ётди. Кейин яна гандираклар келиб, беҳол чўзилди. Шимининг бир почасини боши остига, иккинчисини устига ташлаб, чала уйқуга кетди. Алғов-далғов тушлар кўрди. Лекин сойнинг шовқинини эшитиб ётди. Йигит билан қизнинг айланиб келишганини билмади ҳам.

Йигит уни чақирганида боши оғриб, лоҳасланиб турди. Уйқусираётганга ўхшаб йигитга қаради.

— Тур, маймунжон терамиз!

— Ҳозир,— ўспирин гудраниб, яна чўзилди. Йигит такрор-такрор ҳуштак чалавергач, турди. Гарангсиб анча ўтирди. Кейин чўмилиб, сал ўзига келди-да,

ҳамроҳлари томон ҳорғин юрди. У нимадандир уялиб, ҳамроҳларига қарамасликка тиришарди. Маймунжон тераркан, меваси узилган шохларнинг афсуслангандек силкиниб-силкиниб қўйишини ҳафсала билан кузатарди.

Ўспирин йигитни ўзи ишлайдиган магазиндаги бўлим бошлиғи билан солиштира бошлади. «Ҳаммаси шунинг устида — ҳаётнинг», дерди бўлим бошлиғи бармоқларини бир-бирига ишқаб. «Фалончи докторникига бор, менинг уйимдан зўр жойи бўлса, келиб менга айтасан, инженерни-ку, бу ёққа қўйиб тур», деган гапларини эслади. Гаров ўйнаб қизларни алдашини, латтапутта билан ёш қизларни илинтиришини хотирлади. Икковининг кўзларини солиштира бошлади. Икковиники ҳам катта-катта, чиройли. Лекин бириники сокин ва осойишта, иккинчисиники маккорона кулги учқуни, кибор ва ишончсизликка-тўла.

Унинг хаёлини йигитнинг овози бўлди:

— Войбўй, Катя, буёққа кел. Мана бунинг шигиллигини қара!

Ўспириннинг ўйлари шунчаки эди. У иккала йигитдан қай бирининг ўзига ўрнак бўлиши мумкинлигини билмас, шунинг учун уларни қиёсларди.

...Қуёш уфққа бош қўйганда кетишга қарор қилишди.

Қиз оёғини юваётганида ўспирин йигитдан сўради:

— Унга уйланасанми?

— Ҳа.

— Ота-онанг нима дейди? Ўрис-ку?

«Одамлар ичига қайтыпман», деб қўйди йигит тажанг бўлиб.

— Биринчидан, уни севаман. Иккинчидан, кўряпсан, ўзбекчани қийиб қўяди. Учунчидан, менинг битта холам бор, холос.

Кетиш пайтларида йигитнинг пичоғи йўқлиги аниқланди. У нариги мажнунтол томон югуриб кетди.

— Сен уни севасанми?

— Йўқ, — деди қиз, — фақат усиз яшай олмайман.
— Демак, севасан?!

Қиз кулиш билан жавоб берди. Успирин жилмайди. Лекин аниқ жавоб олмаганидан ижирғанди.

Йўлда у йигитга яна бир савол берди. Саволи ўринсиз чиқди, лекин йигит буни тушунди.

— Менга қара, нега одамлар магазинчиларга бошқачароқ қарашади?

— Мен унақамасман, шунинг учун билмайман, — деди йигит, — лекин магазинчиларнинг ўзлари одамларга бошқачароқ қараганларидан бўлса керак-да.

Успирин индамади.

Ғира-шира қоронғу тушди. Очиқишгани учун кечки овқатга шошилишарди. Лекин дам олиш уйдан ярим чақиримча берида, пичан ғарами олдида тўхташди. Бу ерда ўн-ўн бир ёшлардаги болакай куймаланиб юрарди. Тоғдан ғарам тагига сим тортилган бўлиб, тепадан сим орқали пичан боғлами тушар, бола эса уни олиб тахларди.

Тоғдан қисқа қийқириқ эшитилди. Бола ҳам худди шундай қийқириқ билан жавоб берди. Сўнгра тепадан визиллаб бир боғлам пичан туша бошлади. Пичаннинг мана шу визиллаб тушишидан, шу оддийгина мосламани кўрганидан йигитнинг қалби ёришди. «Одамлар ичига қайтпман», деди ичида.

— Тепада ким бор?— сўради йигит.

— Отам, — бола ёвқараш қилиб жавоб берди. У дам олиш уйдагиларни ғирт бекорчилар деб билар, уларни дара ичида ярим яланғоч юришлари ва ясланиб ётишлари учун беномуслар деб ҳисобларди. Ҳаммасини ёмон кўрарди. Ҳозир ҳам гап сотишга ҳуши йўқлигини туриш-турмуши билан кўрсатиб турарди.

— Вой, қанақа қилиб тушадилар?— сўради қиз.

Бола учун бу ғирт аҳмоқона савол эди. У жавоб ҳам бермади. Қизга истеҳзоли қараб қўйди, холос. Қо-

зиқ ўрнига қоқилган рельс парчасига урилиб тўхтаган пичан боғламини кўтариб ғарам устига отди.

Улар яна бир марта пичаннинг тушишини кузатишди. Йигит санаб туриб, тушиш вақтини ўлчади:

— Эллик саккиз секунд,— деб эълон қилди.

...Улар манзилларига етиб келишганида қоронғу тушганди. Дам олиш даргоҳининг қатор симёғочли йўлидан кета бошлашди. Ҳар бир симёғочда биттадан лампочка, остига эса шиор ва ҳикматли сўзлар ёзилган тахталар қоқилганди. Бир тахтадаги: «Ҳамма нарса инсон учун...» деган ёзувга кўзи тушди йигитнинг. Ёзувнинг давоми дарахтлар соясида қолганди. «Ҳа, ажойиб жойлар», хаёлидан ўтди.

— Овқатдан кейин кинога борамизми, танцагами?— сўради қиз.

— Билмадим, барибир.— Йигитнинг бу ерлардан кетиши кераклиги яна эсига тушганди.

Тепада осмон йўқдек эди. Фақат, теракларга чиқиб, қўл узатиб олса бўладиган даражада пастда юлдузлар боғлаб қўйилганди. Улар мезондан ясалган ипларга боғлаб қўйилгандек, ўзлари ҳам қуш пати сингари енгилдек эди. Улар чайқалишарди.

Илиқ шамол дарахтларни қуюқ шовиллатар, пастдан сойнинг гувиллаши келиб, дарахтларнинг шовиллашига қўшиларди-да, азим бир товуш тўлқинини ҳосил қиларди. Одам тўлқин чайқалишидан сархуш бўлар, замин устида тинчгина ғимирлаб юрганининг ўзига шукур қиларди. Бу дунёда умуман йўқларни назарда тутиб, қаҳ-қаҳ отиб кулгиси келарди.

1969 йил, август.

ЗАРБ

Соат ўн бирга яқинлашганда кафедра олтига мижоз қолди. Буфетчи ва официантлар уларга қараб-қа-

раб қўйишди-ю, лекин индашмади. Чунки ҳисоб-китоб қилишган, уйга кетишларига эса ҳали вақт бор эди.

Олти мижознинг учтаси — жинси шим, қизил ва сариқ куртка кийган, узун сочли ўспиринлар бўлиб, уларнинг бири қиз бола бўлса ҳам, ташқаридан қараганда ажратиш қийин эди. Айтаётган гапларини, билдираётган мулоҳазаларини ўзларича энг аниқ ва энг зарур, деб ҳисоблаганлари учун хахолаб кулишлари ҳам, лалайиб ўтиришлари ҳам беғубор эди.

Бир стол нарида эса икки спортчи ўтирарди. Бири ўттиз, бири йигирма ёшлар атрофидаги ширакайф бу йигитлар ҳеч нарсага эътибор беришмасди. Тақдир ортиқча шуҳрат берган кишиларда бўладиганидек, уларнинг келбатларида ҳам андак кибр кўзга ташланарди.

Мижозларнинг олтинчиси залнинг тўрида, нимқоронғи жойда ўтирарди. Унинг столи йиғиштириб олингани учун, графинда охирлаб қолган коньяк билан бир шиша «Тошкент суви»дан бўлак нарса йўқ эди. Уттиз ёшлардаги бу одамнинг ҳам спортга алоқадорлиги келишган, қорувли қоматидан сезиларди. У кўзини икки спортчидан деярли узмас, буфет ёнида ғимирлаб юрганларга онда-сонда бир қараб қўярди-да, яна бояги икки спортчига тикиларди. Юзига ўрнашиб қолган нуроний ғамгинлик, қуюқ қошларининг чаккасига борганда бурчак бўлиб эгилиши унга аллақандай олижаноблик ифодасини берарди. Қаншаридан бошланиб лабларининг устигача келган икки ажин эса, залнинг нимқоронғилигида юзини бир оз осилинқираган қилиб кўрсатарди.

У қадаҳдаги коньякдан ҳўплаб, газাগига «Тошкент суви» ичди-да, соатига қаради. «Тезроқ йўқолишса бўларди, мишиқилар», дея ғудранди ўспиринларга кўз ташлаб қўяркан. Кейин баланд овозда бемалол гаплашаётган икки спортчига қаради.

— Мени биласан-а? Мен бор эканман, у жой сени-

ки, ҳеч қанақа Собир ҳам, Нодир ҳам ўйнамайдил! Қафилман бунга, — дерди спортчиларнинг каттаси.

Бу гапни эшитиб олтинчи мижоз яна ғудранди:

— Ҳа, ҳозир сенинг мартабанг улуғ.

«Мартабаси улуғ» эса, қадаҳга коньяк қўйиб, ёш спортчига ич деб имлади.

— Ичмайман, ўзи шундоқ ҳам кўп ичвордим.

— Ич-э, ким айтади сени йигит деб!..

— Индинга ўйин бор-ку!

— Э, Халил! Ҳар куни ўтирибманми сен билан? Ҳар куними? Йўқ! Ундан кейин ўзинг айт-чи, мен ўйнаган даврда олдимга тушадиган ўйинчи бормиди? А? Бормиди?

— Йўқ.

— Бўпти-да, мен эсам бунақа пайтларда улфатимни хафа қилмасдим. Мана, кўриб турибсан, ҳозир олий лигада тренерман. Командам, худога шукур, бошқалардан кам эмас.

— Ҳа энди, сиз бошқа-да.

— Ол, сенинг омадинг учун ичаман. Меникидан кам бўлмасин.

Улар ичишди. Ёш спортчи унчалик қийналмади. Тренер эса юзини буриштирганича шоколад олиб, уни анчагача лабига босиб турди. Кейин бир тишлаб, истар-истамас чайнади-да, бетини кафтига қўйганча кўзини юмиб ўтирди.

У кўзларини ҳали очганича йўқ эдики, столга бир нарсанинг тарақлаб қўйилганини, бўш стулнинг шовқин билан сурилганини ва кимнингдир, «яхшимисан, Акбар», деганини эшитди. Эшитди-ю, овоз келган тарафга эринибгина қаради. (Ўзини яқин олишга ҳаракат қилувчи мухлисларидан бири бўлса керак деб ўйлади шекилли.) Кўзини очганда эса, биринчи кўрган нарсаси коньяги охирлаб қолган бировнинг графини

бўлди. Кейин... қўлини узатиб турган одамни кўрди. Кўрди-ю, бир сесканиб тушди.

— Яхшимисан, Қодир,— деди у ҳам қўлини узатар экан, безовта бўлганини шогирдидан яширишга уриниб.

— Эски қадрдонимнинг бир суҳбатини олай дедим-да. Узр,— Қодир Акбарнинг улфатига қўл узатди.

— Бемалол, бемалол,— деди Акбар атайлаб чўзиб.

Қодир ўзи келтирган графиндан учала қадахни тўлдирди. Ёш футболчи икковига бир-бир кўз ташлаб қўйди. У Акбарнинг авзойидаги ўзгаришни сезгани учун меҳмонни адоват билан кузатар, тренери учун ҳар дақиқада сапчиб туриши мумкинлиги билинарди. Тренер эса, бу орада ўзини тутиб олиб, Қодирга истехзо аралаш муомала қилишга урина бошлади.

— Қалайсан,— Қодирбек, минг йиллардан бери кўринмайсан,— деди у меҳмоннинг елкасига қўлини ташлаб...

— Юрибман, фақир киши панада, де-еб.

— Ҳо, жуда ҳам фақир эмассан-ку. Ҳа, айтмоқчи, таништираман-ку сизларни, — деди у ёш футболчига қараб.— Эшитган чиқарсан, машҳур футболчи Қодир Қориев. Ун йил илгари унинг номини эшитганда кўчада трамвайлар тўхтарди.— Ёш футболчининг кўзларидаги шубҳа йўқолиб, чехрасига илиқлик югурди.— Бу эса,— гапида давом қилди Акбар,— келажаги порлоқ футболчилардан Халил Равшанов.

— Жуда хурсандман,— Қодир Халилга яна қўл узатди.

— Қаерлардан сўраймиз?— Акбар Қодирга тикилди.

— Мактабда физкультура ўқитувчисиман. «Тошкатель»да тренерлик ҳам қиламан. Узим шу заводдан чиққанам учун ҳеч қўйишмайди...— Қодир жавоб берар экан, учрашув таъсиридаги ҳаяжони босилиб кўни-

ли яна гаш тортаётганини ҳис қилди. Юзини яна қаҳр ва алам эгаллай бошлади. Ундаги бу ўзгаришни Акбар ҳам кўрди ва мавзу қаёққа бурилишидан қатъи назар, у четлаб ўтмоқчи бўлган нарсага тақалишини сизди.

— Ҳа, сен бечоранинг омадинг юришмади,— деди ноилож оҳангда. Бироқ баттар қовун туширганини илғаб, дарров гапни бурди.— Лекин зўр ўйинчи эдинг-да, ҳамма қойил қоларди. Қани, ичайлик! Мехико эсингдами, а?..— Акбар ёлғондан бошини қуйи солиб, гўёки ачинаётгандек, қўлини столга урди.— Кел, ўтмишни эсламайлик. Яхши фурсатларнинг ўтиб кетгани алам қилади.

— Йўқ,— деди Қодир паст, аммо салмоқли овозда. Бу сафар унинг товуши янада йўғонроқ эшитилди.— Мен олдинга худди ана шу ўтмишни эслаш, хотирдан кўтарилган нарсаларни тиклаш учун ўтдим. Эски хотираларни эслаганга нима етсин! Шундай эмасми?..— Қодир охирги гапни устоз ва шогирдга қарата гапираркан, тўлқинланаётганини, овози ҳам титраб кетаётганини сизди. Бирдан портлаб, ишнинг пачавасини чиқариши мумкинлигини ўйлаб, бор иродасини ўзини босишга қаратди. Қадаҳни қўлига оларкан, Акбарга қараб жилмайди. Унинг бу қараши Акбарнинг нари-берисидан ўтиб кетди. Ундаги бу ўзгариш беихтиёр ёш спортчига ҳам ўтди.

— Мен бечоранинг омадим юришмади,— Қодир йигитчага аҳамият бермай, Акбарга тикилди.— Қани, ичайлик биттадан...

Акбар билан Қодир ичди. Халил эса ичмади.

— Ичавер, бизларнинг гапимизга эътибор берма,— деди Акбар.

Халил шу пайтгача бу учрашувни шунчаки, икки қадрдоннинг ҳазил-мутойибаси, деб ўтирган эди. Қараса жиддий, шунинг учун сергакланди ва ичмайман деган мазмунда қатъий бош ирғади.

— Ўзинг биласан,— деди Акбар унга.

Қодир эса гапида давом қилди:

— Мен бечоранинг ишим юришмади шундай қилиб.— У «мен бечорага» яна урғу берди. Шоколад олиб, бамайлихотирлик билан бир қимтиди. Қолган бўлагини бир оз ушлаб, томоша қилгандек, уёқ-буёғига қаради-да, секин зар қоғоз устига қўйди. Панжалари билан столга тиралиб, стулга ясланди.

Орага жимлик чўкиб, кафенинг сўнаётган шовқини аро кўчада шаррос қуяётган ёмғирнинг ёқимли овози эшитилди.

— Уриш, жанжал қилмоқчи деб ўйлама. Тўғриси, ўзим ҳам сенга ўхшаб ҳозирги вазиятимдан ҳазар қилиб ўтирибман... Мен фақат бу дунёда борлигимни сенга бир эслатмоқчиман, холос. Менинг ҳаётимда, тақдиримда сенинг ҳам маълум ўрнинг борлигини айтмоқчиман.

Акбар шу пайтда: «Бор, тошингни тер», деб туриб кетишни истарди-ю, лекин қўрқувми, ҳурматми — буни ўзи ҳам билмасди — уни ушлаб турарди. Бундан ташқари, у ўзининг катта одамлигини билар, бу эса унга мустаҳкам қўрғон ичидалигига гаровдек эди. Кўп талафот емаслигини биларди. Шунинг учун Қодирнинг дастлабки гапларини вазадаги гулга қараганча бошини ликиллатиб эшитди. Халилга: «Нима қилардим, чидайман-да», маъносида бир-икки қараб қўйди.

— Сен ҳозир каттадан-кичик танийдиган машҳур одамсан. Хизмат кўрсатган спорт мастери, энг севимли командага тренер. Мен эсам мактабда жисмоний тарбия ўқитувчиси, қўшимча равишда заводнинг оддий командасига тренерман. Нега шундай, а?..

Қодирнинг заҳарли оҳангдаги бу саволи Акбарга таъсир этиш ўрнига Халилнинг жаҳлини чиқариб юборди. Ирғиб ўрнидан турди-да, қўлини Қодирнинг юзига пахса қилиб, Акбарга гапирди:

— Йўқотинг буни, э! Йўқол, деб айтинг бунга!

Қодир унинг қорнига бир уриб, жойига ўтқизиб қўйди. Халилнинг: «Пиянисталигинг учун, ишқоқмаслигинг учун шу ҳолга тушиб қолдинг, мендан сўрамайсанми?» деб бақирмоқчи бўлган гаплари ичида қолди. Бир оздан сўнг, кўз олди яна ёруғлашгач, Қодирнинг истеҳзоли юзини кўрди.

— Агар мен тренерингизга бир оз бўлса-да ўхшганимда, салгина қаттиқроқ урган бўлардим. Эртага тренировкага чиқолмасдингиз. Балки умуман чиқолмасдингиз. Сиздан илтимос, сеvimли тренерингиз билан бўладиган суҳбатимизга халақит қилмасангиз,— деди Қодир охирги гапига қатъийлик оҳангини бериб.— Фақат эшитсангиз. Сизга ҳам фойдаси бор.

Халил эътироз билдирилмайдиган ҳолда эди. Тренернинг бу ёқимсиз суҳбатни нима учун чўрт бўлмаётганини ҳам тушунгандай бўлди.

Бу ҳодиса бир зумда бўлиб ўтгани учун кафе ходимлари сезишмади. Бир стол наридаги ўспиринлар эса, бир қараб қўйиб жимиб қолишди. Шишада қолган шампанларини фужерларга бўлиб, тезроқ ичишга биририни сўзсиз ундашди.

Акбар Халилга ачиниб қараб:

— Сен кета қолмайсанми? Биз ўзимиз келишиб олардик,— деди.

— Йўқ, бирга кетамиз,— жавоб берди Халил қоринини ушлаганча. Қодир унга қараб гапида давом қилди:

— Мен эса тренерингизга ўхшамайман. Қаршимдаги одамнинг келажагини ўйлайман, унинг тақдирига йиғлайдиган онаси ёки севиклиси бордир, деб андиша қиламан.— Қодир бирдан Акбарга ўгирилди.— Биласанми, менинг бу ҳолга тушиб қолишим қобилиятсизлигимдан ёки жамиятда менга қарши биронта куч борлигидан эмас. Ахир мен терма командада ҳужумкор ярим ҳимоячи, сен эса запасда, менинг ўринбосарим эдинг. Фақат бошқа-бошқа клубларда эдик... Кўп

Ўйладим буни, Тўғри, оз-моз ича бошлаганимга, одамларни ёмон кўра бошлаганимга ўзим айбдорман... Лекин машҳур футболчининг бирдан сахнадан тушиб кетишига сабаб нималигини биласанми?-

Акбар индамади. У суҳбатнинг чўзилишини сезиб, зерика бошлаган ва жаҳли чиқа бошлаган эди.

— Сен айбдорсан! Сенинг итфёълигинг айбдор,— деди Қодир унинг юзига ургандек қилиб.

Бу ҳақоратдан яна Халил сесканиб тушди. У бир нарсалар бўлишини, тренернинг жаҳли чиқишини, жилла бўлмаса «Оғзингга қараб гапир», дейишини кутганди. Лекин ҳеч нарса рўй бермади. Тренер истеҳзосини яширмай афтини бужмайтирганича сигарет чекарди. Гўё бу гапларнинг аҳамиятсиз эканини кўрсатмоқчи бўларди. Аммо лабларининг учиши бағридаги аламини ошкор қилиб турарди. Халил буни фаҳмлади. Айни чоғда меҳмоннинг бу таъналарга, ҳатто ҳақорат қилишга ҳаққи борлигини ҳам сезди.

Қодир беихтиёр яна шоколад олиб тишлади-да, қолган бўлагига ҳалигидек қараб туриб, қайтариб қозоғига қўйди.

— Шундай ўйинчилар бор эдики...— Қодир энди қийналиб эслаётгандек сўзларди,— терма командага тушишни арши-аълога етишдан зиёд ҳисоблардилар. Уларнинг кимлигини ўзинг биласан. Терма командада қолиш ҳаётларининг мазмуни эди. Мен эса буни футболимиз шуҳратини ёйиш учун бир поғона деб ҳисоблардим. Бизда ҳам Пеле, Гарринчалар сингари ўйинчилар борлигини исботламоқчи эдим. Ҳа, ҳа, сен ўшанда ҳам бу гапларимдан кулардинг, ҳозир ҳам куляпсан. Лекин... мен учун футбол... ҳаётимнинг мазмуни эди. Ҳа... футболдан ташқарида яшаш хаёлимга келмасди. Ҳозир эса... Кўриб турибсан... Орзуимсиз яшадим... яшаяпман. Парча-парча қилиб ташланган одамман. Армон билан кетяпман. Тўғри, шу кунда оила, фарзанд ташвиши мени овутади, қалбимни бир оз или-

тади. Топиш-тутишим яхши, янада кўпроқ пул топишни, бу билан оиламга кўпроқ фойдам тегишини ўйлаб, тиришиб ҳаракат қилиб юраман. Лекин шунга кўникиш учун ҳам ўн икки йил умрим кетди. Тушунапсанми? Азобга тўла ўн икки йил! Мен — аввалги Қодир эмасман, бошқа, ўзим хоҳламаган, ҳаттоки ўзим ҳазар қиладиган одамман... Шуларнинг ҳаммаси сен туфайли бўлади!

— Менга қара, Қодир. Ахир энди ҳеч нарсани тузатиб бўлмайди-ку! Мен ҳақиқатан ҳам айбдорман, бўлдими?— Акбар энди ўзини солиб ўтирган бепарволик мувозанатидан чиқа бошлашга мажбур бўлган эди. Бу ҳолатдан ўнғайсизланиб, Халилга мурожаат қилди:— Сен кетавер. Ҳисоб-китоб қилганмисан?

— Ҳа.

— Бор, кетавер!

— Қўявер, ўтираверсин. Мен йиғлаётганимдан уялаётганим йўқ-ку!

Акбар Қодирнинг елкасига қўлини қўйиб, ялина бошлади:

— Қодир, дўстим, тўғри, мен аблаҳман,— у шундай деб кўксига уриб-уриб қўйди.— Мен хато қилганман. Энди нима қилай? Кел, дўст бўлайлик. Бир-биримизга ёрдам берайлик. Истасанг, эртагаёқ сени ўзимга ёрдамчи тренер қилиб оламан.

— Ёрдамчи тренер?.. Сенга менинг қандай ёрдамим тегиши мумкин? Сенга-я?!— Қодир Акбарнинг қўлини елкасидан олиб ташлади. Халил эса, ўзига ишонган, иложи бўлса гапини ҳам ўлчаб гапирадиган тренерини бунақанги типирчилаган ҳолда кўраётганидан ҳайрон эди.

— Билмадим, рост гапиряпсанми ёки атайлабми, ахир сен унчалик ғариб эмассан. Довруғингнинг садоси ҳали ҳам жаранглайди,— деди Акбар.— Мана, Халил,— у исбот сўраб шогирдига қаради,— сен Қориев деган футболчини биласанми?

мулойим овозига атайлаб қатъийлик киритиб гапирди. Лекин барибир унга ҳеч ким аҳамият бермади.

— Шунчалик бўлишини ким ўйлабди дейсан..

— Ҳа, шунчаликка боришини билганингда, эҳтимол, бу ишни қилмаган бўлардинг. Лекин ўша пайтда, ўзингдан зўрроқ одам чиққанига, ҳалол ўйинда сени доғда қолдирганига чидаб туролмадинг. Феълингда итлик бор эди. Шунинг учун тўпни яхши тепсанг ҳам, терма командага сени иккиланиб қабул қилишарди.

— Ахир мен жазоимни олдим-ку, мени жазолашди-ку!!.— деди Акбар ялинувчан оҳангда тоқати тоқ бўлиб.

— Ҳа, сени мавсум охиригача футбол ўйнашдан четлатишди, газеталарда аблаҳлигингни ёзишди. Шу баҳонада яхши спортчи, фақат яхши спортчи эмас, яхши инсон бўлиш кераклиги ҳақида мунозаралар олиб борилди. Лекин менга бундан нима фойда? Оёғим тузалиб қолмади. Мен фақат олти ойдан кейингина бутси кийдим. Фақат бир йилдан кейингина сен билан барабар ўйинга туша олдим.— Қодир бу гапларни асабий ҳолда гапирар экан, гап орасида икки қадахни тўлғазиб, бирини Акбарнинг олдига суриб, иккинчисини қўлига олди. Газеталар сафга қайтганим билан табриклашди... Лекин...— Қодир бир ҳаракат билан қадахни бўшатди-да, алам билан давом қилди.— Лекин учинчи ўйинда... баланддан келаётган тўпга сакраб ерга тушганимда туролмай қолдим... Сен тепганингда ҳам тиззамнинг кўзи синган, ҳам оёғим чиқиб кетганди. Натижада сал кескин ҳаракат қилсам, яна чиқиб кетадиган бўлиб қолганди. Врачлар бунга таъкидлашган, бошқа бир иш топинг, дейишганди. Лекин уларга ишонмай, тўғрироғи, ишонганимда ҳам футболдан бўлак ишни қиллолмай, майдонга тушгандим. Афсус, врачларнинг гапи тўғри чиқди. Зарбанг бир йилдан кейин мени яна йиқитди... Яна бир йилдан кейин, яна дўхтирларнинг бефойда дейишларига қарамай майдонга тушдим.

Лекин бўлмади. Биринчи ўйиндаёқ худди ўша-ўша бўлди. Оёғим чиқиб кетди.

Акбар тоқатсизланиб уҳ тортиб, стулга ясланди. Қандайдир шошқалоқлик билан сигарет олиб тутатди. Бир нарса гапирмоқчи шекилли деб, суҳбатдошлари унга қарашди. Лекин у индамади. Шу пайтда Халилнинг ёнида ўтириб, бу гапларни эшитаётганидан жаҳли чиқаётган эди. Халил эса Қодирдек ажойиб футболчининг, шундай йирик одамнинг ичиб, жанжал қилиб юрадиган даражада пастлашиб қолганига ачинса ҳам, унинг тарафида эмасди. «Ун икки йил олдинги гапларни кавлаштиришнинг нима кераги бор», деб ўларди Қодирнинг мақсадига тушунолмай. Акбар ҳам айнан шунини — Қодирнинг мақсадини биллолмай: «Мендан нима истайсан?» деб бақаришдан ўзини зўрға тийиб ўтирарди.

Қодир эса қаршисидаги жирканч башарани уриб дабдала қилиш истаги портлаб чиқиб кетишини хоҳламай, тез-тез гапира бошлади:

— Ушанда мен сени ўйламасдим. Ҳали орзуимдан кечмаганим, курашаётганим учун вақтим йўқмиди? Ёки ёшим йигирма иккида бўлгани учунми? Билмадим. Гарринчанинг катта футболга йигирма олти ёшда келганини, Маресьевнинг икки оёқсиз ҳам ўз мақсадига эришганини эсимда тутар ва тинимсиз машқ қилардим. Ҳамма нарсага, жумладан, сенинг аблаҳлигингга ҳам футболда бўладиган оддий воқеа деб қарардим. Лекин оёғим қаторасига икки марта чиқиб, футбол менга ёпиқ даргоҳлигини сезганимдан кейин бирдан ўзимни синиб тушгандек ҳис қилдим. Ҳаётнинг менга нақадар оғир зарба берганини билдим. Тренеримиз Самойличнинг, ўртоқларимнинг бир йилдан бери менга ачиниб қараб юрганини, институтга киришим учун кўп куюнишганини эсладим. Демак, улар фожиамни билиб, уч йилгача командада олиб юришган экан-да, дедим. Уч йилгача улар билан бирга яшапман-у, футбол учун ўлик жон.

га айланганимни менга айтишмабди. Ким билади, балки қайтишимга уларнинг ҳам илинжлари бўлгандир... Менинг эса яшагим келмай қолди. Ичиб олиб, нуқул йиғлагим келарди, баъзан йиғлардим ҳам. Сабабини ўйлай-ўйлай, охири сенда тўхтадим. Бу аниқ ҳақиқатни ҳам бир кунни сени телевизорда кўрганимдан кейин тасодифан топиб олдим. Сен майдонда қўлингни белингга қўйиб олиб тўп оширмаган шеригингга ўқрайиб тургандинг. Шу кундан бошлаб, одамларга ўтказиб қўйгандай без бўлиб қўлингни белингга қўйиб туришинг мени таъқиб қила бошлади...

...Оҳ, бу даврда онамнинг қийналганлари, дўстларимнинг қийналганлари... Орадан йиллар ўтди, ўзимни машҳур футболчи эмас, оддий кишилардек яшашга кўниктириш учун қандай азоб чекдим! Бунни кўпроқ ўзим учун эмас, онам учун қилдим. Уйландим, фарзанд кўрдим. Улар олдидаги масъулият ҳам ўзимни одамдек тутишга ундади... Лекин мана шу ҳолда — зўрға-зўрға юраман. Сиқиламан, зерикаман-да, ўша орзуларим синган чоғдаги йиғлаб ўтирган ҳолимга тушгим келаверади. Шу менга ҳузур бағишлайди. Бундай қилмаслик учун ҳар дақиқада ўзим билан ўзим курашаман. Эрталаб нонушта қилаётганимда, йўл юрганимда, ишда, ўғлимни боғчага олиб кетаётганимда бу туйғу доимо юрагимни эзиб: «Қўй, шу майда-чуйда ишларни, сен фақат ўша йўқотган нарсанг учун йиғлашинг керак, бўлак ҳамма нарса бефойда, арзимайдиган иш», деб туради. Мен эса онам, хотиним ва болаларимни ўртага қўйиб ундан раҳм-шафқат қилишини сўрайман. Лекин бутунлай йўқолиб кетишини ҳам истамайман. Ҳаётимнинг мазмунини эслатувчи туйғудан ажралсам умидим ҳам йўқолаётгандек, ким эдим ким бўлганим, қаёқдан келиб қаёққа кетаётганим, ҳамма-ҳаммаси эсимдан чиқадигандек туюлаверди. Тушунайсанми, дардим энг покиза орзуимдан сув ичган.

Қодир жим қолди. У дарди билан бўлиб, кафедра-лигини унуттаётган эди. Акбар бир қимирлаб ўзининг бетоқат бўлаётганини билдирди. Қодир ичида бир сесканиб ўзига келди-да, гапида давом қилди:

— Сенга рўпара бўлишимдан мақсад, бу дунёда борлигимни билдириб қўйиш, холос. Чунки сен мени эсингдан ҳам чиқариб юборгансан. Йўқ, йўқ, агар ҳолимдан хабар олмадинг, деб таъна қиладиган бўлсам, ўзимдан ўзим нафратланган бўлардим. Мен фақат бир ҳаракатинг билан тақдирини поймол қилган одам бу дунёда аламзадалигини ва ҳар куни, ҳар дақиқада сенга тажовуз қилиши мумкинлигини эслатиб қўймоқчиман. Улишини билган хўкиз болтадан қайтмайди, де-йишади-ку, ахир.

Қодирнинг бу гаплари туришга ҳозирланаётган, бас энди, гапни қисқароқ қил, деб жеркимоқчи бўлган Акбарнинг ғазабини чуқурлаштириб, ҳужумкорлик руҳини берди.

— Хўш, бу истаклари нима дейди?— деди у истехзо билан.

— Ҳаммасини айтаман, фақат шошма, уриш қилмоқчи деб ҳам қўрқма. Чунки бу истакка ўзим қаршиман, уни ҳар дақиқада бўғиб келаман.

— Мен ҳеч нарсадан қўрқаётганим йўқ, шуни билиб қўй, Қодир! Мен, то милиция келиб, туринглар, дегунча ўтирмоқчи эмасман!

Қодир соатига қараб қўйди.

— Ҳали вақт бор, шошаверма. Икки-уч оғиз гапим қолди. Сени милиция жуда ҳам ҳайдамас дейман. Очиғини айтганда, сен билан гаплашиш истагида куйиб юрганим йўқ эди.

— Ҳали бировнинг маслаҳаги билан келдим дегин?

— Ҳа.

— Ким экан сенга бу ақлни ўргатган?

— Сен!

Акбар хахолаб кулиб юборди:

— Е тавба, боятдан бери мен сени туппа-тузуи одам деб гаплашиб ўтирибман-а! Эсинг жойидами ўзи?

— Ҳа!— Қодир худди уриб юборадигандек Акбарга тикилди.

— Қачон, тушингдами?— деди Акбар ва қўлини ювиб қўлтиққа урган кишидек Халилга мурожаат қилди.— Тур, кетамиз. Бу билан кайфи тарқалганда гаплашамиз.

— Икки-уч оғиз дедилар-ку, эшитиб кета қолайлик,— деди Халил. Эшитиш иштиёқи борлигини яшириш учун эса қўшиб қўйди: — Яна қачон вақтингизни сарф қилиб юрасиз?

— Раҳмат сизга!— деди Қодир Халилга.— Лекин бу барибир кетолмасди. Қўймасдим. Ўзи ҳам билади буни. Кетамиз дегани эса, одатдаги артистлиги. Ўтир, Акбар!

Акбар ўтирди.

Қодир совуқ оҳангда гап бошлади:

— Яна қайтариб айтаман, бу ерга мени бошлаб келган сенсан! Сен... итфеъл... мени тепганинда фақат орзуимни поймол қилибгина қолмадинг. Уша зарбанг билан ўз феълингдан вужудимга уруғ ҳам ташлаган экансан. Бора-бора бу уруғ ўсиб, ривожланиб, бутун вужудимга ёйилди, жисмимни эгаллади. Бир одам қиёфасига кирди. Бу қиёфа эса сеники эди. Ҳа, бу, аиниқса, сени телевизорда кўрганымда аниқ бўлди... Шунинг учун билиб қўйки, ҳозир кўриб турганинг Қодир эмас, ичимнинг ярмини сен, сенинг қиёфанг эгаллаган, чунки дарахт арра билан қесилса, арранинг изини, болта билан чопилса, болта изини сақлайди... Сенинг қиёфанг ўша из эди. Эртаю кеч шивирлаб, қалбимни, одамларга муносабатимни ўзгартиришга ҳаракат қила бошлади. «Орзуларингни яксон қилган, «мен»лигингни парчалаб ташлаган одам бемалол юрипти. Сен

эса фақат унинг айби билангина итнинг кейинги оёғи бўлиб қолдинг», дерди у. Аввалига аҳамият бермадим. Лекин у тамомий жисмимни эгаллагач, у билан мунозара қилишдан бўлак иложим қолмади. Чунки у кечасию кундузи рўпарамда турар, кечасию кундузи менга минғирларди. Уни ўйламайин, деб кечалари минг марталаб у ёнбошдан бу ёнбошимга ағдарилардим, лекин қутулолмасдим... Охири унинг маслаҳатига қулоқ солиб измига юра бошладим. У эса нуқул одамларни ёмонларди. «Одамлар бир-бирларини янчибгина олдинга ўта олдилар», деган энг сеvimли ғоясини таъкидларди. Шу тарзда дунёдаги ҳар бир нарсани ўз эътиқодимга нисбатан тескари қилмоқчи бўлди. Яхшиликни у шубҳасиз берkitилган таъмага, муҳаббатни лаззатга, ҳатто, она ардоғини қарилик кунларидаги таянч илинжига тенгларди. Мен ҳаммани — хотинимни, онамни, ўғлимни ёмон кўра бошладим... Ичимдаги сенинг қиёфангни қандай қилиб йўқотишни билмасдим. Қайт қилиб туфлаб ташлагим, омбир билан суғуриб ташлагим келарди. Майли, илдизига этим илашса этим, томирим илашса томирим билан. Майли, суғуриб олган жойим қонталаш бўлсин эди! Лекин иложини қилолмасдим. «Туф» десам, тупугимда кўринардинг... «Тушунсанг-чи,— дерди у менга,— бу ишларни сен учун қиялпман. Инсон зоти ўзидан яхши, ўзидан бой, ўзидан олижаноброқ одамни кўролмайди, чалиб йиқитади. Неъматларга хўжайинлик қилиш учун; бу ерда ким бор, деганда ёлғиз қолиб «Мен!» дея олиш учун шундай қилади. Чунки ўзидан яхшини йўқотганида, ҳақиқатан ҳам яхши бўлиб бир ўзи қолади-да». «Ёлғон!» дердим мен ичимда ўкирик билан. Баъзан бу ўкирик ташимга чиқиб кетар, эшитган одамлар ҳайрон бўлиб қарашарди. «Мен бундай яшай олмайман. Бундай фикр қилсам яшагим келмайди», дердим. У эса кулимсираб: «Яшагинг келмаслиги бошқа масала. Аслида, исташ-истамаслик ҳам сенинг ихтиёрингда

эмас. Лекин, мен ҳақман. Мана мисоллар...» дерди-да, турмушидан ва тарихдан мисолларни қалаштириб ташларди. Мен унга қарши далил тополмаётганимни, енгилаетганимни сезиб: «Елғон!» деб бақирардим. Шунда у сўнгги зарбани берарди: «Хўш, ўзинг-чи? Акбардаги худбинликнинг қурбони бўлмадингми? Билиб қўй, менинг фикримга зид борганинг учун ҳам четда қолиб кетгансан. Сен ўз ҳаётингданки сабоқ олмаётган экансан, четда қолиб кетиш у ёқда турсин, ўлиб кетишга ҳам лойиқсан. Акбар гумбураб яшаяпти. Чунки у сени олиб ташлаб, майдонда ўзига кенглик очди. Ахир у худди сенинг жойингда, сенинг ўрнингда ўйнапти-ку! Ваҳоланки, ваҳоланки, у запасда эди. Турмуш учун бу эмас, балки олиб ташлагани ҳисоб. Яхшилик биланми, ёмонлик биланми, фарқи йўқ. Умуман, ахлоқнинг барча лаш-лушлари турмуш учун кўпик. Содда одамларни аҳмоқ қилиш, авраш, лўндасини айтганда эса, майдондан ва неъматлардан четлаштириш учун тўқилган ниқоб».

Мен: «Майли, сен ҳақсан, ишондим. Энди мени тинч қўй», деб уни алдамоқчи бўлардим.

У эса: «Э-эй, ғирт аҳмоқ экансан. Ҳозиргина кўпик ҳақида гапириб қулоғингга тамбур чертибман-да, а? Гап — менинг учун кўпик. Менга кўпик билан ваъда берма! Сендан ҳаракат талаб қиламан. Иш! Гапдан фойда йўқ», деб яна нишонга олаверди.

«Нима қилай, буюр, ҳаммасини бажараман. Фақат кейин мени тарк эт. Бўлмаса яшай олмайман!» деган шарт билан талабига кўндим.

«Бу бошқа гап. Сен энди Акбар тақдирида, яъни сени майдондан олиб ташлаган одам тақдирида ўз изингни қолдиришинг шарт. Уни уриб дабдала қилишинг, кўзини ўйиб ёки тишларини қоқиб олишинг керак. Токи у ўша кўзи ўрнига қўйилган шиша кўзни ёки тишлари ўрнига қўйилган ясама тишларни кўрғанида, ойнага қараб ҳар бир тиржайганида сени, сен ор-

қали эса ўзининг аблаҳлигини эслаб турсин. Ҳар бир кулгисига оғу тушиб турсин», деди у.

«Хўп, мен розиман. Лекин сен менга бир нарсани айт. Нима учун сен ўзингга ўзинг қарши чиқяпсан?» деб сўрадим мен.

«Буни изоҳлаш осон. Яхшилаб билиб қўй, эй инсон боласи! Мен орқали сенга табиат берган жон гапиряпти. Тирик жонга нимаики қасд қилар экан, мен айнан ўша шаклда пайдо бўламан. Дарахтни арра кесса арранинг изи, болта кесса болтанинг изи қолади. Сенга Акбар эмас, бошқа биров тажовуз қилганда мен ўшанинг кўринишида бўлардим? Бойни бойлик, мечкайни овқат, қонхўрни қон ўлдиришини биларсан? Рим жоҳиллар ҳисобига буюк бўлиб, жоҳиллар томонидан вайрон қилинганидек босқинчи халқни босқинчилик ўлдиради, ланж халқни ланжлик... Бу табиат қонуни. Сен эса, тушунмай мендан қочиб қутулмоқчисан... Яна бир карра таъкидлайман. Сен учун ҳеч ким жонини койитмайди. Ўзинг ҳаракат қилишинг керак. Ҳеч бўлмаса, унинг аблаҳлиги ҳақида жар солишинг керак. Лекин бу нарса феълингга зид эканлиги учун уни сендан талаб қилаётганим йўқ», деди у менга.

Қодир гапини тугатиб, кафеда, Акбарнинг қарши-сида ўтирганини кўриб ҳайрон бўлди. Чунки хаёлидаги мунозарани тиклайман деб, ўзини унутаёзган эди. Бир хаёлда бу гапларни ўзимга ўзим гапирдимми, деб ҳам иккиланди. Лекин Акбар билан Халилнинг авзоёйига қараб, мақсадини амалга оширганини сизди.

Акбар бўзариб ўтирарди. Халилнинг юзидан эса менсимаслик ифодаси ўчган эди.

— Бўлдингми?— деди Акбар ижирганиб.

— Бўлдим.

— Қайфни ҳам тарқатиб юбординг.— Акбар Халилга мурожаат қилди.— Бор, юз элликта коньяк келтир. Мени айтди десанг, беради.

Халил кетди.

— Менга қара,— деди Акбар тажанглик ва истеҳзо билан. — Агар сен ўша истагинга қулоқ солиб, мени «дабдала қиладиган» бўлсанг, судга тушишингни, шов-шув бўлишини ўйламадингми?

— Ўйладим. Истагим айтдики: «Хўш, судга тушсанг, шов-шув кўтарилса нима қилибди? Фожиянг ва бунга сабабчи бўлган одамнинг жазосиз қолмаганини ҳамма билишини истардинг-ку! Ҳеч нарса йўқотмайсан. Ундан кейин сени жазолашмаса керак... Шаҳар бедарвоза эмас-ку. Сен бундан қўрқмайсан ҳам», дейди... Шуни билиб қўй, Акбар, бу менинг хоҳишим эмас, вужудимдаги турқингнинг хоҳиши. Айтганимдек, уни бошқара олмай қолишим мумкин, холос...

Қодир сўзини тугатар-тугатмас, Акбар столни итариб юборди-да, ўрнидан туриб, Қодирнинг юзига шапалоқ тортиб юборди.

— Йўқол бу ердан, пияниста!

Қодир жағини ушлаб секин қаддини тиклади. Бу орада Халил ҳам етиб келиб, Қодирнинг ўнг томонига ўтди. Улар ҳамлага тайёр ҳолда учбурчак ҳосил қилишди. Акбар қўлини пахса қилиб, бақирини давом этди:

— Ишёқмас, пияниста! Ўзингнинг бадбахтлигингни менга тўнкаб, нима демоқчисан?

Залнинг тўридан бир аёлнинг чинқириб гапиргани эшитилди:

— Қани, бас қилинглар! Соня, участкавойни чақир, тез!

Лекин унга аҳамият беришмади. Ўзини ҳар томонлама устунликка эга деб билса ҳам, қўрққанидан Акбарнинг юзи ниҳоятда хунуклашган эди:

— Сен-чи, аввал ўв наридан туриб салом беришинг керак. Мен алик оламанми, йўқми — ўйлашиб кўрардим!

— Шунақами?— деди Қодир хунук жилмайиб.— Худо шоҳид, Акбар, буни ўзинг бошладинг.

Қодир юзини силар экан, бирданига Акбарга ташланиб, бир уриб ўчириб юборди. Сўнгра хужумга ташланган Халилни кафтининг тескариси билан уриб йиқитди. Официантлар келиб Қодирни тинчитмоқчи бўлишди. Лекин у официантларни суриб қўйиб, ўқдек учиб келаётган Акбардан ўзини четга олиб, уни чалиб юборди. Акбар ҳозиргина ўзи ўтирган столга урилди-да, стол билан бирга умбалоқ ошди. Атрофни идишларнинг ерга тушиб синган жаранги тутди.

Акбар ўрнидан тургач, ҳуркиб тарқалиб кетган ўспиринларнинг столдан шампан шишасини олди-да, ғижиниб Қодир томонга кела бошлади:

— Улдираман!— деди у тишларини ғижирлатиб.— Иккинчи мени кўрганда бир чақиримдан айланиб ўтадиган қиламан.— Шундай дейишга деди-ю, лекин кўрққани учун Қодирга яқинлашмай, шишани отди. Қодир энгашиб қолди. Шиша тўғри бориб ойнабанд деворни чил-парчин қилиб, ташқарига чиқиб кетди. Кафе ходимларининг қий-чуви авжига чиқди. Акбарнинг саросимага тушганидан фойдаланган Қодир унинг қорнига калла қўйди. Акбар орқасига учиб бориб, яна бир столни ағдарди-да, йиқилди. Сўнг инграниб: жуда ҳам секинлик билан ўрнидан тура бошлади. Қодир унга яқинлашди-да, ёқасидан олди. Акбар унинг қўлида деярли осилиб турарди.

— Бу ишни ўзинг бошладинг,— деди Қодир Акбарни силкиб.— Мен тугатаман.— Энди унинг юзидаги олижанобликдан асар ҳам қолмаган, ваҳшийлик ва жаҳл ўзининг хунук муҳрини босганди.— Тишларингни қоқиб оламан,— Қодир ўша совуқ ва ваҳшатли оҳангда гапирарди.— Ўрнига тилла тиш қўйдирасан, ҳар бир тиржайганингда мени, мен орқали ўзингнинг аблаҳлигингни эслаб турасан. Ҳар соатда, ҳар дақиқада!

Қодир ҳар битта жумласини айтганда, Акбарнинг юзига биттадан мушт туширарди. Агар шу пайтда ми-

лиционер етиб келмаганда унинг бу ваҳшийлиги қачон, қанақа тугаши номаълум эди.

Урта бўй, пишиқ гавдали, ёшгина лейтенант югуриб келиб, Акбарни ажратиб олди-да, Қодирни итариб олиб бориб стулга ўтқизди.

— Нима гап?— деб бақирди у.

Қодирнинг ўрнига официантлар вижирлаб кетишди:

— Нозандай ўтиришганди,— деди бири.

— Йўқ, бу аввал анови столда эди,— аралашди иккинчиси.

— Жим!— бақирди уларга лейтенант.

Официантлар кетди. Лейтенант ручка ва блокнот чиқариб, Қодир ҳақида маълумот ёза бошлади. Кейин унинг заводга кириш рухсатномасини олиб кўрди.

— Уни танийсизми?— сўради милиционер ҳужжатни қайтарар экан, атрофида Халил ва официантлар парвона бўлишаётган Акбарни кўрсатиб. Қодир «ҳа» дегач, милиционер Акбар ҳақида маълумот ёза бошлади.

— Наҳотки?!— деди лейтенант Акбарнинг ўша машҳур Акбарлигини эшитиб.

— Ҳа,— деди Қодир кескин қилиб.

— Сиз ҳам ўша Қориевмисиз?

— Ҳа.

— Нима бало қилиб қўйдинглар? Нима жин урди сизларни?

Қодир Акбар томонга ўқрайиб қараб қўйди-да, индамади. Лейтенант бош чайқади-да, ўтириб турунг, деб официантларни сўроқ қилгани кетди.

Акбар аста ўзига келиб, бошини кўтарди. Унинг хира кўзларига маъно кира бошлади. Лейтенант актга Қодирнинг қўлини қўйдириб, унинг олдига келганида, Акбар аввал тушунмади. Фаҳмига етгач эса, милиционернинг қўлидан актни олар экан, ўрнидан турди.

— Дўстим,— деди у кемшикланиб ва атрофдагиларга эшиттирмасликка урилиб,— мени танийсиз-а?

— Танийман, албатта. Кўча чангитиб, копток те-
пиб юрганимизда сизларга ўхшашни орзу қилардик.

— Бўлмаса, дўстим, актингизни қўйинг-да, эвази-
га битта мендек оғайни орттиринг.

— Энди, Акбар ака, сизни жуда ҳурмат қиламан.
Лекин бурчим, қонун...

— Э-э, қўйинг шу гапларни, ўзи бугун ана у оғай-
ним миямни қоқиб қўлимга берди. Менга қаранг. Хўп,
сиз акт туздингиз, дейлик, лекин эртага бошлиқларин-
гизнинг олдига чиқиб, бу аҳмоқчилик бир бўлиб қол-
ди, бир-яримта сизга мунақа иш билан тушмаганман,
дейман. Нима қилишади, йўқ дейишардимиз? Менга
йўқ дейишмайди, биласиз.

— Энди, билмадим, лекин... лекин сизга керакми-
кин деб ўйловдим-да.

— Бе-е,— деди Акбар оғриқ азобини босишга ҳара-
кат қилиб.— Ичишиб ўтириб, тўсатдан ташлашиб қол-
дик. Шу! Эртага яна апоқ-чапоқ бўлиб кетамиз! Тўғ-
рими?— Акбар Қодирга қаради.

Қодир индамай бошини қимирлатди. У воқеанинг
бу тарзда давом этишига ҳайрон бўлиб турган эди.

— Бўптими, оғайни? Менга шу актни беринг-да,
Акбар деган футболчи дўстим бўлади, деб юраверинг.

Милиционер бир оз мубҳамлашиб турди-да, охири
далилини айтди.

— Гувоҳлар дод демайдимиз,— у кафе ходимларига
қаради.

— Булар билан ўзимиз гаплашамиз,— деди Ак-
бар.— София опа,— чақирди у зал мудирасини. Эллик
ёшлардаги сариқ сочи нуроний аёл уларга яқинлаш-
ди.— Бу дўстимиз, бизларни қамамасдан қўйиб юбор-
моқчи. Бошқа уришмаймиз, деб сўз бердик.— Акбар
гапига ҳазиломуз оҳанг беришга куч топа олди.— Сиз
қарши эмасмисиз?

— Йўқ, албатта, қамасин, деб ким айтарди.— Зал
мудираси кулиб турса ҳам, қўллари енгил титраб, соч-

лари ва тугмаларига бесабаб югурарди.— Ҳамма нарсанинг яхшиликча тугагани яхши-ю, лекин идишлар синди. Ана у ойнанинг ўзи юз сўм туради. Қўйдиришини ҳисобга олмаганда...

Акбар қўйин чўнтагини кавлади-да, бир даста беш сўмлик пул чиқарди.

— Мана,— деди аёлга узатиб,— санамасангиз ҳам бўлади. Юз эллик сўм.

Зал мудираси гуноҳкорона жилмайиб, қўллари титраганча пулни олди.

— Акбар Вафоевич, сиз хафа бўлманг, лекин...

— Бўлди, София опа. Демак, кафе ходимларининг бизга ҳеч қандай даъволари йўқ?

— Йўқ, йўқ, бўлди. Биз доимий мижозларимизни ҳурмат қиламиз. Ундан кейин, ҳамма нарсанинг яхшилик билан тугагани маъқул,— деди зал мудираси пулни санай туриб.

— Бўпти, биз кетдик,— деди Акбар рухсат сўрагандек милиционерга қараб. Милиционер атрофдагиларга бир-бир қараб чиқди. Унинг юзига бирдан қандайдир ўйноқи табассум югурди.

— Э, нима бўлса бўлди! Сизларни деб бир гап эшитсак эшитибмиз-да.— У актни йиртиб, чўнтагига солиб қўйди.— Футбол қурбони бўламиз-да жуда борса, а?

Қодирдан бошқа ҳамма мамнун жилмайди. Акбар милиционер билан қўл ташлашиб хайрлашди-да, Халилнинг елкасидан ушлади. Қодирга қараб ҳам қўймай, шогирдига суянганча секин залдан чиқди. Вестибюлдаги тошойна олдига бориб моматалоқ бўлиб кетган юз-кўзини, ичкари тортиб кетган устки лабини бир-бир силаб чиқди. Кейин худди ўшандай оҳисталик билан шляпасини кийди-да, яна Халилга суянган ҳолда чиқиб кетди. Қодир Акбарнинг кетидан ҳайрон бўлиб бир оз қараб турди-да, ювингани кириб кетди. Қайтиб чиқиб тошойна олдига келди, Швейцар узат-

ган плашини қўлларига оғир юк боғлагандай қийналиб кийди. Милиционер билан швейцарга гуноҳқорона бош ирғаб, ташқарига чиқди. Орқасидан швейцарнинг овози эшитилди.

— Улай агар, бўйнимни кесиб ташла, ҳозир нимага уришишганини билишмайди! Ичиб олишади-да, хўроз бўлиб кетишади.— Бу одам фикрининг тўғрилигига тўла ишонгани учун куюниб гапирарди.

Қодир худди дармонсиз одамдек секин нарироқ бориб, орқасига ўгирилди. Кафе пештоқидаги неон чироқли «Ором» деган ёзувнинг охирги ҳарфи ёнмас, узоқдан «Оро» бўлиб кўринарди.

1974

ЭРКИН

Қабул комиссиясининг иш куни тугашига роппароса икки соат вақт бор эди. Эркин соатига қараб олди-да, тескари ўгирилиб эснади.

Қатта вестибюл одамга гиж-гиж тўла бўлса ҳам, Эркинга ажратилган, деворга «Маслаҳатчи-консультант» деган ёзув осилган бурчак кимсасиз эди. Унга асосан ҳужжатини топширолмаганлар, аниқроғи, ҳужжатидан биронта ишқал чиққанларгина муурожаат этишар, шунинг учун у кўпинча бекор ўтирарди.

Ғалваннинг қонч бўлган қабул комиссиясига жалб қилинганидан, натижада докторлик иши хусусида Москвага мўлжалланган командировканинг чипакка чиққанидан Эркин норози эди. Норозиликнинг нуқси унинг юзига доимий ўрнашиб олганга ўхшар, ёз иссиғининг азоби эса бу ифодани кучайтирарди. Икки ой илғари декан Эркинни ҳузурига чақириб, комиссияда ишлаш-ни илтимос қилганда бу норозилик жуда кучли эди. Лекин у, дунёнинг кўп ишлари майда-чуйда муносабатларга боғлиқлигини тушунган ҳар бир одамдек, тақ-

дирга тан берган, илмий ишининг орқага сурилишини буйнига олиб қўйганди.

Декан унинг илмий раҳбари бўлиб, фан оламининг виждонли кишиларидан бири эди. Эркин «ўз профессорини» яхши кўрар, ораларидаги муносабат дўстона эди. «Профессор, ахир мен ишимни тезроқ столга қўйиб, ўттиз бир ёшимда доктор бўлсам, сизнинг обрўйингиз эмасми?» деганди ўшанда Эркин. Декан эса шундай жавоб қилганди: «Доктор. Мен қабул комиссиясига масъул этиб тайинланганман. Эшитяписизми? Ўз хоҳишим билан бўлганим йўқ. Шунинг учун атрофимда ишончли кишилар бўлишини жуда истардим!» «Ҳар ҳолда ўттиз икки, ўттиз уч — ўттиз бир эмас-да», ҳазилини давом эттирганди Эркин...

— Мумкинми, дөмла?

Эркин энсаси қотиброқ бошини кўтарди. Қаршисида чиройли, оху кўзли, озғингина қиз турарди.

— Келинг, ўтиринг.

— Ҳужжат олайдиган домла иш стажинг ҳисобга ўтмайди, ёзмайман, деяптилар.— Қизнинг юзидаги, ҳаракатларидаги қатъиятлилик ҳуснини бир оз бузарди.

— Нега энди?— «Қиз бола шаҳар обберадиган бўлса ҳам, барибир, нозиклик унинг гўзаллигидир», деб хаёлидан ўтказар экан, сўради Эркин,— қайси факультетга кираписиз?

— Тарихга.

— Яхши, сиз бориб туринг, мен ҳозир.

Эркин оёғи исиб кетгани учун ечиб қўйган туфлисини кийиш ниятида энгашар экан, қизнинг орқасидан бир қараб қўйди: ориқ, ёшлигидан далада ишлайвериб, бўксаси олдинга кетиб қолган қиз эди у.

Тарих факультетига талабгор кўп. Шунинг учун ҳужжат қабул қилувчилар ҳам ўз одамларининг бўлажак тақдирини ўйлаб бошқаларни «чалишга» ҳаракат қилишарди. Қизчанинг юзидаги ўжарлик, ҳужжат

олувчига нисбатан ишончсизлик шундан эди. Эркин унга жуда ҳам ёрдам бергиси келди.

Йўқ, қизча ноҳақ бўлиб чиқди. Унинг меҳнат дафтарчасидаги икки йиллик иш стажы мактабда ўқиб юриб, колхозда ишлаган кунлари экан. Қонун бўйича эса, бу ҳисобланмасди. Эркин қизнинг кўнглидаги шубҳани кўтариш учун чин дилдан суҳбатлашди. Ҳатто тарихда одам кўп, физикагами, математикагами топшира қолинг, деди. Лекин қизчага Эркиннинг маслаҳатлари ёқмади. У ғижиниб ўтирди-да, охир, «барибир кираман», деди.

Қиз кетди. Эркиннинг дили ғаш бўлди. Негадир ўзини айбдордек ҳис этди. Атрофига назар ташлаб, хув нарида ўзига тикилиб турган бир кишини кўрди. Бу одам ҳали ҳам ундан кўз узмаётган эди. Эркин ундан кўзини олиб қочиб журнал «ўқишга» тутинди. Лекин у кишининг киприк қоқмай кузатаётганини сезганлигидан беихтиёр ўша томонга қараб-қараб қўйди.

Кишининг Эркинга гапи борлиги, гапи нима мавзуда бўлиши ҳам аниқ эди. «Нимага кела қолмай, чўзилади?»— ўйлади Эркин журнални «ўқиш»да давом этар экан.

Ниҳоят, анчадан кейин у киши яқинлашишга журъат этди:

— Ассалому алайкум, домуллажон, агар мумкин бўлса сизда бир оғизгина гапим бор эди.

— Марҳамат, мен шунинг учун ўтирибман,— Эркин девордаги «Маслаҳатчи-консультант» деб ёзилган қорозга ишора қилди. Кишининг кўйлак ва шимлари асл, қимматбаҳо матолардан эди. Юзлари тиниқ, кўзлари равшан — ўзига ишонган, тўқ одамлардан эканлиги кўришиб турарди.

— Мумкин бўладими, домуллажон, бир баҳавороқ, нозик овқати, яхдаккина ичимлиги бор жойга сизни таклиф этсам? Уша ерда бафуржа гаплашсак.

«Тавба, ҳаммасининг гап қолипи бир-а!» деб ўйлади Эркин.

— Мени, ака, иш пайтим. Хизматдан кейин уйга боришим керак, зарур ишларим бор. Мана, ҳали,— Эркин соатига қараб олди,— чоракам бир соат вақтим сизнинг ихтиёрингизда. Нима гапингиз бўлса жоним билан эшитаман.

— Домуллажон, бир хўп денг. Холироқ ерга борайлик...— Сўранди киши. Унинг бу суҳбатга олдиндан тайёрланганлиги сезиларди.

— Ака, бизларга тикилиб турган юзта кўз бор. Сиз билан етаклашиб чиқиб кетсам, дарров гап бўлади.

Кишига жон кирди:

— Тўғри, тўғри, домуллажон. Тушунаман. Ҳай, бўлмаса бекатда кутиб турай, эмасам кечқурун келиб уйингиздан олиб кетай. Сиз нима десангиз шу. Бир оғиз сўзингиз?

— Йўқ, ака, ҳеч бўлмайди. Мен телефонимни ҳам узиб қўйганман. Баъзан уйимга ҳам бормай, чол-кам-пирларникида ётиб юрибман. Шунинг учун нима гапингиз бўлса ҳозир айтаверинг. Ишонинг, ака, бир сўзлик одамман. Ҳеч қаёққа бормайман деганимдан кейин бормайман.

Киши маънос кулимсираб, жим қолди. Эркин журнал варақлашга тушди. Киши ўрnidан туриб нари кетди. Уқишга кирувчилар, уларнинг ҳомийлари орасида Эркинга қараб-қараб айланиб юриб, анчадан сўнг ийманибгина қайтиб келди. Боя бўшатган стулига яна ўтирди.

— Домуллажон, энни бир илтимос-да, йўқ деманг, дардингизни олай, домуллажон. Сиз заррача ташвиш тортмайсиз, заррача оғирлигим тушмайди. Фақат бир хўп денг, дардингизни олай, домуллажон,

Эркин журнални ёпди. Рўпарасига қараб, хаёлга

чўмди. Буни ризолик аломатига йўйган кишига яна жон кирди.

— Сизни бир сўзлик эканлигингизни сездим-да, дардингизни олай, домуллажон. Мен ўзи апа шунақа одамларни жуда ҳурмат қиламан. Айтмоқчи, менинг фамилиям Раҳматов ...даги қоракўлчилик фабрикасининг директориман. Шу десангиз... бориб дам олиб ўтирамиз. Бир оғизгина гапни айтаман, холос. Йўқ десангиз ҳам, ҳеч хафа қилмайсиз, яна буюрган жойингизга олиб бориб қўяман.

Эркин ҳамон ўша алпозда ўтирарди. Фақат энди қўлини мушт қилиб, устига лунжини қўйиб олганди. Раҳматов ёнидан «БТ» сигарет қутисини чиқариб, биттасини олиб тутатди. Қутичани стол устига ташлаб, уни Эркин тарафга жиндак суриб қўйди.

Эркин мушти билан лабига секин уриб-уриб уфлади. Сўнг сигаретни Раҳматов тарафга қайтариб суриб, чайналиб, қийналиб гап бошлади:

— Сиз мендан бир нарсани илтимос қилмоқчисиз. Айтган жойингизга бориб, чойингизни ичганимдан кейин қўлимдан келмайдиган ишни айтсангиз, йўқ дейишим қийинлашади. Сиз эса, барибир хафа бўласиз. Мен ҳам қийналаман. Шунинг учун нима гапингиз бўлса шу ерда айтинг, гапни ўғил боласи — мен ўша чойингизни ичгандан кейинги жавобимни қиламан. Қўлимдан келса — хўп дейман, келмаса йўқ.

— Йўғ-е, домуллажон, мени билмаганингиз учун шуннай чикин деяпсиз. Сиздек домуллажоннинг суҳбатини олишнинг ўзи бизга мароқли. Областда, ўзингиз биласиз, билимдон одамлар унчалик кўп эмас.

Эркин жиндак тоқатсизланди:

— Йўқ, ака, сизга бўладиганини айтдим. Гапираверинг шу ерда.

Киши яна кулимсираганча жим қолди. Эркинга яқинлашишнинг янгича йўлини излаб-излаб, ниҳоят, бир қарорга келди:

— Биласизми, домуллажон, кечирасиз, укажон десама хафа бўлмайсизми? Укажон,— гапида давом қилди Раҳматов, Эркин розилик аломатида бош ирғагач,— очигини айтсам, сиз менга ёқиб қолдингиз. Лўнда гапирадиган йигит экансиз, мен ҳам сизга лўндасини айтиб қўя қолай.— Раҳматов яримлаб қолган сигаретани бир қоғозга босиб ўчирди. Янгисини олиб заживалкасини ёқиб тутатди. Бир-икки тортди.— Ўғлим билан жиянимни ўқишга олиб келгандим. Ўғлимни ҳужжатларини ҳуқуқшуносликка топшириб, одам топиб гаплашиб ҳам қўйдим. Яъни, укажон, бу иш ҳал бўлган. Энди, мен сизга айтсам, ўғлим кирса-ю, жияним кирмаса акамнинг олдида жуда мулзам бўламан. Чунки, акам менга топширган. Жиян тушмагур, домуллажон, шу сизнинг факультетингизга, яъни тарихга кирмоқчи. Айтмоқчи, жияним ҳозиргина келиб сизнинг бошингизни қотирган қизча билан бир синфда ўқиган. Яхши ўқиган. Шаҳодатномасида битта тўрти бор, холос. Уям бўлса математикадан. Шу денг жуда қайсар ўқитувчи, ҳеч кўнмади беш қўйишга, бўлмаса олтин медаль оларди бола пақир...

Раҳматов вазиятни чамалаб Эркинга зимдан разм солди. Масалани тушунтирдим, дегандек бир оз кутди. Эркиндан садо чиқмагач, давом этишга мажбур бўлди.

— Шунини жойлаш ҳақида сиз билан бир маслаҳатлашиб олсам дегандим. Йўқ, йўқ, домуллажон, иннамай туринг, иннамай туринг! Аввал гапимни охиригача эшитинг... Ҳув ану ташқарига қаранг, домуллажон. Уртада турган оқ «Волга»ни кўряпсизми?

Эркин Раҳматов кўрсатган томонга қаради, сўнг бош ирғади.

— Уша «Волга» кечаю кундуз сизнинг ихтиёрингизда бўлади. Мана телефони. Шофёр меҳмонхонада ётади. Ярим тунда чақирасизми, ҳоқ пешиндами, шу заҳоти ҳузурингизга етиб келади. Ҳўш... Энди ўғил бола гапга ўтсак... Ҳозир сизга икки минг ташлаб кетаман.

Агар ёзма-оғзакидан тўрт ва беш олса, шуннай бўл-
маса бўлмайди, чунки боланинг стажини йўқ, ўша кунин-
ёқ самолётда учиб келиб, сизга яна шунча бераман,—
Раҳматов жим қолди. Афтидан, у шартларини айтиб
бўлди ва ўзини уялганнамо қиёфага солди. Эркин қў-
лини стол устига тақ этиб ташлаб, кулимсиради:

— Бўлмайди, ака.

— Ҳей, нега, домуллажон? Шартингиз бўлса ай-
тинг?

Эркин қўлини столга тираб ўрнидан турди:

— Умуман бўлмайди, ака.

— Тўхтанг, укажон! Яна бир секунд, домуллажон,
ҳай, яна бир секунд!

Эркин ўтирди.

— Мен ўзим, домуллажон, айтганимдек қоракўлчи-
лик фабрикасининг директориман... Ҳамма ишларни му-
ваффақият билан битирсак, хоҳланг-хоҳламанг уйин-
гизга бостириб меҳмон бўлиб бораман. Шунда келини-
мизга асл қоракўлдан битта шуба кетираман.

Эркин ўзидан ёши анча катта Раҳматовнинг бунча-
лик ялинишини, кўзларидаги ўтинчи кўриб кўнгли
юмшади. Ота ва амаки бўлмиш бу одамнинг ҳолатини
тушуниб, шарт туриб кетиш истагини босди.

— Ака, сизга очигини айтай, мен ҳали ёш бир ўқи-
тувчиман. Дарс бера бошлаганимга икки йилдан сад
ошди. Ҳали коллектив билан, декан билан яхши та-
ниш эмасман. Уддасидан чиқолмайман илтимосингиз-
нинг.

— Ҳа, энди, домуллажон, бу ишни имтиҳон олайди-
ган ўқитувчилар билан битирса бўлади-ку, декангача
олиб чиқмай.

— Айтяпман-ку, коллектив билан яхши таниш эмас-
ман, деб. Хўп, деб сўз берсаму эпполмасам. Сизнинг
олдингизда мен, акангизнинг олдида сиз хижолат бў-
ласиз. Тўғрими? Ишонинг, ака, қўлимдан келмайди.

Раҳматов хийлагина сукутга берилди. У Эркиннинг гапларига ишонмасди.

— Ҳай, сиз ўқитувчимми?

— Ҳа.

— Ҳай, кандидатмисиз? Мен шундай эшитиб эдим?

— Ҳа, номзодман.

— Кандидат одамнинг ҳам сўзи ўтмайdimми?

— Янгиман-да, ака, янгиман. Тушунсангиз-чи!

Раҳматов яна сукут сақлади. Тарвузи қўлтиғидан тусаёзган, Эркинга нисбатан бўлган ҳурмати анча су-сайғанди.

— Ҳай, биронта шу иш қўлидан келадиган одам топиб беролмайсизми, укажон, қарздор бўлиб қолмайман.

Эркин бу гапни ҳам ичига ютишга ҳаракат қилди, базўр жилмайди. Лекин жавобида, барибир, жаҳл сезилди.

— Йўқ, домла, бунинг ҳам уддасидан чиқолмайман.

Эркин «гап тамом» дегандай ўрнидан турди. Сал ушланиб Раҳматов ҳам қўзғалди. У хижолатликка тушган бўлса ҳам, мулзамлигини билинтирмасликка тиришди.

— Хайр, ука. Саломат бўлинг,— деди Раҳматов, бояги ялиниш аломатлари бутунлай ўчган, аксинча, ўз қадр-қимматини яхши билган одам руҳида.— Тўғриси-ни айтганингиз учун раҳмат, вақтингизни олганим учун узр.

Раҳматов Эркиннинг қўлини дадил сиқиб силкиди-да, худди шу дадиллик билан узоқлашди. Нарироқда, оҳу кўзли қизча билан гаплашиб турган жиянига билинар-билинемас бош ирғади. Жияни индамай унга эргашди. Эркин Раҳматовнинг кетидан қараб қолди: бу кишининг асл қиёфаси қайси, бояги «домуллажон» дейишими ёки кейинги хайрлашишими? У шунини ўйлаб туриб қолди.

Икки-уч кун ўтиб, Эркин Раҳматовни унутди. Чун-

ки бундай воқеалар унинг шу кундаги фаолиятида кўп учрарди.

* * *

Орадан бир ойдан ортиқ вақт ўтди. Кириш имтиҳонлари тугаб, кундузги бўлимга мандат комиссияси ҳам бўлиб ўтди. Август оёқлай деб турган кунда Эркин дам олиб қайтаётган отасини кутиб олгани аэропортга чиқди. Онаси Рихси биби, хотини Сайёра ва ўғилчаси Турғун унинг ёнида эди.

Соат ўнлардан ошган, ҳали кун заптига олмаган бўлса-да, одамлар ўзларини соя-салқинга уришган. Учиш майдони билан перронни ажратувчи атрофи панжарали шийпончалар ёнида кутувчилар гуж-гуж. Эркин ана шу шийпончалар ёнига келди-да, Турғунни ерга қўйиб, чуқур тин олди. Орқада лапанглаб келаётган семиз онасига, онасининг ёнида баттар озғин кўринадиган хотинига ўгирилди-ю, нарироқда кулимсираб турган Раҳматовга кўзи тушди. Улар бош ирғаб, енгил таъзим билан саломлашдилар.

— Мана, ойи, ҳовлиқтириб-ҳовлиқтириб ахир етиб келдингизми кечикмай,— Эркин онасига пичинг оҳангида ҳазил қилди.— Жа кечиксак, беш-ўн минут кутарди-да, севикли ёрингиз...

— Ҳа, сенга ўхшаб минутма-минут иш қилиши керакми ҳамма,— жаврай кетди Рихси биби.— Бир соат-ярим соат олдин чиқ-еб, бемалол кутади-да, одам деган, мундоқ сув-пув ичиб, одамларга қараб. Қошки аданг расмана одам бўлса экан. Сал кечиксанг бир сасиб кетади, бир сасиб кетади... нақ туғилганингга пушаймон қиласан, бир минут вақтинг уёқда турсин.

Рихси биби гапини тугатар-тугатмас микрофондан дикторнинг овози янгради: «Диққат, диққат! ...рейсли Қисловодск — Тошкент самолётининг келиши Москва вақти билан соат тўққизгача кечиктирилади».

Кутувчилар тўдаси бир «оҳ» тортди.

— Ана,— деди Эркин кулиб,— маза қилиб нафасингизни ростлайдиган бўлдингиз, ойи.

— Э, жувоннимай бўсин,— жаврашини давом эттирди Рихси биби овоз чиқаётган жойга аланглаб, микрофонни қидириб.— Кун иссиқда қилиқ чиқармай!

Эркин билан Сайёра кулишди. Одамларнинг тўдалари сал ёйилди. Шу пайт Эркиннинг кўзи яна Раҳматовга тушди. Раҳматов жилмайиб улар томон яқинлашдида, ийманиб нарироқда туриб қолди. Эркин уй ичидагиларга «ҳозир» деб, унга пешвоз чиқди.

— Кимни кутяпсиз, домуллажон?— сўради Раҳматов меҳрибонлик билан, саломлашиб бўлишгач. Эркиннинг жавобини эшитиб, ўшандай меҳрибонлик билан давом қилди.— Ия, мана буни қаранг! Биз акамизди кутяпмиз. У киши ҳам Қисловодскда эдилар. Мумкин, биргалашиб тушиб қолишса. Энди, домуллажон, мана, бир ярим соат вақтимиз бор,— деди Раҳматов,— бир яхдаккина нарса ичиб дам олайлик.— У ресторан томонга ишора қилди.

— Кун иссиқда нима қиламиз димиқиб! Буёқда болалар бор. Кампир борлар,— Эркин уй ичиси турган та рафни кўрсатди. Раҳматов ҳазиломуз тутақди:

— Э-э... Ҳай, сизда одамгарчилик борми ўзи? Ё сизди яхши кўриб қолган одамди хафа қилиб жўнатаверасизми? Э, ўша комиссиянгизди урай, тамом бўлди-ку, ахир. Энди нимадан кўрқасиз?

Эркин онаси томон қараб қўйиб, яна баҳона топмоқчи эди, Раҳматов уни қўлтиқлаб олди:

— Юринг, ўзим жавоб оламан кампирдан.

Қайнона-келин олдига келишгач, Раҳматов самимият ва ҳурмат билан ҳол-аҳвол сўради. Турғунжонни эркалаб, юзини сийпалаб қўйди.

— Энди, энажон, келинжон, мана салкам икки соат вақт бекор турамиз. Эркинжонди мен жуда ҳурмат қиламан. Шу, анчадан бери бир суҳбатларини олсам, деб

юрардим. Юринглар, ана у ерда,— у яна ресторанга ишора қилди,— яхдаккина нарсалар бордир. Шундан ичибгина-а, гаплашиб ўтирамиз.

— Ҳа йўқ, майли, ўзинглар бора қолинглар,— деди Рихси биби, уларга қарамай бепарво оҳангда.— Биз ана у ерда ўтира турамыз. Қани юр, Турғунбой.— Кампир неварасининг қўлидан ушлаб аэропорт олдидаги боққа йўналди. Сайёра қайнонасига эргашаркан, эрига таъна-омуз нигоҳ ташлади. Рихси биби эса орқасига ўгирилиб, келинининг нигоҳини изоҳлагандек жавраб қўйди:

— Уша яхдаккинадан кўпгина-а ичиб қўйманглар тагин...

Эркин билан Раҳматов кулишди.

Ресторанда одам кам эди. Улар тепасида вентилятор айланиб турган ўртадаги столни эгаллашди. Битта шампан, шоколад, минерал сув, аччиқ-чучук, Раҳматовга манпар, Эркинга қовурдоқ буюришди.

— Оббо Эркинжон-ей,— деди Раҳматов шампанни очишга уннаб,— зап зўр одам экансиз! Уддалолмайман, деб бир оғиз айтдингиз, аралашмадингиз. Менга мана шунақа одамлар маъқул. Йўқ, дедингиз-қўйдингиз!— Раҳматовга ўзининг гапи ёқиб тушди шекилли, маза қилиб такрорлади.— Йигит-да, йигит! Бир сўз!

— Қўлимдан келмайди дедим-ку,— деди кулиб Эркин. Лекин афт-ангоридан камтарлик қилаётгани биланар ва буни Раҳматов ҳам аллақачон сезган эди. Унинг завқ билан: «Йўқ, дедингиз-қўйдингиз», деб такрорлаши шундан эди.

Қадаҳларни тўлдириб, Раҳматов сўз бошлади.

— Қани, домуллажон, биринчисини уриштириб олайлик-чи, уёғи бир гап бўлар... Хўш, Эркинжон, сиз билан бир суҳбатлашишни дилимга тугиб қўйгандим, мана қаранг, ният холис — фаришталар омин деган экан, тақдир раво кўрибди. Гапим қисқа бўлади: таниш-билишлигимиз мустаҳкамланаверсин! Ана шу ният учун олинг.

Улар аста чўқиштирдилар. Қадаҳлар нафис жаранг-

лади. Эркин икки марта йирик-йирик ҳўплади-да, қолганини қўя туриб сўради:

— Ҳзи ишинглар нима бўлди?

— Э-э, бўлмади. Сизга айтганим бўлмади. Ҳа, бу биринчисини охиригача олинг! Лимонад-ку бу!

— Мен ичаман, ичаман, одатим шу, секин-секин охиригача оламан.

Раҳматов бир оз қараб турди-да, кейин Эркиннинг шундай ичишига кўнди:

— Худди сизга айтган хижолатлик юз берди, домуллажон. Ҳғлимни жойлаштирдим. Жиянники бўлмади. Ҳозир акамга қандай юз билан қарайман, деб ичимди ит тирнаб турибди.

— Йўғ-э... сиздек одам, албатта уддаласа керак деб ўйлагандим.

— Ҳа-а, ана шунинг учун сизди яхши кўрдим-да, Эркинжон, ўзим ҳам, акам ҳам шундай ўйлагандик. Сизди бекорга топганмидим ўшанда. Лекин сиз йўқ дедингиз.— Раҳматов қадаҳларни қайта тўлдирди.— Бир одам топдим. Сизларни факультетдан. Ҳзингиз билган шартларимни эшитиб дарров кўнди. Бирдан кўзлари ўйнаб, дарров рози бўлгандаёқ ичимдан бир «оҳ» кетиб эди-я!.. Лекин, падар лаънат, иккиланганимни сезиб, жуда ишонтирди: «Ака, биз машатти сувини ичиб, пихимиз қайрилиб кетган», деб. Қимлигини айтмай қўя қолай.

— Зинҳор, зинҳор керакмас.— Эркин шошиб қадаҳни қўлига олди.

— Писмиқлик қилди-ю, майли, мен мардлик қиламан, уни билдирмайман,— Раҳматов Эркинга синаганнамо қаради.— Сизди танир экан.

— Илтимос, айтманг,— Эркин қадаҳни бўшатди.— Яна битта одамдан кўнглимни қолдирган бўласиз.

— Ҳа-а...— Раҳматовнинг қаршида энди сезиларсезилмас ажабланиш бор эди.— Ҳша айтганимдек хамир учидан патирини ташлаб кетдим. Бир вақт уйга

тефелон бўладики, ёзма-оғзакидан баҳо учу тўрт. Биламан, ўзи стажсиз бола, тўрту бешсиз бўлмайди. Визиллаб келдим. Бу, домуллаждин, режадагидек чиқмапти-ку, десам, падарингга лаънат, яна балаттан келди. Хафа ҳам бўлди. «Сўз бергандан кейин бўлди-да, сизга натижа керакми, шу бола ўқишга кириши ҳисобми», деб силтаб ҳам ташлади. «Ҳай, майли, кечиринг, домуллажон. Қолганини ҳам берайми?! — сўрадим. «Ҳа», деди. Ҳай, ташлаб кетдим. Хуллас, қолган икки имтиҳондан тўрт чиқди. Яна ўпкамди қўлтиқлаб югурдим буёққа. Яна балаттан келди. Хафа бўлди. Мандат ўтсин, деди. Гапнинг пўскаллеси, мандат ҳам ўтди, жиян ўтмади. Ҳалиги домулла уёққа югургандек бўлди, буёққа югургандек бўлди, сўнг олдимга келиб, мўлтираганча, ишимиз чаппа кетди, ака, деб, иккитани тутқазди:

— Олдинги иккита қолиб кетавердимми? — ҳайрон бўлиб сўради Эркин. Раҳматов кулди.

— Бе-е, қўярмидим. Шундай бурадимки, ҳиқилдоғидан суғуриб олгандек қилиб олдим! Юз сўм дедими, икки юз сўм дедими, камроқ, ишлатиб қўйдим, деб минғиллади. Қарамадим, санамадим ҳам! Ташлаб қўйибман.

Эркин севиниб кетди:

— Ана у жиянингиз билан юрган қиз кирдимми?

— Ҳа-да! Уша зумраша кирди. Ҳеч қанақа паддержкасиз кирди!

Эркиннинг севинчи янада ортди:

— Жуда яхши бўпти-да!

Эркин бу гапни беихтиёр айтиб юбориб, хижолат тортди. Раҳматовнинг андак жаҳли чиқиб жим қолди. Лекин Эркиннинг: «Буёғига нима қилмоқчисизлар?» деган саволидан кейин вазият сал ўнгланди.

— Акам келишини кутяпман, бир эпини қилар, деб. Ўзи колхоз раиси, машхур, министрнинг олдига чиқараман. Ҳеч бўлмаса обрўсини ҳурмат қилиб, кечки ё сиртқиға шу бал билан олишар.

Эркин индамади.

— Билишимча, домуллангиз пулни олволиб дўппини яримта қилиб юраверган-у, жиян тушмагур барча имтиҳонларни ўз кучи билан топширган.

— Э, нега мани домлам бўлар экан,— Эркин хахолаб кулди.— Сизнинг домлангиз, сиз топгансиз.

— Ҳай, гап-да бу. Бола областдан келган, паст бал олса ҳам ўтиб кетади, деб чамалаган. Бола бечора, паддержкам бор деб имтиҳонларни ўзи топширган, билишимча,— Раҳматов «билишимча»ни атайлаб қўшиб, фикрини Эркиндан тасдиқлатиб олмоқчи эди. Лекин Эркин елкасини бир қисиб қўйди, холос.

Раҳматов Эркиннинг қаршилигига қарамай официантга яна шампан буюрди. Қадаҳни сипқорди-да, тўрт бўлиб қўйилган помидордан бир бўлагини оғзига солди:

— Уғлим кирмаганда ҳам рози эдим! Жияним кириб, уғлим кирмаганда... Энди ҳозир акамди юзига қандоқ қарайман, билмайман?

— Акангизни юқорига чиқаришни тўғри ўйлабсиз. Жиянингизнинг бали ёмонмас,— Эркин кетишнинг чорасини излаётгани учун анчадан кейин жавоб берди. Официант шампан келтириши билан эса туришга чоғланди.

— Энди, буни очмайсиз, ака, ташқарига чиқайлик энди.

— Йўқ, йўқ, Эркинжон! Ҳай, майли, сиз ичмайсиз. Утиринг, илтимос! Ёшимди ҳурмат қилинг, домуллажон. Сиздан сўрамоқчи бўлган асосий нарсам ҳали турипти.— Шишани очди. Қадаҳларни тўлдира бошлади.— Ҳай, сиз ичмайсиз, шундай туради. Ичмайсиз, домуллажон, ичмайсиз,— Раҳматов шиша ва қадаҳларни жой-жойига қўйди-да, кулимсираб, Эркинга узоқ қараб турди.

— Шу, Эркинжон, тўғрисини айтинг, бизди ишди нега олмадингиз? Еки каттароқ бошқа ишингиз бор-миди?

Эркиннинг бу гапдан ҳам жаҳли чиқди, ҳам жуда завқланди.

— Айтдим-ку, ҳеч кимни танимайман, деб!

— Қўйсангиз-чи, Эркинжон, ўша бизди расво қилган домладан сизди сўраб эдим. Уқитувчилар орасида ҳурматингиз балат экан, деканингиз сизди жуда яхши кўрар экан, бир оғиз айтса, декан ҳеч раъйини қайтармайди, деб айтди.

Эркин яна кулди.

— Бунақа ишга ҳеч аралашмаганман. Қилмайман. Шунинг қўлидан келмайди деб айтадим ахир?! Аралашмайман,— Эркин мароқ билан кулиб жавоб берди.

— И-и, сиз қизиқсиз-ку! Нега аралашмайсиз? Ҳеч қандай қийинчиликсиз, анча нарсалик бўлишингиз мумкин эди-ку!

Эркин яна кулди:

— Домла, ўзингиз қизиқ экансиз. Порага аралашмай, тўғри юрган одамни қизиқ деяпсиз?

Раҳматов бу гапларга ҳали тўла ишонмаса-да, лекин Эркиннинг бунчалик содда бўлиб чиқиши мумкинлигидан унга ачина бошлаган эди.

— Ҳой, сиз неча пул ойлик оласиз?

— Етади ўзимга.

— Ҳай, мисол учун-да?

— Уч юзга яқин.

— Ана кўрдингизми? Уч юз эмас, икки юз саксон оласиз, икки болангиз бор, уч хоналик секцияда тура-сиз.

— Билиб олибсиз-ку ҳаммасини.

— Сиз менга ёқиб қолдингиз. Шунинг учун ана у, бизди ишди расво қилган домладан сўраб олгандим. Ахир, бу сиздек одамга камлик қилади-ку,— Раҳматов, бир томондан, Эркинни ростгўйлик пардасига беркиняпти, деб ўйлаб уни «ниқобсизлантирмоқчи», иккинчи томондан эса, унга ачиниб, «тўғри» йўлга солмоқчи эди. Эркин буни сезгани учун кулиб ўтирар, юзидан табассум

ўчмасди.— Ҳай, кам-ку, тўғрими? — сўради таъкидлаб Раҳматов.

— Ҳозирча учини учига улаб турибмиз. Кейинчалик худо пошшо, илмий даража ошади, ойлик ҳам ошади. Бўлади-да!

— Ошсин! Илмий даражангиз ҳам, маошингиз ҳам ошсин. Омадингизни берсин. Йўлингиздан ҳеч адашманг. Лекин, ҳай, фараз қилинг, доктор, профессор бўлдингиз. Ушанда маошингиз қанча бўлади?

— Билмасам... э, мундоқ тузукроқ нарсалардан гаплашиб ўтирайлик,— Эркин суҳбатдошини чалғитиш учун қадаҳни қўлига олди.— Ёки ташқарига, шабадага чикайлик.

— Ҳай, иннамай туринг, иннамай туринг,— Раҳматов жиндак кайф қила бошлаганди.— Мен сизга шу тузукроқ нарсаларнинг калити ҳақида гапиряпман.

Эркин хахолаб кулди. Раҳматов давом этди:

— Ҳай, маошингиз тўрт юз бўлар, беш юз бўлар, лекин бизди ишга ёрдам берганингизда ана шу профессорнинг бир йиллик маошини бирданига олардингиз-ку?!

— Шунча пулни нима қилардим?

— И-и-и, Эркинжон, кулманг-да, ўзингизди гўлликка солманг-да. Сизга чин кўнгилдан гапирса!..

— Нега хафа бўласиз? Рост.

— Пулни нима қиламан, деган гап ҳам гапми? Бу дунёда ҳамма нима деб юрипти охир?!

— Билмайман. Ҳаммани қаердан билай нима деб юрганини?

— Пул деб юрипти? Ҳай, сиз нима деб юрибсиз?

— Қитоб ёзаман, тарихнинг қоронғи жойларини ёритаман...

— Ҳай, бу сизга нима беради?

— Ие, ҳақиқатни очаман, кўнглим жойига тушади.

— Ҳай, шу билан бирингиз икки бўладими, демоқчиман?

— Фан оламида, ҳақиқий олимлар орасида обрўйим ошади.

— Хурмат-эйтиборни пишириб еса ёки бирон жойга кийиб борса, ёки у билан уч хоналик уйингизни дангил-лама участкага айлантирса бўлмайди-ку!

— Бўлади, ўртоқ Раҳматов, ҳаммаси бўлади!..

— Э-э...— деди Раҳматов худди қошига қўнган пашшани ҳайдагандек кафтини пастдан юқорига силкитиб.

— Ҳамма нарсани пулга сотиб олаверса бўлади, деб ўйлайсизми?

— Ҳамма нарсани! — Раҳматов кескин бош силкиди. Эркин кулиб туриб, «йўқ» маъносида бош чайқади.

— Ҳай, нимани олиб бўлмайди? — сўради Раҳматов, Эркин виждон, ҳақиқат демоқчи эди-ю, бу сўзларга ҳам-суҳбати нима жавоб беришини билгани учун мавҳум-роқ гап топмоқчи бўлди:

— Масалан, Ватан,— деди у бир оз туриб.

— Ҳай, буни қўйинг, Эркинжон, сиз менга айтинг, муҳимроқ ишингиз бўлгани учун олмагансиз-а бизди ишди?

— Йўқ.

— Ҳай, бўлмаса, мен айтганди олганингизда эт-бетингиз камайиб қолармиди?

Эркин жим қолди. Вазият, суҳбатнинг мавзуи жиғига тега бошлади. Бундан ташқари, жавоб берганда ҳам Раҳматов унинг қаери камайиб қолиши мумкинлигини тушунмаслигини, тушунганда ҳам тан олмаслигини сизди. Шунинг учун гапини қисқа қилмоқчи бўлди:

— Ахир, ўртоқ Раҳматов, ҳамма сотилиб кетаверса, ҳатто фан ҳам сотилса, халққа нима бўлади, давлатга нима бўлади?

— Вой, вой, вой! — Раҳматов ростакамига жиғибийрон бўлиб бошини силкиди. У иккала тирсагини столга тираб, энгашиброқ ўтиргани учун Эркинга ер остидан қарарди.— Сиз давлатни мендан ҳимоя қиляпсизми? Мендан-а! Нима берди сизга давлат? Уч хоналик

секцияю учма-уч етадиган маошми?— Раҳматов яна «пашша» ҳайдади.— Мен ҳимоя қилсам арзийди. Қўлимди узатган жойимга етказаман. Ҳамма нарсам бор. Борданам ортиқ. Сиздай пайтимда ёнимни қаппайтириб, Қапказди энг яхши курортларига йилда уч-тўрт бориб келардим. Сиз нима кўрипсиз? Паложений тўрт хоналик секцияни ололмапсиз-ку!

Эркин суҳбатдошини таг-туги билан тушуниб турганидан, Раҳматов эса, аксинча, уни ҳеч қачон тушунмаслигини сезганидан завқланарди.

— Кулманг-да, Эркинжон. Тушунсангиз-чи!— Раҳматов қизишиб гапида давом этди:— Мен сизнинг ёнингизни оляпман. Кўп нарсани фарқига бормас экансиз. Кейин аттанг дейсиз, шунинг учун сизга ичқуярлик қиялпман.

— Биламан, биламан, меҳрибончилик қилаётганингизни сезиб турибман. Лекин уйни менга райижрокомда янглишиб ўрнашиб қолган, кечирасиз-у, сизга ўхшаб ўйлайдиган одамлар бермаган. Айтмоқчи, уларнинг кўпчилиги ҳозир қамалиб кетди... Уларни давлатнинг ўзи ҳибсга олди. Сиз райижрокомнинг квартира бўлимидаги беш-олти порахўр билан давлатни аралаштирманг-да!

Раҳматов Эркиннинг бу гапини эшитиб, уни тузатиб бўлмайдиган «тентак»лардан эканлигини билди. Айниқса, кулиб гапириши Раҳматовнинг қитиқ патига қаттиқ тегарди.

— Ҳай, уларди сизга паложений уйни бермагани учун қамашдими?

— Билмадим.

— Ана бўпти-да. Ҳай, янги келганлари ҳам уйингизни осонлик билан алмаштириб бермайди. Агар сиз мени берганимди олганингизда эди, тўртдан бири билан, ҳозироқ чиқиб тўғрилаб келган бўлардим.

— А, мен сизга бераман ўшани,— Эркин яна эсида йўқ, Раҳматовнинг кўнглига ўт солди.— Устига беш юз қўшаман. Қани, исбот қилинг!

Бу гапдан кейин Раҳматовнинг ҳамсуҳбатига нисбатан ҳурмати бир оз ортди. Чунки у Эркинни бир тийини йўқ олимлардан деган фикрда эди.

— Келишдик,— деди у чехраси ёришиб.— Сиз мени ишимга, мен сиздикига.

— Э-э,— Эркин баралла кулди.— Айтдим-ку, бунақа ишга юрмайман.

— Ҳа, сиз ўзи нимага юрасиз?

Эркин аввалига тортишиб, керак бўлса сўкишиб ҳам ўзининг фикрини ўтказмоқчи бўлганди. Лекин Раҳматовдек пихини ёрган одамни фақат кулги билан енгишини, фақат кулги билан уни мувозанатдан чиқара олишини вақтида тушуниб қолган эди. Мақсадига эришиб, Раҳматовнинг жаҳлини чиқара олганидан у янада завқланарди.

— Бизни бир укамиз бор,— давом этди Раҳматов.— Кечирасиз-у, укажон, сизга ўхшаган аҳмоқ...

Бу Эркиннинг «Сизга ўхшаб ўйлайдиганлар» деганига жавоб эди.

— Ўзи журналист. Давлат манфаати, давлатти фойдаси деб югургани-югурган. Нуқул ҳалоллик, яхшилик излайди. «Ҳой, сен нега мунча куюнасан, оладиган озгина маошинг учунми?!» деб кў-ўп гапирганман. Э! — Раҳматов яна «пашша» ҳайдади.— Эш-шакди қулоғига танбур чертганимда аллақачон одам бўларди... Лекин ўша ипириқини яхши кўраман, рўзғорига қарашгим келади, кўнмайди. Акамга иннамайди, манга сасийди. Бола-чақасиними, ўзиними туғилган кунда бош-оёқ сарпо қилиб иложини топмасам, мендан ҳеч нарса олмайди. Жинними бу ўзи, билмадим? Текинга берганди олмайди! Нима керак ўзи сизларга?! — Раҳматов укасини гапириб ўтириб, бирдан Эркинга мурожаат қилди.

Эркин эса кулиб елка қисди.

...Раҳматов яна гапга тушмоқчи эди, микрофондан дикторнинг овози янгради. «Диққат, ўртоқлар! Кисловодскдан... рейсдаги самолёт келиб қўнди. Пассажир-

лар багажларини олиш учун тўртинчи йўлакка ўтишларини сўраймиз».

Эркин ўрнидан турди:

— Ия, ана, кутгани чиқиб, бекорчи гапларга овора бўлибмиз.

— Ҳа, ҳовлиқманг, ҳали бемалол турса бўлади.— Раҳматов ҳамёнидан иккита ўнталикни шошилмай чиқариб, стол устига ташлади. Ўрнидан туриб, Эркиннинг қўлтиғидан олди.

Улар ресторан зинасидан пастга тушиб хайрлашишди.

— Иш жойимни биласиз, учрашиб турайлик,— деди Эркин манзират қилиб. Раҳматов ҳам областга борганда, албатта, киришини илтимос қилди. Эркин нарироқда олазарак бўлиб турган оиласи олдига шошилиб кетди. Отаси ҳали самолётдан тушмаган эди.

— Падарингга лаънат,— деди унинг орқасидан қараб Раҳматов.— Агар бештамас — ўнтами, йигирматами, деганимда кафтимда ўйнардиг-а! Лекин арзимайсан! Узингни арши-аълода ҳисоблаб юравер!

Микрофондан яна қандайдир эълон бошланди: «Диққат... диққат!..»

Раҳматов билан Эркин бошқа учрашишмади.

1979

БОЛАЛИКДАН ҚОЛГАН МУАММО

Маҳкам аравакаш тарашадек қотма одам эди. Катталар у ҳақда «Аравакашга рўпара қилмасин, ишқилиб. Урадиям, тепадиям, каллаям қўяди», дейишарди. Биз, болаларнинг назарида семиз, қориндор одамлар кучли туюлгани учун Маҳкам аравакашдан катталарнинг қўрқишига унчалик ишонмай, ундан ҳеч ҳайқмасдан гувиллаб, чувиллаб араवासига осилаверардик.

Кўпинча у бизларга аҳамият ҳам бермасди. Бир қараб қўярди-да, яна олдинга ўгирилиб, ўйчан кўзларини бир нуқтага тикканча кетаверади. Нотекис дала йўллариди тортишга оти қийналадиган даражада кўпайишиб кет-саккина бир «ҳайт» дер ёки бир сўкарди. Шундагина тирақайлаб қочардик.

Ҳозир марказга айланиб кетган Ишчилар шаҳарча-си, Ғалаба боғининг атрофлари у пайтлари Тошкент-нинг энг чеккалари ҳисобланар, ажойиб боғ-роғлардан иборат эди. Аниқроқ қилиб гапирса, бу ерлар шаҳарга айланаётган қишлоқлар эди. Шунинг учун бир одам завод ёки идорада ишлаб уйида ҳатто товуқ ҳам боқ-маса, унинг қўшниси молга кўмилиб ётар, деҳқончилик қиларди. Хуллас, шаҳар ва қишлоқ аралашиб кетган эди.

Ҳозир ўша пайтларни эсласам, негадир кўз олдимга биринчи навбатда гўзал бир яшиллик келади. Дўнглик-ларнинг сўқмоқлари, нураган пахса деворлару четан-лар — ҳаммаси яшил боғ, тиззага урувчи ўт, яшил адир-лар ичидан чиқиб келади. Кўрган-кечирган воқеаларим-нинг ҳаммаси яшиллик ичида пайдо бўлиб ўтгандек туюлади. Эсимда, машина ва араваларнинг юришидан пайдо бўлган йўлларнинг икки изи орасида ҳам мол бемалол ўтлаб юрарди.

Ўша даврдан яна бир ярқ этиб чиқиб келадиган кимса Маҳамат қассоб деган киши. Қассоб билан ара-вакаш орасидаги бир тўқнашувга ёлғиз мен гувоҳ бўл-ганлигим учун ҳам бу икки кимса хаёлимга муҳрланиб қолган. Маҳамат қассоб ҳам аравакашга ўхшаган қот-ма, лекин унга нисбатан ҳам, умуман ҳам дароз одам эди. Агар Маҳкам аравакаш кейинчалик ҳовлисини со-тиб бошқа ёққа кўчиб кетган бўлса, Маҳамат қассоб яқин-яқинларгача ҳам ўша ерларда юрарди. Саксон-ларга яқинлашиб қолганига қарамай қоматини тик гутар, кўзлари ҳамон чақнар, ёш кўрингани учун трол-лейбусларда унга жой беришмас, шипдай бўлиб, одам-

лар устидан атрофга назар ташлаб кетаверар эди. Шу кунларда ҳам белбоғида бир парча қази, бир халтачада мағиз аралаштирилган майиз доим боғлоғлиқ бўлар ва бу унинг энг чакана, йўл-йўлакай чойхоналарга киргандаги овқати эди. Айтишларича, у бола-чақаларидан тинган, етмишларга чиққанда эса ёш бир татар хотинга уйланган эмиш. Айтишларича дейишимнинг боиси шуки, илгари бизнинг жойларда ҳув наридаги қирда яшовчи одам ҳам сенинг маҳалланга қарар, сени танирдинг, яхши билардинг. Энди эса, ўша наридаги қир троллейбусда икки бекатли жой бўлиб қолган ва илгари битта маҳаллалик маконга ҳозир саккизта тўққизта маҳалла жойлашган. Уша танишинг эса энди етти маҳалла наридаги одамга айланиб қолган.

Бу гапларнинг гапирилишига, манзараларнинг ёдда қолишига сабабчи воқеа юз берганда Маҳамат қассоб ҳам, Маҳкам аравакаш ҳам тахминан қирқ ёшлардаги одамлар эди. Уша пайтда бу иккала одамнинг яна бир машҳур белгилари бор эди. Маҳкам аравакаш буқа ва айғир боқар, одамлар ундан сигир ва бияларини қочириб кетардилар. Маҳамат қассоб эса, қўли пичоққа югуриклиги билан таниқли эди. Бир вақтлари ўз қайнисига пичоқ уриб қамалиб чиққанлиги ҳақида гаплар юрарди. Хуллас, иккови ҳам маҳалланинг зўри, «адибади айтишиб обрў топмайсан», деган овозага эга одамлар эди.

Лекин, биз болаларга, мабодо салом эсимиздан чиқадиган бўлса, икковининг ҳам бошқаларга ўхшаб, «қой бола, саломинг қани? Ҳайт, сани қар!» деб тергамаслиги ёқарди. Бормизми, йўқмизми бир чақалик ишлари бўлмасди. Маҳкам аравакаш-ку, салом берадиган бўлсанг афтингга қарамай ҳам, «ваалайкум» деб ерга қараганча ўтиб кетаверарди. Қассоб эса, ҳар ҳолда жиндак севинарди. Лекин бир неча марта ўзим синаганман, «салом берармикан, йўқми», деб узоқдан башарангга тикилиб келишмас, мисоли йўл четида ўсадиган

отқулоқдек эдик биз уларга. Энди-энди тушунаманки, ёшларнинг тарбияси-ю, келажакда қандай одам бўлиши уёқда турсин, бутун дунёнинг билан сариқ чақаликши йўқ одамлар экан улар.

• • •

Бир кун, ҳозир қайси фасллиги ҳам эсимда йўқ, мен Бахтиёрларникига бораётган эдим. Ҳар ҳолда ё кеч баҳор, ё эрта куз бўлиши керак, чунки ҳаммаёқ кўм-кўк эди. Саратон нафаси Бўзсув бўйларидаги ўтларни қовжирата олмаганди. Кечга бориб эса этни жунжиктирадиган салқин тушиши ҳам эсимда. Бахтиёр иккимизни чўмилишга бориш ҳақидаги келишувимиз ҳам бир оз сирлироқ ва қаҳрамонликка йўғрилган руҳда бўлгани ҳам ёз эмаслигидан далолат беради. Бахтиёр бизлардан сал узоқроқ, Ғалаба боғи билан Минор қабристонини ўртасида яшарди. Уларникига бориш учун доим яшил чангалзор бўлиб ётадиган кичкинагина жар ёқалаб ўтиш керак эди. Маҳкам аравакашнинг уйи эса ана шу жар бўйида, четан билан ўралган каттагина ҳовли эди. Бахтиёрларникига кета туриб, ана шу ҳовли ёнидан ўтарканман, Маҳкам аравакаш билан Маҳамат қассобнинг меъеридан жилла ортиқроқ ва асабийроқ овозда гаплашаётганларини эшитиб қолдим:

— Пулини бер, Маҳамат, бермайдиган бўлсанг беркорга бошимни қотирма! Бормийди сигиринга,— деди, Маҳкам аравакаш.

— Утган сафарги юз сўм куйиб кетаверадими? А? Куйиб кетаверадими?— жавоб берди Маҳамат қассоб.

— Юз сўминг учун бу ишни бажариб бўлган! Узинг ушлаб тургансан.

Мен тўхтаб, четан оралаб ҳовлига боқдим. Ундан менга қассобнинг қораси, ёнидаги сигири чала-чулпа кўринди. Гап нимадалигини дарров тушундим. Қассоб ўтган сафар сигирини қочириб кетган экану сигири бў-

гоз бўлмагани учун яна қайтариб олиб келган экан. Бирдан қандайдир ҳаяжонга тушдим. Одатда сигир ё бияларни қочирришганда катталар бизларни ҳайдаб юборишарди. Энди ўн бир-ўн икки ёшларга қадам қўйган ўртоқларим орасида эса қизлар — болалар деган бегонасираш бошланганди. Дуркунроқ, ўсган ёки синфда қолган болалар бу масалалар хусусида жиддийроқ гаплаша бошлашган ҳам эдилар. Шунинг учун мен беҳад қизиқиш билан тиқ этган товуш чиқаришдан қўрқиб, четанга яқинлашдим. Четан орасида ўсган бир каттароқ бута яширинишга қўл келди.

Маҳамат қассоб менинг рўпарамда, ҳовлидаги кичкина сайхонликнинг ўнг тарафида, Маҳкам аравакаш эса унинг чап тарафида эдилар. Қассобнинг сигири эгасининг орқасида худди уялгандек калласини қуйиб солиб, четга бурилиб турар, гўёки бу ҳаракатини оқлаш учун баъзан ўт чимдиб қўярди. Аравакашнинг буқаси эса, қон тўлган кўзларини сигирдан узмас экан, теинар, бурундукда бўлишига қарамай бошини силкиб-силкиб, ҳаммаёқни ағдар-тўнтар қилмоқчидек бўларди. Мен қўрқиб қочмоқчи ҳам бўлдим. Лекин худди ана шу қўрқувнинг ўзи ва яна қандайдир туйғу жойимга михлаб қўйгандек, жонимни қулоққа айлантиргандек эди.

— Ҳой, инсофинг борми ўзи,— деди қассоб қўлини нахса қилиб.— Юз сўм сенга буни қорнида бир нарса пайдо қилиш учун берилганди. Мана бир ой ўтди. Ҳа, бу яна маъраяпти-ку. Бажар-де шартни, пулини олганингдан кейин.

— У пулинг учун иш бўп бўган,— жавоб берди аравакаш.

— Ҳа, хўп, бўган. Лекин яхши бўлмаган-да. Шарт бўйича бўғоз бўлиши керакмиди?

— Юз сўм бер.

— У юз сўм-чи?

— У юз сўмми сигирингни ўзи ютиб кетган!

Маҳамат қассоб жаҳли чиққанидан нима дейишини билмай қолди. Яниб, еб қўйгудек бўлиб бир оз турди. Оғзидан болохонадор сўкишлар чиқиб кетай деди-ю, яна ўзини босди.

— Ҳой, Маҳкам, қонунни биласанми ўзи?! Юр ҳовир чойхонага, бир-иккита одамни ҳакам қилайлик, ажрим қилиб берсин! Мени гапимга ишонмасанг бошқаларнинг гапига ишонарсан?!

Аравакаш қўлини бир силкиб, беписанд жавоб берди:

— Чойхона-пойхонангга чиқмайман, одам-подамингни ҳам эшитмайман. Мингта одам аралаштирсанг ҳам сани этганингга юрмайман!

Бу гапни эшитиб Маҳамат қассоб сигирини қўйиб, буқанинг олдида турган тоғорадаги ерни қориштиратган аравакашнинг устига бостириб келди:

— Нега юрмасакансан? Нега одам аралаштирма-саканман? Ҳо! Сиз қуртдай қилиб еб кетаверасиз, биз индамай тураверамизми?

Аравакаш унга қарамади ҳам, ишини давом эттираверди. Қассоб унинг тепасида тураркан жиндак дўққа ўтди:

— Мен унақаларданамасман, а?! Биласанми?

Аравакаш яна пинагини бузмади. Қассоб туриб-туриб, яна сигирининг олдига қайтди. Уни арқонидан ушлаб аравакашга ўқрайганча қараб тураверди.

Атроф жимжит эди. Ҳовлининг нариги чеккасидаги уйлардан ҳам садо чиқмасди. Афтидан ё аравакашнинг оила аъзолари бирон ёққа кетишган, ё ичкарида иш билан қаттиқ банд эдилар, ё бунақа пайтларда қораларини кўрсатмасликни афзал билардилар.

— Одамларни ўртага солганингни фойдаси йўқ,— деди ниҳоят аравакаш жимликдан сўнг тоғорага қараб мисоли ўзига ўзи гапиргандек.

— Нега? — бақирди қассоб.

— Бақирма менга! — аравакаш ўтирган жойида қас-

собга тик қаради, кейин оёғи увишганидан секин турди.— Утган ҳафта,— деди у қўли билан ён томонини кўрсатаркан, гўё ўтган ҳафта ўша ерда тургандек,— қизимни гўштга чиқарсам ярмидан кўпини суяк қилиб берибсан! Одамларни ўртага солганим йўқ-ку! Сўкиб-сўкиб, эртасига шаҳар бозоридан бошқа гўшт олиб келдим.

— Қачо-он? Қачо-он? Уйлаб гапирвоссанми?!— Маҳамат қассоб сигирни қўйиб аравакашга яқинлашди.— Санга шунақа қиламанми?! Қачониди ўзи?

— Мана шу ўтган пайшанбада,— Маҳкам аравакаш яна худди пайшанба ўша ерда тургандек қўли билан ён томонни кўрсатди.

— Э-э, у пайшанбада дўконда ўғлим ўтирганди.

— Ҳа, ўғлингга ким ўргатибди? Мен ўргатибманми, алдаб гўшт ўрнига суяк бергин деб?! — Маҳкам аравакаш шундай дегач яна қассобга орқа қилиб тоғорага ўгирилди.

Қассобнинг ростакам жаҳли чиқди. Гезариб кетиб, қўлидаги бўйинбоғни шарт улоқтирворди. Сиғири қўрқиб кетиб, калласини орқага ташлаб бир сапчиб тушди.

— Ҳў-ўв! Ҳў-ўв, Маҳкам! Ҳаддингдан ошма! Ман санга яхшиликча гапирвомман! Мани биласан-а, ман ану ёғниям кўриб келганман. Яна боравураман, боришдан қўрқмайман! Ҳа-а!

Маҳкам аравакаш секин ўрнидан турди. Иккала кафтини устма-уст қилиб чап биқинига тираганча, бошини ҳам ўша ёққа қийшайтириб олди.

— Сан кимга дўқ қивоссан? Кимни қўрқитмоқчисан? — деди у шу турганча, гўё беписанд аҳволда.— Манга деса-чи... осмонни дастрўмол қилиб, чўнтагингга солволмайсанми! Агар шунақа зўр бўлганингда ҳам сандан қўрқмайман! Бор, ишингни қил. Йўл-пўлда аҳлат босиб келганмисан дейман, ҳаммаёқни саситвординг, а?

Бу муомаласи билан аравакаш Маҳамат қассобнинг устига бир челақ сув қуйиб юборгандек бўлди. Упка-

сини босди. Чунки аравакашнинг бу туриши унинг ўқдай отилиб, машҳур «тарранча»сини ишга солиш арафаси эканлигини сизди.

— Сенга дўқ қилаётганим йўқ. Қўрқитмоқчимасман. Узимни ҳақимни сўравомман. Кела қол, нима кетди сендан? Ана буқангни ўзи ҳам тумшугини юлгудек бўлиб турипти...

— Э, қўй, сан бунақа эзмаямасдинг-ку! Бўлмайди дедимми, бўлмайди. Бу,— аравакаш буқасига қўлини ниқтади,— тумшугини узворамадан деганиминан, ҳар битта сигирни қочирганда беш кило этини йўқотади, билдингми? Уни жойига қўйиш учун ман уни бир ой боқишим керак. Сен ҳар ойда қисир сигирларингни олиб келаверсанг, келаверсанг, нима, бошқа тирикчилигим йўқми, сани сигирингдан бошқа? — Маҳкам аравакаш ўша бир қийшайиб олганча ҳар битта гапига бошини сарак-сарак қилганча гапирарди.

— Вей, нега қисир бўлади? — қассоб сигирининг олдига югуриб бориб, уни кўрсатиб гапира бошлади.— Нега қисир бўлади? Икки йил олдинги, Тезаквой қозоқни бозорга олиб тушган буқасидан қочган бузоғи ҳозир сани буқангчалик бўлиб қолди-ку!

— Ҳа, яхши, бор яна ўшанга қочириб кел.— Маҳкам аравакаш қўлини белидан туширди.

— Пулини санга тўлаб қўйганман-ку.

— У пулинг ўтган.— Маҳкам аравакаш яна бориб тоғоранинг ёнига чўқди...

Хуллас, уларнинг гапи яна башқатдан бошланди, Аравакашнинг ўтирганини, писанд қилмаётганини кўриб, қассоб баттар ловиллади.

Худди шу пайт Бахтиёрнинг ҳуштаги эшитилди. Бу ҳуштакна аравакаш билан қассоб ҳам бир қараб олишди. Бахтиёр хув наридан туриб мени имлаб чақирарди. Қўлим билан «тўхтаб тур» ишорасини қилдим. У бир зум қараб турди-да, лўкиллаб чопиб кела бошлади. Қарасам иш чатоқ. Шатира-шутур қилиб қочиб

қолдим. Орқамдан аравакашнинг: «Ҳой, ким?» деган бақириси эшитилди. Мен баттар шамол бўлдим.

Бахтиёрнинг ёнига борганда тўхтамадим: «Қоч бўёққа», деганча ўтиб кетдим. У бир дақиқа ҳеч нарса тушунмай анграйди-да, кейин худди менинг суръатимда югуриб қолди.

— Э, бирпас жим турмадинг-да,— дедим ўзимча хавфсиз жойга етиб тўхтаганимда.

— Ҳа, нима бўлятувди? — сўради у ҳам нафаси оғзига тиқилиб.

Мен унга айтиб бера бошладим. Гапирган сарим у кўзларидан ёш чиқиб, икки букчайганча шундай кулдими, оқибатда мен ҳам унга қўшилдим. Жанжал пайтидаги вазоҳатларни кўриб турганимда менда бошқа туйғулар кучлилиқ қилган бўлса ҳам ҳозир Бахтиёрнинг башарасига қараб икки букилиб кулардим.

Шу куни мени уч масала қийнаб юрди. Аравакаш ён бердимми, йўқми? Агар ён бермаган бўлса, жанжал нима билан тугади-ю, ким кимни урди? Ундан кейин асосий учинчи савол: умуман бу масалада ким ҳақу ким ноҳақ? Кечқурун шуларни ўйлаб ётарканман, бирдан қўрқиб кетдим. Улар уришиб, биттаси биттасини ўлдириб қўйса-чи?! Жасадни олиб чиқиб жарга кўмади, бўлди! Ҳеч ким билмай қолади. Ахир мендан бўлак гувоҳ йўқ-ку! Нима қилишимни билмай анча вақтгача ухлолмай ётдим. Охири эртагаёқ бу масалани ҳеч кимга билдирмай текширишга қарор қилдим. Тушимда қассоб билан аравакашнинг ўртасидаги қонли уришлар, биттасини биттаси олиб чиқиб кўмаётганларини кўриб чиқдим. Кўмаётган киши гоҳ униси, гоҳ буниси бўлиб қоларди. Жасад ҳам худди шундай алмашиб кўринарди.

Эртасига изқуварликка киришганимда «жасад»нинг Маҳкам аравакаш эмаслигини аниқладим. Унинг уйи олдидаги жарликни кечгача айланиб, янги қазилган жой бормикин деб синчиклаб қараб юрдим. Аравакаш-

нинг уйдан ҳам кўз узмадим. Йўқ, кечқурун қош қорая бошлаганда аравакаш ҳеч гап бўлмагандек, аравасини ҳайдаб келиб уйга кириб кетди.

Демак, дедим ўзимга ўзим уйга келарканман, жасад аравакашники эмас. Иккинчи куни қассобнинг уйи олдида пойлоқчилик қилдим. Қассоб кўринмади. Унинг мендан каттароқ ўғил-қизлари ҳеч нарса бўлмагандек кириб чиқиб юришарди. Уларга раҳмларим келиб кетди. Чунки оталари арзон мол олгани кўпинча айтмай ҳам Қозоғистон томонларга кетиб қоларди. Оталари жар-парнинг қайсидир бурчагида кўмилиб ётибди-ю, бу бечоралар уни Қозоғистонга кетган деб юрибди, деб ўйладим.

Эртасига азонлаб чиқиб қилган пойлоқчилигим ҳам натижа бермади. Қассоб йўқ эди. Мактабга бориб келиб яна бир-икки соат қоровуллик қилдим. Натижа ўша-ўша эди. Энди отамга айтаман деб, оқшом пайти уйга кириб келдим. Отамга айтганимда ҳам фақат уларнинг жанжаллашиб турганини кўрганман, деб айтмоқчи эдим.

Уйда онам айвонда ўтириб бер тоғора гўштни тузлаб қоқлаётган экан. Менинг орқамдан кетма-кетига отам ҳам кириб келди:

— Ҳа, шунча гўштни нима қиласан? — сўради отам шунчаки, уйга ўта туриб.

— Э, ану Маҳамат қассоб нимадандир жаҳли чиқиб келиб, яхшигина сигирини сўйворибди. Хотини йиғлаб-сиқтаб, ялиниб ҳаммага беш килодан тарқатиб чиқди. Арзонгина берган эди, об қўя қолдим.

— Ҳа, тузук,— деди отам ва уйга кириб кетди.

Мен бақрайганча, ўз-ўзимдан изза бўлиб туриб қолдим. Яхшиям изқуварликка Бахтиёрни тортмаганим, бўлмаса роса калака қиларди.

— Ҳа, нимага турибсан? Бор, ювиниб ўтир, ҳозир овқатингни сузиб келаман,— деди онам. Мен ювингани кетдим. Онам орқамдан вайсаб қолди:

— Уқишларинг ҳам қуриб кетсин, рангингда ранг қолмабди!

Ювиниб бўлиб овқатга ўтирганимда руҳим бирдан энгиллашиб кетганди. Афтидан, бу юзимда ҳам акс этган бўлса керак, онам менга қараб суюниб қўярди.

— Эрталабдан кечгача кўчада сакиллаб юргандан кўра, келиб ҳеч бўлмаса бир бурда нон еб кетсанг бўлмайдимми,— деб койиб қўйди у.

Иккита масала ҳал бўлганди. Қотиллик ҳам юз бермаганди. Шундан кайфим чоғ эди. Фақат учинчи масала қолганди. Қассоб ҳақми ё аравакаш? Мен буни отамдан сўрамоқчи ва бу билан сигир сўйилганининг сабабидан хабардорлигимни кўрсатиб мақтанмоқчи ҳам бўлдим уялдим. Кейинги кунларда ҳам сўролмадим.

Тўғриси, буни ҳалигача ҳал қилмаганман...

1980

КИЙИҚ КЎЗЛАРИ

Бу воқеа БАМга борганимда бўлиб ўтганди. У ерда кўп нарсаларни кўрган бўлсам-да, кишиларнинг шодлик, завқ, эҳтирос ва ғазаб каби ҳиссиётлари ярқ этиб намоён бўлгани учун ҳам хотирамда чуқур из қолдирган экан.

Уша кун ё темир йўлчилар, ё қурувчилар байрами бўлиб, ҳаммага маълумки, улар августнинг биринчи ярмига тўғри келарди.

У пайтларда магистраль энди бошланган, ҳали темир йўлнинг бир километри ҳам ётқизилмаган, кейинчалик машҳур бўлиб кетган БАМнинг маркази Тинда шаҳарлари, Беркамит деган бекатларнинг номи ҳам чиқмаганди. Дунёда магистралнинг тўнғич станцияси Звездный номи жаранглар ва унга фақат вертолётда

бориш мумкин эди. Машина йўл ўша кунлари чалакам-чатти очилгандек бўлиб, асфальт у ёқда турсин, оддий текислаш ҳам охирига етказилмаганди. Усть-Кутдан Звезднийга бориладиган олтмиш километрлик масофани машиналар уч соатда босишарди. Бир ўтган одамнинг ичак-чавоғи айқаш-уйқаш бўлиб кетгандек туюларди.

Хуллас, Звездний, унинг атрофлари ҳали обод бўлмаган, одам сийрак жойлар эди. Ҳайвонот дунёси ўзининг қадимий сўқмоқларини унутмаган ва ўрмонга суқулиб кириб ўзига янги йўл очаётган одамзод билан ўқтин-ўқтин тўкнашиб турарди.

Мен бир ҳафтадан бери магистралнинг гоҳ у, гоҳ бу қисмида юриб, ўзбекистонлик қурувчи комсомоллар билан иноқ бўлиб қолгандим. «Ишларни кўрдингиз, энди бир дам олишимизни ҳам кўрасиз», дейишди шанба кuni йигитлар. Мен, вақтим тизгиз бўлса ҳам, уларнинг таклифига кўндим. Якшанба кuni соат ўнларда гўшт, консерва, помидор, олма ва озарбайжон коньягидан беш-олти шиша олиб ўрмон оралаб ўтган «зимник»дан йўлга тушдим. «Зимник» — қишда машина, от-улов юрадиган йўл дегани. Қишда дарё ва ботқоқликлар музлагани учун у энг қулай йўл, ёзда эса мутлақо йўллик хусусиятини йўқотади. Унинг қуруқ қисмидан юрган одам эса ям-яшил гиламнинг устида юргандек бўлади. Фақат атрофдаги қуюқ ўрмоннинг икки девор ўртасидан кетаётгандек тасаввур туғдириши бир оз ёқимсиз бўлади. Ана шундай аҳволда тахминан беш юз метрлар ўтгандан кейин йўл бизни аввал хийлагина дўнгликка кўтарди-да, сўнг Таюранинг қирғоғига олиб чиқди. Ҳаммаёқ ёришиб кетгандай бўлди. Қия қирғоқ бир-иккита пастак бутани ҳисобга олмаганда дарахтдан холи эди. Соҳилдаги бу очиқ майдоннинг чап тарафи, юқорилаб, дарахтлари қуюқлашиб, ўрмон ичига кириб кетарди. Биз шу ерга қўндик. Таюра шарқ тарафдан тўғри оқиб келарди-да, шундай оёқларимиз

остида ўннга бурилиб кетарди. Дарёнинг икки чеккаси ҳам беш-ўн қадамлик оч яшил сайхонликдан иборат бўлиб, ўрмон ана шу сайхонликда тўхтарди. Манзара ортакларга чизиладиган суратлардагидек гўзал эди: асосийшта дарё, икки соҳили ям-яшил сайхонлик, кейин эса қуюқ, қоронғи ўрмон ва жимжитлик.

Биз етти киши эдик. Звёзднийнинг энг чеккасидаги баракнинг ёнма-ён икки хонасида яшайдиган олти БАМчию мен.

Тошкентлик Турғун Дадабоев, Николай Бахирев, Владимир Коробочкин, чинозлик Аҳмаджон Алиев, андижонлик Зокир Жалилов ва фарғоналик Ренат Гимроновлар доим бирга юришарди. Бугун ҳам Таюра бўйида улар бирга эдилар. Дарров бир харсангни хонтахта қилиб, атрофига чўкдик. Юзта-юзта отдик-да, Николай аччиқ-чучук тайёрлашга қолиб, бошқа ҳаммамиз чўмилишга тушдик. Таюра кенглиги ўттиз-қирқ қадамлик, пастак, бир-иккита камарчалардаги одам кўмадиган жойларини айтмаса, ўртаси ҳам одамнинг кўкрагича келар-келмас даражада эди.

Ичилган коньяк, Ўзбекистондаги жазирамадан бутунлай бошқа — ям-яшил табиатга тушиб қолганим, энг асосийси эса зўр йигитлар билан дўстлашганимдан ҳавода учиб юргандай эдим. Худди бир романтикага тўла кинога тушиб қолганману, икки соатдан кейин сеанс тугайди ва мен яна меъдамга уриб қолган таниш кўчага чиқадигандек эдим. Кинонинг тугамаслигини истардим. Боз устига кинода ўзим ҳам иштирок этардим.

БАМга бораётганимни эшитиб, мингта насиҳатгўй чиққанди. Эҳтиёж бўл, у ёқлар ёмон, одамлари ҳаммаси дордан қочганлар, пулинг бўлса эҳтиётроқ бўлиб юргин мазмунидаги гаплардан анча-мунчаси қулогимга қўйилганди. Бу ерга келиб эса, тўғриси, ўша гаплардан хижолат бўлдим.

Мен улфатчилик қилаётган шу олти кишининг

ейиш-ичишга ажратган пули бир жойда — Николайнинг каравоти остидаги чамадонда турарди ва чамадон ҳеч қачон қулфланмасди. Куни кеча Зокир ундан кинога бориш учун пул оларкан Коляга шундай деди:

— Коля, бу чамадонга ришт солиб қўйганмисан нима бало, оғирлашиб кетибди?!

Ҳаммамиз кулдик. Кейин чамадонни ҳазил-ҳузул билан тортиб чиқардик, қарадик. Қоғоз пул уюмларининг ости тангага тўлиб кетган эди. Йигитлар магазинга бориб харид қилиб қайтганда қарамасдан ташлаб қўйилаверган тангалар эди бу. Билмадим қанча вақтда йиғилгану, лекин ҳазил-ҳузул билан ҳисоблаб чиқишса, эллик сўмдан ошиб кетибди. Бугунги бизнинг байрамимиз ана шу пул ҳисобига эди.

Биз анча ўтирдик, ҳар хил қадаҳ сўзлар айтилди, чўмилдик. Бошдан ўтган қизиқ воқеалар гапирилди ва ичкилик таъсирида меёридан ортиқ ичак узилгудек думалаб кулдик.

Бир пайт дарёнинг қуйи томонидан бир йигит секин чиқиб кела бошлади. У дарёга ташланган дафтар варағидек катталиқдаги тахтани ипга боғлаб тортиб келарди: худди, ўйинчоқ кемасини судраб юрган болага ўхшарди. Йигит шу даражада секин юрардики, икки юз метрча масофани босиб, қўноғимизга яқинлашгунча биз бир неча марта чўмилиб чиқишга, Николай менга йигитнинг нима иш қилаётганини обдон тушунтиришга улгурди.

Бу балиқ овлашнинг бир йўли экан. Сувдаги тахтачага қармоқ боғланган ва ўзига хос руль ишланган экан.

Йигит бизга яқинлашгач, заррача аҳамият бермай ўтиб кета бошлади. Турғун ҳазил учун сўради:

— Эй, нима қиляпсан ўзи?

— Балиқ овляяпман, — йигит шундай деб бир қараб қўйди-да, яна йўлда давом этди.

— Неччи километр юрасан энди шу юришда? — сўради Володя Қоробочкин.

Одатда балиқчилар ўзларининг қизиқишлари устидан ҳазил-мазах қилувчи одамларга кечиримли бўладилар: «Сен нимани фаҳмига етардинг?» мазмунида. Бу балиқчи ҳам шундай руҳда бир кулди-да:

— Керагича юраман! — деди. Унинг гап оҳанги жуда салмоқли ва вазмин эди.

— Бизлар билан битта ичмайсанми? — сўради Турғун.

— Йўқ, — деди балиқчи яна мулойим кулиб.

Володя ирғиб ўрнидан турди-да, бориб балиқчини ушлаб олди:

— Ия, нега ичмас экансан? Бизлар ҳаммамиз Ўзбекистонданмиз! Меҳмонимиз бор! Хафа бўлади ичмасанг, — Володя мени кўрсатди.

Балиқчи аввалига Володянинг қўлидан чиқиб кетмоқчи бўлиб, йўқ-йўқ деб турди-да, «меҳмон», «хафа бўлади» деган гапларни эшитиб тўхтаб қолди:

— Майли, ичсам ича қолай, — деди у менга бир қараб. Кейин шошилмай қўлидаги ипни бир тош устига бостирди.

Йигитлар юз граммлик стаканларни тўлдириб қуйишди-да:

— Қани, бир нарса де! Бир нарса де! — дейишди балиқчига қараб.

— Ўзбекистонда бўлмаганман. Хизмат қилган ўртоқларим айтишади: нақ ҳаммомнинг ўзи деб. Одамларини мақташади. — Суяги бузуқ бу сибирлик йигитнинг салмоқли гапириши, мулойим кулиши ўзига ярашиб турарди. — Мана, кўрдим, адашмаган экан. Яшасин Ўзбекистон!

Ичкилик ҳаяжонидан ҳамма «урра» деб ичди.

Балиқчи кетди. Йигитлар яна: «Неччи километр юрасан шу юришда?» — «Оёғингга чидам берсин!» деган гаплар билан уни кузатиб қолишди.

Бир оз туриб эса Звёздний тарафдан яна тўрт киши уқиқиб келди.

— Ҳорманглар,— дейишди улар анча наридан туриб. Улардан бирини мен танирдим. Бу жамбуллик Абдуваҳоб деган йигит эди, экскаваторчи бўлиб ишларди.

— Буёққа, буёққа! — деб чақирди Коля уларни.

— Э, нима қиласан,— деди Турғун ҳақиқатан ҳам Абдуваҳобларнинг келишини истамай. Турғун уни ёқтирмаслигини сездим. Абдуваҳоблар тўдаси ҳам буни билгандек, борамизми, бормаймизми дегандек бир-бирларига бир-икки сўз қотишди, тараддуланиб туриб қолишди. Уларнинг ҳам жуда келиш истагида ёнмаётганликлари кўринарди. Ҳар ҳолда Коля ва Ренат қистайверишгандан кейин секин биз томон эна бошлашди. Улар келар эканлар, мен Турғуннинг нима сабабдан Абдуваҳобни ёқтирмаслигини сўрадим.

— Улар ҳаммаси жамбуллик,— тушунтирди менга Ренат.— Аввал улар уч киши эдилар. Мана бу Зокир билан тўрт киши бирга бўлиб битта экскаваторни бошқаришарди. Кейин хат билан яна битта шерикларини Жамбулдан чақиришди-да, Зокирни сиқиб чиқариб, бошқа машинага ўтказиб юборишди. Турғуннинг ёмон кўриши ана шундан.

— Нима ана шундан? Нима ана шундан? — сўради Турғун Ренатнинг бу сабабни арзимайдиган қилиб кўрсатаётганига қизишиб,— мана кўрарсизлар! Шу Абдуваҳоб бўладиган бўлса, бир тийин ўзининг фойдаси чиқадиган жой чиқса, ҳаммани сотиб юборади.

— Э, қўйсанг-чи, жа кўпиртирасан-да! — деди Ренат ва менга қараб изоҳ берди.— Зокирдан ҳам кўпроқ Турғун куюнади бу иш учун.

— Ҳа, майли, омон бўлсак кўрармиз! — деди Турғун, бас қил дегандек қўл силтаб.

Жамбулликлар ҳам бир сетка нарса олиб келгандилар. Абдуваҳобнинг қўлидаги ов милтиғи беш-ўн да-

қиқага диққатимизни тортди. Ҳамма бир-бир милтиқни ушлаб чиқди.

— Нима қиласан буни? — сўради Николай.

— Ия, эшитмадингми? Ана у куни бу ердан бир километрча юқорига маймунжон тергани чиқишганда айиқни учратибдилар,— жавоб берди Абдуваҳоб.

— Э, тегмасанг ҳеч қачон айиқ сенга тегмайди,— деди Коля.

Шу билан милтиқ ҳамманинг эсидан чиқди. Меҳмонларга «жарима» қўйиб беришди. Турғун, Зокирларнинг Абдуваҳоб билан қўл олишишлари сал совуқроқ бўлганини ҳисобламаса, етти кишилик давримиз ўн бир кишига кенгайиб, улфатчилигимиз ўша хурсандчилик руҳида давом этди.

Орадан қанча вақт ўтганини билмайман, лекин бир пайт, дарёнинг нариги тарафидан нимадир қасирлаб кетди. Ҳаммамиз беихтиёр ўша ёққа қарадик. Қарадиг-у, қандай ҳолатда турган бўлсак, шундай қотиб қолдик. У ерда каттакон оқ қўнғир буғу алп қоматини кериб ҳеч нарсадан бежавотир, бошимиз узра олисларга қараб турарди. Афтидан, нарироғимиздаги ғуж ўсган уч-тўрт бута ва бўйи бир метрга борар-бормас қарағай ниҳоли бизларни тўсиб турарди. Буғу баланд кўтарилган калласини оҳисталик ва виқор билан уёқ-буёққа бурдида, улуғворлик билан энгашиб сув ича бошлади.

Кутилмаган бу ҳодисадан биз ўша қотиб қолганимизча турардик. Кейин секин-аста бизларга жон кирди. Кимдир хавотирланди, кимдир яна яқинроқ бориб томоша қилмоқчи бўлди. Турғун эса ҳеч нарса бўлмагандек, қўлидаги қадаҳни ичди-да, аччиқ-чучукка қўл узатди. Буғу узоқ сув ичди. Сўнг ниманидир сизди шекилли, бошини кўтариб, биз турган қирғоққа қаради. Ниманидир илғади-да, аста бурила бошлади. У кетмоқчи эди. Ҳа, у энди бурила бошлаганди... Бирдан ўқ овози янгради. Ҳаммамиз сапчиб тушдик. Буғунинг боши ҳам бир кўтарилиб, ўзи гандираклаб қолди. Кўпчилик ҳали бу

Ўқни Абдуваҳоб отганини ҳам фаҳмламаганди. Абдуваҳоб эса пинагини бузмай яна милтиғини тўғрилаб турарди. Турғун унга қўлини кўтариб, нимадир демоқчи бўларди-ю, худди туш кўраётган одамдек, оғзидан кучсиз инграш, ихраш овози чиқарди. Шу дақиқада яна бир ўқ янгради. Буғу яна бир силкинди-да, энди талвасага тушди. У осмонга сапчиб ўзини орқага ташлади. Қирғоққа чиқиб, ўрмонга чопди. Лекин ўрмоннинг бошидаги дарахтга урилди-да, яна сапчиб орқага ташланди ва дарёга тушди. Унинг кўр бўлиб қолгани аён эди. Чуқурлиги қорнигача келадиган дарёда буғу гоҳ оқим томон юрди, гоҳ оқимга қарши. Кейин жонҳолатда сакраб-сакраб биз турган қирғоққа томон кела бошлади. Йўл-йўлакай у бир-икки мункиб сувга ботиб ҳам кетди. Буғунинг яқинлашаётганини кўриб, йигитларнинг бир-иккитаси қочиб нарироқ бориб туришди. Қўноқда фақат Турғун, Абдуваҳоб, Николай ва мен қолдик. Николай нуқул: «Эҳтиёт, болалар, эҳтиёт», деб такрорларди. Турғун эса гоҳ буғуга, гоҳ милтиғини ўқлаётган Абдуваҳобга қараб талмовсирар, бўғзида тикилиб қолган ҳайқириқни чиқаролмасди.

Ниҳоят буғу қирғоққа чиқди-да, бошини уёқ-буёққа саланглатиб, гандираклаб, оғриқдан ва нажотсизликдан бир-икки наъра тортди. Сўнг гўё оғирлик қилгандай бошини ерга қўйди, тиз чўкди ва худди одамга ўхшаб, «Ўҳ-ҳ», деди-да, гавдасини ерга ташлади. Унинг бир кўзи ўйилган, иккинчиси очиқ бўлса-да, узоқ осмондаги бир нуқтага қадалганча қотиб қолганди. Бу кўз нима бўлганлиги ҳақида осмонга савол бераётгандек эди.

Абдуваҳоб ва Николай билан буғунинг олдига югуриб борганимизда мен шу саволни кўрдим. Бу савол бутун вужудимга ўтди. Йиғлагим келди. Шу сонияда қайта ўқлаб улгурган Абдуваҳоб, милтиқни буғунинг қулоғига тўғрилаб отди. Ўзимга келдим. Жонивор бир силкинди-ю, тинди. Мен умримда жонзотнинг ўлимини кўрмагандим. Аммо шу пайт Абдуваҳобни ўлдириб таш-

лашга тайёр эдим. Шу пайт инсонга хос бўлмаган бақир-риқ эшитиб, орқамга ўгирилдим. Бу Турғун эди. У ана шундай бақирришда давом этиб, ўқдек учиб келди-да, Абдуваҳобга ташланди. Абдуваҳоб буғу жасадига қоқилиб йиқилди. Турғун яна унга ташланиб ура бошлади. Абдуваҳоб чап бераркан: «Олларинг буни, ушласаларинг-чи!» деб бақирарди.

Йигитлар югуриб келиб Турғунни ушлаб олишди. Лекин у Зокир, Ренат ва Николайнинг қўлидан чиқишга ҳаракат қиларкан:

— Қўйвор! Қўйворларинг! У одаммас, у одам бола-сима! — деб ўкириб яна урмоқчи бўларди.

— Э, бу жинними ўзи, — деди Абдуваҳоб уёққа-буйёққа юриб ва Турғуннинг уч киши орасидан ҳам гоҳ оёғи, гоҳ қўли билан қилаётган ҳамлаларидан чекинар-кан.

— Одаммассан сен! Билдингми, одаммассан сен!

Шунда Абдуваҳоб бирдан онадан сўкиниб юборди. Турғунни таниб бўлмай қолди. У босиб турган уч киши-ни ҳам итқитиб юбориб, негадир дастурхон тарафга югурди. Биз ҳайрон бўлиб, аввал тушунмадик. Лекин Абдуваҳоб тушунган экан: «Ушланглар у жиннини», деганча бақириб тепаликка қоча бошлади. Биз яна нима бўлганини фаҳмлагунимизча Турғун пичоғини олиб уни қувиб кетди ва иккови эллик қадамларча узоқлашиб қолди.

Биз қувиб кетдик.

— Мен сенга ҳозир онамни қаердалигини кўрсатаман! — дерди Турғун. — Ҳозир кўрсатаман!

Абдуваҳоб қочиб бораркан, йўл-йўлакай ҳимояла-ниш учун тош излаб ерга қарар ва таёқ қилиш учун бир-икки буталарни суғурмоқчи бўларди. Шунинг учун бўлса керак Турғун унга тез етиб олди, чалиб йиқитди-да, эмаклаётган Абдуваҳобни ҳам уриб, ҳам тепа бош-лади. Абдуваҳоб бақираркан, мен «тамом бўлди» деб ўйладим.

— Тўхталаринг! Яқинлашмаларинг! Бўлмаса, сўйиб ташлайман буни! — бақирди Турғун биз етиб келганда. Ҳансираганча беш қадам нарида тўхтадик. Доира шаклида ўраб олдик.

— Яқинлашмаларинг. Яна бир қадам қўйсанг, сўйиб ташлайман!

Турғун тиз чўкиб турган Абдуваҳобнинг орқасида, пичоқли қўли билан бўйнидан қучоқлаб турарди. Абдуваҳоб тирик эди, соппа-соғ эди. Юрагим бир кўтарилиб, енгил тепа бошлади. Лекин Турғуннинг пичоғи шундай Абдуваҳобнинг чап қулоғи остида санчилгудек бўлиб турарди.

— Жинни бўлма, — бақирди Коля.

— Учир овозингни, — жавоб берди унга Турғун. — Агар яна бир нарса десанг ёки бир қадам юрсанг сўйиб ташлайман буни.

Орага жимлик чўкди. Фақат ўн бир кишининг ҳансирагани эшитиларди.

— Сен... сенлар мени кайфи ошди деб ўйладиларинг-а! Йўқ! — Кейин у Абдуваҳобнинг қулоғига бақира бошлади. — Сен-чи, аблаҳ, билиб ол! Агар шу пичоқни ўша сен сўккан она совға қилмаганда эди, ҳозир кекирдагинг узилиб ётган бўларди! Билдингми-и?!

Абдуваҳоб қўрққанидан индамади.

— Билдингми, деяпман?!

Абдуваҳоб зўрға бош чайқади. Турғун бир силтаб уни ерга ташлади-да, ҳеч кимга қарамай қўноққа юра бошлади.

— Сен аблаҳни қаматвораман шу ишинг учун! Кўрасан, — деб бақирарди у бизлардан узоқлашаркан. Абдуваҳоб эса гаранг ҳолда қимирламай ўтирарди. Бизлар уни ўраб уёқ-буёғини ушлаб омонлигига ишонч ҳосил қилдик.

Турғун қўноққа келди-да, сўкиниб, бақириб милтиқни олди. Милидан ушлаб туриб, биз хонтахта қилган

харсангга бир уриб икки бўлди. Сўнг қўлида қолганига бир қараб қўйиб дарёга итқитди:

— Қаматвораман! — бақирди у қўшоғиз мил кетидан қараб.— Ҳозир бораману участкавойга айтаман. Давлат қонуни бўйича нима дейилган бўлса, ўшани албатта оласан! Аблах! — Турғун бу гапларни айтиб кийинаркан, бирдан йигитларга гап қотди.— Ўзи бу ерда милиса борми?! — Унга ҳеч ким жавоб бермади.— Йўқ, ўзи БАМда милиса борми деяпман сенларга?!

Мен сал қолди кулиб юборишимга. Ҳақиқатан ҳам БАМда шунча юриб формали кишини учратмагандим. Турғун мастмасман дегани билан кайфи ошган эди.

— Борми деяпман?!

— Э, мен қаердан билай, бунча бақирасан! — деди Николай.— Бўлса бордир.

— Барибир қаматаман! — бақирди Турғун ва шартта кийинди-да, жўнаб қолди.

Унинг кетидан, унга етиб олиш учун Володя шошилди.

Мен боя, буғунинг жони узилган пайтидан бошланиб, олатасир тўполонда тўхтаган кўнгил айнашим кўзғала бошлади. Ўзимни беҳузур сездим, кийикнинг кўзларини назаримдан кетказолмадим. Гарчи у буғу бўлса ҳам ичимда ўйлаганимда негадир кийик дердим, балки «кийик» сўзи чиройли бўлгани учундир. Унинг кўзларидаги: «Нима бўлди ўзи?» деган саволи, бизга қаратилгандай, «Менга нима бўлди ўзи, одамлар?» дегандек бўлаверарди.

Байрам бузилганди. Биз иккитадан-учтадан бўлиб ёйилиб қайтардик. Турғун билан Володя олдинда кетишар, кўринмасдилар ҳам. Абдуваҳоб гоҳ у тўданинг олдига борар, гоҳ бунисининг олдига келаркан:

— Айтинглар, гапирмасин,— дерди эланиб.— Коля, сен айт, сенинг гапингга кўнади! Ака, сиз айтинг, гапирмасин,— Абдуваҳоб ҳаммага бир-бир, шу жумладан менга ҳам тинмай ялинарди.

Бизнинг улфатхонага йиғилгач, ҳаммамиз Турғунни ўртага олдик. Республиканинг шанига яхши бўлмаслигини, яна алланималарни гапириб-гапириб қулоқ-миясини едик. Тундлашиб индамай ўтирган Турғун бирдан портлади:

— Нима, ростдан ҳам мени айтади, деб ўйлаяпсизларми?!

Биз энгил тортдик.

— Лекин бир кун бир чеккага чақириб берасанлар. Роса копток қиламан. Бўптими? — деди у Николайга.

— Бўпти, — деди Николай.

Кечқурун бўлиб қолганди. Биз Звёзднийнинг маркавига йўл олдик. Ҳақиқий байрам эди бу ер. Митинг бўлди. Меҳмонлар, артистлар келишган экан. Бир ёқда концерт, бир ёқда кино, бир ёқда танца.

Ҳаммамизнинг дилимиздаги ғубор кўтарилди.

Эртасига Улканга кетишим керак эди. Йигитлар Звёзднийнинг мўъжазгина аэропортига кузатгани келишди. Турғун ҳам, Абдуваҳоб ҳам кечаги иш учун узра сўрашди. Унутишни илтимос қилишди.

Лекин мен унутолмадим. Айниқса, кийик кўзларини.

1980

БУХОРОДАГИ БИРИНЧИ НАМОЗ

Ҳижрий саксон саккизинчи йил Зул-ҳижжа¹ ойининг биринчи кунда Қутайба ўкузни² кечиб Бухоро тупроғига ўтди. Бу унинг тўртинчи келиши эди. Ҳар келганда Бухоро халқи исломни қабул қилар, лекин у қайтиб кетиши билан яна ўз динига қайтарди. Бу гал Қутайба ибн Муслим бошқача йўл тутмоқчи эди. Энди кучга тўл-

¹ Милодий 706 йил, декабрь

² Амударёнинг қадимги номи

ган, шуҳратталаб бу одамга халифаликдаги олий табақа зодагонлар паст назар билан қарашарди. Оддий туякашнинг набираси бўлган Қутайба уларни ёмон кўриб қолганди. Энди қасд олмоқчи, уларни тарих саҳнасидан суриб ташламоқчи эди. Бунинг бирдан-бир йўли янги жойларни забт этиш, мусулмончиликни кенг тарқатиш эканлигини англаб етганди.

Қутайбадек оддий туякаш набирасининг бундай олий мансаблардан бирига кўтарилишига сабаб, дунёни тўғри тушуниши, нарсаларни ўз номи билан аташида эди. Ундан олдин Бухорога келган саркардалар бойлик, ўлжа ва оқбадан бу халқлардан чиройли қуллар олиб кетиб, халифга тортиқ қилиш билан чекланар эдилар. У эса бу билан чекланмайди. Улжаларга қўшиб парчаланган бу мамлакатларнинг ўзини тортиқ қилади. Ва бу билан тарих саҳифасидан ҳеч иш қилмай кибр билан юрадиган ўша аслзодалардан, ҳатто халифаларнинг баъзиларидан ҳам кўра мустаҳкам ўрин олади. Ҳа, тарих саҳнасида лавозимлар эмас, қилинган иш қолишини у жуда яхши англаганди.

Қутайба қиш бўлса ҳам қорсиз, лекин совуқ барханларга ўйчан боқаркан шуларни ўйларди.

— Сизлар йўқ бўлиб кетасизлар, биз қоламиз, — ҳайқирди у қўлини баланд кўтариб. Бу ҳайқириқ бақувват аъзон баданини, тетик руҳини эзаётган дардидан отилган эди. Шунинг учун бу ҳайқириқ, маддаси ситиб чиқарилган ярадек, бутун вужудини яйратиб юборди.

— Иншоолло, иншоолло, — деди товуш чиқармай ёнига яқинлашган Хаёни Набатий. Набатий ҳайқириқнинг асл маъносини тушунмай, бу гап мажусийларга қаратилган деб ўйлаганди. Шарпасиз юриш қобилиятига эга бўлган бу лашкарбоши Қутайбанинг дўсти эди.

— Тарихий воқеаларни хуш кўраман! — деди Қутайба, дўстининг хатосини тушуниб ва уни мустаҳкамлаш ниятида. — Билиб қўй, ҳабибим, сен тарихий юмуш қилдинг. Қадимий бу ўлкани ҳақ йўлга бошқариш учун

Жайхундан кечиб ўтдинг! — Иккови қаҳ-қаҳ уриб кулишди.

Оддий одамлардан чиққан Қутайба билан Набатийнинг дўстлиги шартнома билан мустаҳкамланганди. Улар келажакда олинадиган лавозимларда бир-бирларисиз иш қилмасликка аҳдлашган эдилар. Қутайба — Хуросон амири, Набатий — унинг лашкарбошиси; Қутайба — халифаликнинг Машриқ ишлари бўйича ноиб, Набатий эса Хуросон амири. Ана шундай эди уларнинг режалари. Биринчи, энг муҳим ва қийин босқич ўтилганди — Қутайба Хуросон амири эди. Иккови мустақил ишлар қилиши мумкин эди. Шундан руҳлари гўёки ерда эмас, самода учиб юрарди. Гарчи Мовароуннаҳрга қилинаётган бу юришда шартномалари бузилган бўлса ҳам, дўстликка путур етмаганди. Шартнома бўйича, Қутайба Хуросонда қолиши, Мовароуннаҳрга эса Набатийнинг ўзи келиши керак эди. Аммо Набатий буни кўнглига олмади. Чунки ростмана буюк бўлиб туғилмаган ҳар бир одам сингари у ўзига тўлиқ ишонмасди.

Қутайбанинг бу ўлка шароитларини яхши билиши ҳамда сиёсатдаги тадбиркорлиги икки дўстнинг бир-бировларига айтмай, ичларида келишиб олишига сабаб бўлган эди. Шартноманинг бузилишини ва Набатийнинг қаршилик қилмаслигини Қутайба илгаритдан яхши биларди. Чунки у улуғворроқ эди.

Муҳораба пайтидаги тадбиркорликда устун турадиган Набатий тинчлик пайтида, кенгроқ мушоҳада қилиш керак пайтида йўл тополмай қоларди.

Бундан ташқари, Қутайба доимо Набатийни кафтидаги динордек аниқ кўриб турар, Набатий учун эса Қутайбанинг сийратидаги ҳеч бўлмаса бир-икки чуқур жойлар сир бўлиб қолаверарди. Мана шунинг учун ҳам Қутайбанинг чодир олдидаги ҳайқирғини Набатий нотўғри тушуниб, «иншоолло, иншоолло», деганди.

— Кечувда талафот катта бўлмадими? — сўради Қутайба ундан.

— Аскарлар омон. Беш-ўн туя озиқ-овқат, йигирма-ўттиз хабаш ғулом оқиб кетди.

— Ҳечқиси йўқ, ҳабибим! Уларнинг ўрнини бу ерда оқбадан ғуломлар билан босамиз. Оқбадан парилардан хоҳлаганча олиб, неча-неча тонгларни бедор оттирамиз.

Икки дўст яна кучоқлашиб, бир-бирларини кўтариб-кўтариб қўйдилар.

Қутайбанинг чодирни таомилга кўра баланд тепаликка жойлашганди. Атрофида, икки юз қадамлик тегра қилиб аскарларнинг, нарироқдаги дўнгликларда эса машкарбошиларнинг чодирлари тикланганди. Бир-икки та бой чодирлар пастда, Қутайбага яқинроқ ерга жойлашганди. Булар — Қутайбага яқинлашиш истагидаги машкарбошилар эди. Қуллар ва аскарлар ҳандақлар ва қўрғонлар ясар, қоровуллар белгиланарди.

Лекин уларнинг хоҳ яқини, хоҳ узоғи бўлсин, хоҳ отда елиб-югуриб муҳофаза ишларига раҳбарлик қилаётгани бўлсин — ҳаммаси амирнинг бир ишораси билан етиб келишга тайёр эдилар. Қутайба ёлғиз қолиш истагини билдирган эди. Бу фармонни фақат Набатий буза оларди. Умуман, Набатий учун ҳеч қандай тўсиқ қўйилмаганди. У ярим кечаси ҳам Қутайбанинг ёнига киришга ҳақли эди.

Қутайба ва Набатий бу бой элнинг кенгликларига завқ билан тикилиб қолдилар.

— Бу ўжар халқнинг наҳри ҳам ўжар-а? — Набатий орқада қолган дарёни кўрсатди. — Энг камсув пайтида ҳам ўкириб, ютиб юбораман, дейди.

— Лекин бу ўжар наҳр ҳам, ўз ўжар қавмиялари¹ каби билмайдик, унинг устига оллоҳ аскарлари келди. Бу қайсарликларнинг ҳаммаси бир калиманинг олдида ҳеч нарсадир, — жавоб берди. Қутайба қувлик билан кулиб.

¹ Элатлар

— Иншоолло, иншоолло! — деди Набатий завқ билан.

Қутайба юқоридаги гаплари билан ҳам дўстига нисбатан носамимий эди. Аслида, оллоҳнинг кўмаги ҳақидаги сўзларнинг ҳаммаси жангчиларни алдаш учун эканлигини биларди. Юртлар устига қилинаётган юришларнинг асл мақсади исломни тарқатиш эмас, халифалик хазинасини тўлдириш учун бўлаётганини ҳам халифаликдаги энг юқори олиялар каби ҳеч кимга гапирмас эди. Муҳаммад пайғамбарнинг ғайридиндагилар мусулмонликни қабул этганларидан сўнг ўз-ўзидан оллоҳнинг паноҳига ўтишлари ҳақидаги ўғити ҳам аслида унга ёқинқирамасди. Чунки мажусий эл то мусулмончиликни қабул қилгунича моли, жони, ери ҳалол ҳисобланар, оллоҳни тан олгандан кейин эса ҳамма мўминлар каби закот билан чекланар, халифаликнинг умумий қонун-қоидалари бўйича яшарди. Бебошлик ҳам қилиб бўлмасди, қуллар ҳам олиб бўлмасди... Халифага арзга борардилар, натижада зўравонлик қилган, яъни шариатни бузган одам жазога тортиларди. Мана шунинг учун ҳам Қутайба бир тилда гаплашадиган, лекин бир-бирини хорижий душмандан ҳам ёмон кўрадиган, мустақил давлатларга бўлиниб, ҳар хил номда юрадиган бу халқни бир томонда ичида яхши кўрарди. Шунинг учунки, бу халқ мусулмонликни ўжарлик билан қайтараркан, Қутайбага ўзларини қиришга, ўрнига арабларни ва уларга содиқ хизмат қиладиган форсларни жойлаштиришга имкон берарди. Лекин бу сафар шуҳрат учун албатта мусулмончиликни қабул эттириши керак эди.

— Агар бу гал ҳам қайсарлик қилса, ўз дини билан бирга жонларини ҳам жаҳаннамга жўнатаман.— Қутайба бу гапларни ғазабсиз, қандайдир завқ билан кўзлари кулиб турган ҳолда айтди.

— Менга буларнинг несидир маъқул,— деди Набатий.

— О, ҳабиб, ичимсан! Қани энди бу мажусийлар

ҳақ йўлига ўтса, тилимизда гаплашса, араблар қанчалик кўпайган, гўзаллашган бўларди.— Бу гапи билан Қутайба дилидаги энг муҳим орзусини айтди.

— Буни қара, форслар, уларнинг буюк салтанати аллақандай ўн беш-йигирма йил ичида емирилиб, халифаликнинг узвий қисмига айланиб кетди. Лекин бу майда-майда бўлақларга бўлинган халқ бунчалик қаттиқ туради-а?! Уларнинг бирлашиб, бизларга қарши туриб келишидан оллоҳнинг ўзи сақласин.

— Бундай бўлмайди. Чунки оллоҳ уларни ҳақ йўлига ўтиш учун тайёрлаб атайлаб парчалаган. «Биз кимники жазоламоқчи бўларканмиз, ичига рахна соламиз, токи кушандаси ичидан чиққай», дейилгани ана шулар-да!

— Иншоолло, иншоолло, ҳақ гапни айтдинг. Буларнинг Искандар Мақдунийга, форс шоҳлари — Доро ва Қайхисравга берган зарбаларини муарриҳлар оғиз кўпиртириб мақтаб кетганлар.— Қутайба ўйга толди...— Ҳа, бу халқ курашда ҳаммадан ҳам жасур. Аммо ана шу жасурлиги манманлик туғдиради ва уларнинг ҳар бир мавзеи ўзига халифалик тузмоқчи бўлади. Бир мавзеси иккинчисига ишонмайди. Улар ҳатто бирининг лаҳжасини қабул қилгандан кўра форсилессонни, ён қўшнилариининг подшоси ҳақидаги ривоятдан сосонийлар ривоятларини афзал кўрадилар. Биз ана шундан фойдаланамиз. Бирининг қайсарлигини иккинчисига урмоғимиз, бирини иккинчиси билан синдирмоғимиз лозим. Менга ишон! Қутайба ва унинг содиқ Хаёни Набатийи бу гал чора топдилар. Бу халқ энди ярми қирилса ҳам, Бағдоду Дамашқнинг бозорларини қулга тўлдирса ҳам бўйинсунади. Ва яқин келажакда унинг абноси¹ халифаликнинг Рум ва Мағриб кофирлари билан бўлажак муҳорабаларда энг олдинги сафларда турадилар.

— Иншоолло, иншоолло... Соҳибим, сен бу қавмия-

¹ Уғлонлари.

ларнинг тарихини шунчалик яхши биласанки, доимо дол қоламан.

— О, ҳабибим, мен буларни билганим билан сенинг тадбирларингсиз бу даражага етишолмаган бўлардим... Ҳа, бу халқ бизларгача уч юз йил давомида сосонийлар билан курашиб келган. Чунки уларнинг лисонига ва мустақиллигига энг тажовуз қилганлар эронийлар бўлган. Ва аксинча, бу элларнинг бўйин эгмаслиги сосонийларнинг жиғига тегиб келган. Ана шунинг учун ҳам эронийлар буларга қарши муҳорабамизда араблардан ортиқ жонбозлик кўрсатадилар. Айёрларимизнинг аксар эронийлар эканлигининг боиси ҳам шу.

— Дарвоқе, соҳибим, айёрлардан дарак йўқми?

— Кечга томон, ёки саҳар пайти ҳозир бўладилар. Уларга Зул-қаъда ойининг сўнгги икки кунида кечувга келиб туришларини тайинлаганман. Кечувни атайлаб Зул-ҳижжага кечиктирдимки, уларни кутиб турмайлик деб. Яқин атрофларда юрган бўлсалар керак. Биздан хабар топиб елиб келадилар. Мана, агар оллоҳ кўзларимнинг нурини янглиштирмаётган бўлса, улардан бири — варданзалик Кулор етиб келди.

Ҳақиқатан ҳам пастдаги соқчи капаларининг бири олдига уч отлиқ келиб тушди. Соқчибоши улар билан нималарнидир гаплашиб, қурол-яроғларидан фориг қилди-да, Қутайба томон қаради. Қутайба қўли билан енгил ишора қилди. Соқчибоши келганларнинг иккисини қолдириб, бирига ўзи ва уч араб суворийси ҳамроҳ бўлган ҳолда Қутайбанинг чодирига чиқа бошлади. Отлиқлар эллик қадам нарида пиёдаландилар. Яқин келишгач, Кулор тиз чўкди:

— Бисмиллоҳу раҳмону раҳим. Ҳазратимни кўриш насиб этганининг ўзи учун тиз чўкиб, умрим охиригача оллоҳимга тоат-ибодат қилишга тайёрман,— деди у арабчани бузиб талаффуз этаркан.

— Мен ҳам, ҳабибим Кулор, сендек содиқ абду ол-

лоҳни¹ кўрганимдан ғоят хурсандман.— Қутайба ишора қилиши билан соқчилар таъзим қилиб, орқага қайтдилар. Бу ишора билан орқадаги ғуломлар чодиридан уч-тўрт киши югуриб чиқиб, ҳозирлик кўргани амирнинг машварат чодирига кириб кетишди.

— Ҳазратим,— деди Кулор, ўз халқининг одати бўйича хўжасининг этагини ўпиб,— мени илгари ҳам, ҳозир ҳам Абдоллоҳ деб гапирдингиз. Қалбимга шундай илиқлик югурдики, арши-аълодан нур келиб киргандек бўлди вужудимга. Агар қулингизни шундай хурсанд қиш сизга малол келмаса, доимо шундай атасангиз.

— О, ҳабибим, номингни ҳам ўзгартирмоқчимисан?

— Ўзгартирмоқчи эмас, асл номимга қайтмоқчиман, Абдоллоҳ! Мен аллақачон ўзимни шундай атайман.

— Баракалло, баракалло... Абдоллоҳ,— деди Қутайба хахолаб кулиб ва машварат чодирига ишора қилиб, ўзи йўл бошлади.

Олдинда Қутайба, кейин Кулор, унинг ортидан Хаёни Набатий чодирга йўл олдилар. Кулор эгасининг боқишига зор итдек қисниб кетаркан, ҳолатига мос йўсинда гап қотарди:

— Ҳазратим, қадамингиз қутлуғ келиб, қулингизга оллоҳ яқинда бир ўғил берганди. Унинг исмини мажусийлардан яширишга, Қутайба деб қўйишга жазм этдим. Шу ишимни сизга айтиб оқлаб олмоқчи эдим! Энди оллоҳдан сўраб турган нарсам шулки, тезроқ ислон қаноти бизнинг ерларга ҳам соя солса ва ўғлим иккимиз очиқ-ойдин ўз номимизда юрсак.

— Шундай бўлади Кул... Абдоллоҳ. Яқин қолди.

Қутайба жавоб бераркан шаҳд билан кетишидан тўхтамасди.

— Иншоолло, иншоолло, ҳазратим.

— Ҳа, яқин кунларда. Фақат,— деди Қутайба юришдан тўхтамай Кулорга қараркан,— ўғлингнинг исми

¹ Оллоҳнинг кули.

Қутайба эмас, Абдурасул бўлсин. Розимисан? Абдурасул ибн Абдоллоҳ! Дуруст-а?!

— Ҳазрат! Уғлимга ўзингиз ном қўйдингиз. Ҷ! Мен нақадар бахтиёрман! — Кулор югура келиб, Қутайбанинг этагини олиб ўпди. Қутайба чап қўли билан тўнига бир уриб, этагини туширди-да, худди шундай кескинлик билан чодир пардасини очиб, ичкари кирди. Қолган икковлон ҳам бояги тартибда унга эргашди...

* * *

Икки кун ичида бу чодирга Кулордан бошқа яна уч эроний савдогар, икки эроний сипоҳ ва ниҳоят Қутайбанинг хос айёри — бадавий араб кириб чиқди. Уч-тўрт подшоҳликка бўлинган Мовароуннаҳрнинг умумий манзараси Қутайбанинг кўз олдида янада равшанлашди. Чинга қўшни шарқий турклар, Сўғд ва Туркистон, забт қилинган Тоҳаристонлар бирликка интила бошлабди. Уларда ҳар бир шаҳри ўзига хон ҳолида донадона ажралиб турган Бухоро мамлакатига ёрдам бериш кайфияти туғилипти. Офат олдида бирлашиш ҳақида гаплар кўп гапирилмоқда экан. Аммо динларининг турличалиги, айниқса, сулолалар орасидаги адоват — уларни ислом лашкари учун алоҳида-алоҳида луқма ҳолида ушлаб тураркан. Ўзаро нафрат туфайли подшоҳчалар учун араблар узоқ бўлиб кўринарди. Айш-ишрат эса, уларнинг қимирлашларини жуда қийинлаштириб қўйганди. Тожирларнинг¹ ислом юртларида кўрган кенгликлари, чегараларнинг йўқлиги уларнинг кўнгилларида мусулмончиликка нисбатан рағбат уйғотганди. Қутайба билган аҳвол мана шундай эди.

Бухоро устига юраркан, Қутайба бошқа подшоҳликларга махсус элчилар юборган; у мамлакатларнинг динларини, халқларининг урф-одатларини, шоҳлари-

¹ Савдогар.

нинг одил сиесатларини мақтаб, улар билан дўстлашиш — халифалик сиесатининг туб моҳияти эканлигига ишонтириш учун ҳаракат қилганди. Бухорога юришни эса, икки ўртада тузилган сулҳнинг бузилганлиги билан изоҳларди.

Ана шундай қилиб сиёсий ва ҳарбий тайёргарликларни кўриб бўлган Қутайба энг мустаҳкам ҳисор ҳисобланган Бойкентни қамал қилди.

* * *

Бухоро халқи ёлғиз қолганди. Ёлғиз қолишидан ташқари ички низоларга ботган ҳам эди. Унинг ҳар бир шаҳри номигагина подшоҳ Тоғшодани тан оларди.

Варданзанинг ҳокими Вардонхудот эса, умуман Тоғшодани тахтдан ағдариб ташлаш ниятида эди. Ота-боси туркистонлик бўлган Вардонхудотда бу ниятнинг туғилишига сабаб Тоғшоданинг Бухорони эплотмаётгани эди. Иккинчи сабаб эса, бундан ўттиз икки-ўттиз уч йиллар аввал араблар илк бор келганларида Тоғшоданинг отаси Бухорбидун жангда ҳалок бўлган, Тоғшода Бухорхотуннинг қорнида қолганди. Ўша пайтдаёқ, идда шоҳники эмас, балки тахтга ўтирган Бухорхотуннинг ўйнашиники, деган гап тарқалганди. Шу гапларга қарамай, орадан йиллар ўтгач Тоғшода тахтга ўтирди. Мамлакатда тартиб ўрнатиш соҳасида уқувсиз, айш-ишратга ўч, қўрқоқлиги билан шуҳрат топгандан кейин ўша эски мишмишлар асослидек бўлиб туюла бошлади. Вардонхудот ҳам ана шу овозалар таассуротида эди. Тоғшоданинг арабларга қарши жон-дили билан курашмаётганлиги Бухоро беклари ичида энг зуккоси, энг ватанпарвари бўлган Вардонхудотнинг бу фикрини мустаҳкамларди.

Бухорхотун билан ҳам, Тоғшода билан ҳам тўқнашган Қутайба ҳаммадан ҳам кўпроқ ана шу Вардонхудотдан қўрқарди. Чунки олдинги юришларида Бухоро-

нинг ҳамма худотлари таслим бўлиб, бож-хирож тўлаган бўлса, Вардонхудот лашкари ва халқини чўлга олиб кетган ва ўша ердан туриб қаттиқ зарбалар берганди. Қутайба ўтган сафар келганда, мусулмончиликни қабул қилган Тоғшодани ва бошқа худотларни жойида қолдириб, халққа мусулмончиликни ўтказишни тайинлаб Хуросонга кетганди. Қутайба кетиши билан Вардонхудот чўлдан қайтган, шаҳрига яна ўрнашган ва яна Хурмузга, унинг элчиси Зардуштга сиғиниб, халқнинг меҳрини қозонганди. Тоғшода ҳам халқнинг, аъёнларнинг таъсирида исломни тарк этганди. Умуман эса, Тоғшода — деворни йиқиладиган тарафга итаравер, деган ақидага амал қиларди. Унинг учун энг асосийси тахт эди. Тахтга ўтириб ўтказиш мумкин бўлган айш-ишратга тўла турмуш керак. Қимга ибодат қилади, қайси тилда гаплашади — унинг учун барибир эди.

* * *

Сафар оғи оёқлаб қолган, қора совуқ Бухоро устида голибона от суриб юрарди. Бойкентнинг қамалга тушганига роппа-роса бир ой тўлган ва бу шаҳар мустақамлигидан Жезқўрғон номини олган бўлса-да, пурга юз тутиши кўринганди.

Ана шундай кунларнинг бирида, саҳар пайти, ҳали ўрнида ётган Тоғшодани уйғотиб, Бойкентдан чопар келганини айтишди.

— Қабулхонага кирсин! — деди шоҳ ётган жойида ҳарам оғасига. Ҳарам оғаси тисарилиб чиқиб кетди. Тоғшода ўридан қўзғалмай, бир ой илгари узоқ Эдил бўйидан савдогарлар келтириб совға қилган қул қизнинг орқасини эринчоқлик билан силади. Бу оқбадан, қора қош, қора кўз қиз унга жуда ёқиб қолганди. Қўйиб беришса, у шу ётганча кечгача ҳам турмасди. Лекин атрофдагилар бунга йўл қўймасди. Бирови

Бойкентга ёрдамга бориш керак, бирови Туркистон ва Сўғдга ёрдам сўраб чопар юбориш керак, бирови қалъа девори учун олтин бериш керак, дерди. Тоғшода эса қимирламасди. Бир томони табиатидан келиб чиқиб қимирламаса, иккинчи томони араблардан қўрққанидан қимирламасди. «Хўп, ҳамма тадбирларга қарамай, Қутайба барибир енгса-чи?!» деган фикр ичини кемирарди.

Ҳамма ундан ниманидир кутарди. Ҳатто, Вардонхудот ҳам Бойкент қамали бошланганда хат юбориб, ёрдам беришни илтимос қилганди. «Агар шоҳ лозим кўрса, мен бунинг учун йнгирма минг қўшиним билан шайман, буйруғингизни билдирувчи чопар юборинг. Сўғдга, Туркистон, шарқий туркларга мадад сўраб чопар йўлланг. Араблар қишда яхши урушолмайдилар, ҳаммамиз бир ёқадан бош чиқарсак, Хурмуз ёруғ юзини биздан ўгирмаса, кўкламгача келгиндиларни Ахриманнинг қоронғи жарларига жўнатамиз», деганди. Бунга жавобан Тоғшода, елкасига қоқиб қўйгандек: «Хурмуз, шоҳим деб тан олишни кўнглингга солганидан мамнунман. Чопарни лозим бўлса жўнатармиз», мазмунидаги ҳеч нарсани англамайдиган хат жўнатганди.

— Оҳ... ҳаммаси Эшмага¹ учрасин. Нима қилишим керак? Девор қаёққа йқилади? — деди у шивирлаб, инграниб. Лекин шу заҳотиёқ Вардонхудотнинг: «Чопар, чопар, сизнинг чопарингиз ҳал қилади», деган жумласи эсига келиб қолди. «Чопар, чопар, ҳамма нарсани сизнинг чопарингиз ҳал қилади», қайтарди у ичида. Ва тўсатдан хаёлига бир фикр келди-да, кўзи очиқ ҳолда қотиб қолди. Сўнг қизнинг орқасига бир шапатилаб уйғотди-да, ўрнидан турди. Яланғоч бада-нига нозик қоракўлдан тикилган ридони кийди, жузли чориқни оёғига илди ва пардани очиб хонага чиққанда боши оғриб кетди.

¹ Эшма — зардуштий динида ёмонлик ва ғазаб маъбуди.

Мизда турган кумуш идишдаги илитилган майдан симирди-да, тақсимчадаги майиздан икки донасини оғзига солди. Ўз динига қайтганидан бери сочи анча ўсиб қолган бошини эзғиларкан, бўғиқ ихради.

Парда ортидан нозик овоз эшитилди:

— Нишлайирса-ан?

— Тур! Бор, хонангга кир!— деди Тоғшода қиттак сукутдан кейин. Парда ортидан ноз ва гинага тўла «оҳ» эшитилди.

— Бўпти, бўпти! Кечқурун яна келасан,— деди Тоғшода елкаси устидан қизга бир қараб. Қиз хўрсиниш ва боягидек «оҳлар» билан кийиниб чиқиб кетди.

Шоҳ карахт ҳолдалигича анча турди. Сўнг бирдан аянчли овозда бурчакда турган санамга нидо қилди:

— О, Хурмуз! Қанчалик қийналганимга ўзинг гувоҳсан. Нечун ёруғ юзингни мендан ўгирдинг? Тинч ва осойишта яшашимни истамайсан!? Нечун мен ана шу қул қизни севиб қолганимни, доимо у билан бўлиш истагимни яширишим керак?! Қайнатамнинг кўзларидан кўзларимни олиб қочишим керак!? Булар етмагандек Ахриманнинг қора жарларидан бошимга араблар келяпти. О, Хурмуз! Утинаман, ёруғ юзингни менга яна қарат! Ахир сенга атаб қурган ибодатхонамдек ибодатхонани ҳеч ким кўрмаган-ку! Ёруғ юзингни, Хурмуз! Ёруғ юзингни, ёруғ юзингни...

Шоҳ ўкирганча тиз чўкиб, ҳайкал ёнига судралиб келди:

— Ёруғ юзингни, ёруғ юзингни,— деб юкинаркан, охирида хириллаш аралаш шивирга ўтди.— Нечун мен қийналишим керак?..

Шу пайт момагулдиракка ўхшаш овоз эшитилди. У жуда вазмин ва салмоқли эди:

— Дан-га-са-лигинг учу-ун!

Тоғшода бир сесканиб, ўтирган ҳолича ихраб-ихраб хонанинг тўрт тарафига телбалардек аланглаб чиқди

— Буни сен айтдингми,— сўради Тоғшода шивир-лаб, қўлларини илтижо билан санамга чўзаркан.

Ҳайкалдан садо чиқмади. Тоғшода қўллари чўзилганча, кўзлари телбалардек чақнаб узоқ турди. Ҳайкалдан барибир садо чиқмагач, Тоғшода бу овозни ўзининг сарҳушлигига йўйди.

Ҳайкалга кудуратли қараб ўрнидан турди-да, шаҳд билан ташқарига йўналди. Энди у шоҳлик қиёфасига кирганди. Лекин йўлаклардан ўтиб қабулхонага яқинлашаркан қадамини секинлатди. Очиқ эшикдан унсиз кириб борди. Тўшалган гилам ва жун чориқ бунда унга қўл келди. Қабулхонанинг тахт турадиган ярми ҳарир ҳаворанг парда билан тўсилган ва қоронғи эди. Қолган қисмида эса шамлар ёқилган ва шатранж нухадаги мрамарда нур жилоланарди.

Чопар мрамар устидан тиз чўкканча мудроқ ва баданини эзиб ташлаган чарчоқни енгишга ҳаракат қиларкан, мункиб-мункиб кетарди. Тоғшода пардага яқинлашиб, чопарни бир оз кузатди. Тоғдек йигитнинг соясигина қолгани кичрайган ва чўнг бўлиб чиқиб турган елкаларидан кўриниб турарди.

— Айт, жасур Бурслоним!— деди Тоғшода аста.

Йигит сакраб ўрнидан қўпди:

— Шоҳим! — Бурслон бир неча сония чайқалиб туриб, ўзини тутиб олди. Шу туришда ҳам ўнта одамга бас кела оладиган йигитлиги сезилди.— Шоҳим,— деди у яна парданинг у ер-бу ерига қараб, Тоғшоданинг қаердалигини аниқламоқ учун. Унинг бу нидосида соғинч, севинч, аҳволимга бир қаранг деган ва жиндак таъна маънолари бор эди. Чунки Тоғшода Бойкентга ёрдам ваъда қилганди.

Бурслон Тоғшоданинг энг ишонган одами эди. Шоҳга ниҳоятда садоқатли, уни севадиган бу ясовул энг зарур пайтлардагина шоҳидан узоқлашар, Тоғшоданинг худодан бошқага айтмайдиган ишларини бажарадиган йигит эди.

Шоҳ ўнг қўл вазири Кучтегин ва лашкарбошиси бўлган ўзининг қайнатаси Эрвуз билан келишиб, қамал бўлишидан илгарироқ Бойкентга ўн йигитни юборганди. Уларнинг ичида Бурслон ҳам бўлиб, вазифалари — ҳар беш кунда, ёки ҳафтада яширин йўл орқали Бойкентдан чиқиб, вазият ва кайфият ҳақида хабар бериб туриш эди. Шу пайтгача беш йигит келган бўлиб, Бурслоннинг келгани аҳволининг қийинлигини билдирарди.

— Айт, Бурслоним! Сени омон кўрганимдан шодман.— Тоғшоданинг овози вазмин, аллаловчи ва ўзига ишонган эди. Йигит бундан куч олди-да, одат бўйича бир оёққа чўкди.

— Шоҳим! Бойкентда озуқанинг таги кўринди. Яна ярим ойга етар. Шаҳар катталарига омонлик сўраш руҳи оралади.

— Туз кўр қилгурлар,— деди Тоғшода Бойкент катталарига қарата. Сўнг Бурслонга мулойим кулиб, ўрнидан туришни буюрди ва яна ғазаб билан бойкентликларни сўка кетди.— Кўппак ўғиллари! Бойкентни — Жезқўрғонни ўзлари топширмаса араблар ҳеч ҳам ололмайди!

— Шоҳим! Бир қошиқ қонимдан кечинг? — сўради Бурслон бош эгиб.

— Сўзла.

— Озуқа тугаёзган. Уларга ёрдам...

— Етар!— Тоғшода тепинди.— Бор. Кечдами, эртами разначига учраб, аталганини ол. Эртадан бошлаб қошимда бўл!

— Шоҳим! — Бурслон яна бош эгди. Унинг бу нидосида мукофотнинг шарт эмаслиги ва хизматга ҳозироқ тайёрлиги айтилмоқчи эди. Шоҳ бирон ун бермагач, Бурслон чиқиб кетди. Тоғшода аламига қоврилиб, лабларини қимтиганча туриб қолди. Сўнг жаҳл билан пардани тортиб юборди-да, бақирди:

— Э, ким бор?! Соқчибоши!

Йўлақда турган соқчибоши югуриб кирди.

— Сарой боёнлари чақирилсин! Зудлик билан.
Те-сз!

Соқчибоши чиқиб кетди. Тоғшода яна анча турди. Уни алам карахт қилиб қўйганди. Бу алам аслида қут-дугликнинг ундан юз ўгирганига қаратилганди. Шу ту-ришда у ҳаммани лаънатлар эди.

Хурмуз дунёдаги кучлар ҳаракатини унга қарши тарафга йўналтирганди. Лекин у ҳали ҳам Хурмузга, унинг саховатига ишонгани учун Бойкентни ўз ҳолига ташлаб қўйганди. О! Агар араблар шу Жезқўрғон остоналаридан енгилиб қайтиб кетганларида эди у Хурмузга яна бир катта эҳром қурдирган бўларди. Ле-кин Тоғшоданинг истаганича бўлмади. О! Агар Хурмуз унга биронта аниқ йўл-йўриқ кўрсатганида эди, у ҳеч оғишмай уни амалга оширарди. Лекин у сукут сақларди. Балки Хурмуз ўз маслаҳатларини Тоғшода боёнларидан биронтасининг қалбига солаётгандир? Лекин қайси бирига? Тоғшода кимга қулоқ солиши керак? Боёнлар-нинг аксарияти бир-бирига тескари икки фикрни ўқти-ришмоқчи бўлишарди. Энг содиқ мулозими, ўзининг қайнатаси, отасининг дўсти.— Эрвуз Бухородан ташқар-рига чиқиш, ҳамма шаҳарлардан одам тўплаш ва Тоғшодани еб ташлаб ўрнига ўтиришга тайёр турган Вардонхудот билан ёнма-ён туриб, арабларга қарши жанг қилишга ундарди. Худди Вардонхудотдек, Тур-кистонга, Сўғдга, шарқий туркларга чопарлар йўллашни маслаҳат қиларди. Лекин бу учала подшоҳликнинг ҳам Бухорога нисбатан эски кинлари бор эди, уларнинг ҳар бири Тоғшодани Ахриманнинг қоронғи жарларига жўнатишлари мумкин эди.

Унинг айш-ишрат ва осуда ҳаётини озгина бўлса-да давом эттиришига, тақдир жиловини Хурмуз саховати-га ҳавола қилишга имкон туғдирувчи иккинчи таклиф унга ёққанди. Ҳисорларнинг ҳар бирини ўз ҳолига қолдириши ҳақидаги ўнг қўл вазири Кучтегиннинг так-лифи эди бу.

Аммо бу йўлдаги энг катта кўрғон — Бойкент энгилиш-арафасида туради...

Тоғшода исломни қайта қабул қилишга ҳам тайёр эди-ку, бироқ бунга содиқ вазири Кучтегин, қайнотаси Эрвуз ва ашаддий душмани Вардонхудо сингари Бухоронинг суянган тоғлари, Бухоронинг халқи йўл қўймасди. У йўлда ҳам, бу йўлда ҳам тўғаноқлар бор эди. Тоғшоданинг ҳеч кимга айтмайдиган тўртинчи йўли бор эди. Аниқроғи, бу унинг орзуси эди. Бу орзу — Эдил бўйидан келган канизак ёнига яна уч-тўрт-тасини қўшиб, хотини, қизи ва беш-ўнта яқин боёнларини олиб, яширинча Сўғд тоғларининг ичкарисига кириб кетиш, ундаги бир дарани эгаллаб, ов ва айш-ишрат билан тинчгина кун кечириш эди. Лекин бундай қилишга ҳам юраги дов бермас, устига-устак ўзидан зуғум кўрган кишилар қасосидан кўрқарди.

* * *

Тоғшода қизиқ устида барча боёнларини чақирган бўлса-да, маслаҳат учун кўп киши керак эмасди. Шунинг учун икки соат ўтар-ўтмас ҳамма йиғилганда одамларни қабулхонада қолдириб, Эрвуз, Кучтегин ва шаҳар ҳокими Бойзоқларни ўзининг хосхонасига чақирди.

Бугун шоҳнинг юриш-туришида, юз ифодаларида қандайдир қатъият сезиларди. Уни кутиб, пастак курсиларда ўтирган подшоликнинг уч устунни Тоғшода кириб келиб, хона ўртасида уёқдан-буёққа икки марта бориб келиб жойига ўтирганида буни яққол сездилар. Бу уларнинг юракларида ҳам ғулғула, ҳам севинч пайдо қилди.

Чунки сиёсат масаласида бир-бирлари билан келишолмайдиган, бир-бирини кўролмайдиган бу уч шахс шоҳни севишда яқдил эдилар. Шоҳлик учун шундай хавфли вазиятда лаванг Тоғшоданинг бир оз ғайратга мингани уларни севинтирмай қолиши мумкин эмасди. Бoshқа ҳамма хусусиятлари ҳукмдорликка хос бўлмай,

сал бўшанг, сал етмайдиган бўлса-да, Тоғшоданинг овози, гап мароми барибир шоҳона эди. Вазмин, ўзига ишонган, эътирозга ўрин қолдирмайдиган эди.

— Қутлуғ боёнлар, — деди Тоғшода хонанинг тўрига ўтгач, қўлларини кўксига чалиштириб, қаршисидаги тепа бурчакка қараганча, — бизга Бойкентдан нохуш хабар етказишди. Бойкент ёғийлар қўлига ўтмоғи мумкин.

Гарчи бу хабар эртами-кечми келишини аниқ билса-да, Эрвуз, Кучтегин ва Бойзоқлар бир қалқиб тушишди. Надомат, ғазаб, афсус аралаш бир ихраш чиқди учовидан.

— Илк қабул этган йўриғимиздаги бош тиргагимиз йўқ бўлади. Биз Сўғдга, Туркистонга, Шарқ туркларига хат йўллашга қарор қилдик.

Бу гапдан Эрвуз яйраб қаддини ростлади. Кучтегин ва Бойзоқлар эса қилт ҳам этишмади.

— Тороб, Ромтинлар¹ тотларга² қарши кўп туролмайдилар. Ҳар бир дақиқа ғанимат. Битикнинг мазмунини подшоҳликнинг сиздек қутлуғ боёнлари аниқлаштирмоқлари керак.

— Шоҳим, — Кучтегин таъзим билан бир қадам олдинга чиқиб, гапиришга рухсат сўради.

— Айтнинг. Сўқишма вазиятдагидек таъзим ва рухсатсиз сўзланаверилсин!

— Чопар йўллаш — оқилона таклиф, — Кучтегин бир оз ўнглиниб, дадил гапира бошлади. — Аммо Вардонхудот билан ёнма-ён туриш тотлар билан ёнма-ён туришдан хавфли. Шунинг учун, бир ёғий — яъни тотлар, иккинчи ёғий — Вардонхудотни топтагунча сабр

¹ Ромтин — ҳозирги Ромитан.

² Тот — Асосан форслар, кейинроқ эса барча ғайридинларнинг номи. Арабларга эргашиб форслар келгани ва араблар бухорликлар билан асосан форслар орқали муомала қилгани учун халқ баъзан арабларни ҳам шундай атади.

айласак яхши буларди. Гарчи Вардонхудот чериги шоҳимнинг черигига бас келолмаса-да, эҳтиёт зарур!

— Тўғри сўзни айтдингиз,— Эрвуз гап қўшди.— Вардонхудот кучли қўшига эга. Бироқ ул Қутайба билан сўқишган ва сўқишишнинг ўзига зарар етмайдиган усулини билган. У яна Ҳисорни ташлаб, чериги билан чўлга қочади. Биз уни ёғийга тўғоноқ қилиш ниятида бўламизу Вардонхудот эса, аксинча, йўлдан қочади. Қутайба тўғри бизга келади, биз билан сўқишади. Вардонхудот бутунлигича чеккада қолади.

Кучтегин бу метиндек далил олдида нима дейишни билмай қолди. Аммо Вардонхудот унинг учун араблардан ҳам хавфли эди. Араблардан мол, пул, дин билан қутулиб кетиши мумкин. Вардонхудот ёлиб келса, Тоғшоданинг қайнатаси бўлишига қарамай, Эрвуз қутулиб, ҳаттоки хизматга ҳам ўтиши мумкин-у, аммо Кучтегин жонидан ажраларди. Чунки Эрвуз билан Вардонхудотнинг мамлакат масаласидаги қарашлари бир эди. Кўп йиғинларда чол Вардонхудотнинг тадбирларини ёқларди. Бундан албатта Вардонхудот хабардор эди. Кучтегин ва Бойзоқлар эса доимо Вардонхудотни йўқ қилишга ҳаракат қилардилар. Уни ўлдириш учун қотиллар тайёрлаш ишлари билан ҳам иккови шуғулланарди. Шунинг учун ўз бошига тушиши мумкин бўлган балоларни Тоғшодага ҳам тегишли қилиб кўрсатишдан бошқа иложи йўқ.

— Бир қарға билан қиш келмас. Тотларнинг нима мақсадда эканлигини биламиз. Шоҳимиз мол ва яна вақтинчалик динига ўтиш ила чорасини топарлар. Бироқ Вардонхудот мақсади аниқ. Биз йўлга чиққач, бир қарға икки бўлади. Сўқишма кўрган, чўл исини туйган черикларни бизга қарши солмаслигига ким ишонади...

— Мен ишонаман! — деди Эрвуз вазмин оҳангда.

— Вардонхудот — биринчи ёғий. Вардонхудот тахт-ни эгалламоқчи. Бунинг учун шоҳимизни, унинг чужу-

ни — кичкина маликамизни, яъни сизнинг набирангизни қуритиши даркор. Бундай ўй юритганингиздан сўнг, сизни салтанатнинг орқadoши деган фикримга путур етаетганини айтмоқчиман.

Эрвuzнинг вазминлигига жиндек рахна тушди. Чунки Кучтегин жиддий айб қўйганди:

— Вардонхудот ёғий, бу тўғри. Тахтни олмоқчи, бу-да тўғри. Бироқ, у ҳаммадан ҳам юртни, динни юқори қўяди. Баъзи бировлардек жонини диндан эмас, динини жонидан устун қўяди. Энг қимматли нарсасининг биринчи ёғийси — тотлар турганда, бизга черик солмайди.

Орага жимлик чўкди. Тоғшоданинг юзида нимтабасум ўйнади. Ҳар бир шоҳ сингари у мулозимларининг жиққамуштлиги намоён бўлган бу дақиқадан хурсанд эди. Чунки яраштириш, бирлаштириш унинг ғурурига мойдек ёқарди.

— Қутлуғ, Бойзоқ! Сенинг сўзингни эшитганим йўқ? — деди у.

Бойзоқ тараддудланиб қолди. Чунки унинг бу масалада аниқ фикри йўқ эди. Шаҳарни мустаҳкамлаш, шоҳнинг шахсий хавфсизлигини таъминлаш билан буткул банд эди ўйлари. Бундан ташқари Вардонхудотни ўлдириш учун жосус тайёрлаш ҳам асосан унинг зиммасида эди. Бунинг учун у фидойи чопар ҳам ёллади, иши юришмади — йигит душманнинг оёқлари остида бекорга нобуд бўлди. Чунки Вардонхудот кучли, фаросатли одам эди. Чекка бир қишлоқдан олиб чиқиб, Вардонхудотга аскар сифатида ёллатган йигити ҳали бир иш чиқаролмаётганди. Шу кунларда у бир ошпаз тайёрлаганди. Лекин уни қандай қилиб Вардонхудотга «таклиф» этишни билмай юрарди.

— Шоҳим, менга Вардонхудотнинг ёнингизда бўлиши сира ёқмайди. Аммо сўғд ва туркистонлик қардошларимизни чақиришимиз тўғри бўлса керак. Чунки Хазарлар, босқинида ота-боболаримиз Туркистонга,

Баҳромга¹ қарши туришда эса Суғдиёнага ёрдам берганлар. Улар унутмаган бўлсалар керак... Шу ишларга Вардонхудотни аралаштирмаса бас...

Шу пайт кимдир эшик қоқди. Бойзоқ бориб эшикни очди. Остонада соқчибоши турарди. Тоғшода уни имлади.

— Шоҳим, Вардонхудотдан чопар келиб, ушбу битикни берди.

Кучтегин, Эрвуз, Бойзоқ учови баравар хитоб қилмишди:

— Вардонхудот?!

Тоғшоданинг ғолибона табассуми юзидан тушмай номага қўл узатди. Соқчибоши таъзим билан хатни берди. Шоҳ хатнинг ёрлиғига бир қараб уни ўзи очдида, орага тушган сукунат ичида бир кўз югуртирди.

Кейин соқчибошига рухсат бериб, хат ўрамини Бойзоққа узатди:

— Уқи.

Бойзоқ хатни нафрат билан олди:

«Хурмузнинг ёруғ юзи ҳамиша қаратилган шоҳимнинг соғлиғи барқарор бўлсин. Сенинг йўллаган номанг бошимни кўкка еткарди. Қутлуғ фикрларинг менинчун қонундир. Қуёш сўнгунча бегимдирсан. Йўруғингни кутаман!»

Бойзоқ таъзим қилиб мактубнинг тугаганлигини билдирди. Орага жимлик чўқди. Тоғшода яна қўлларини кўксига чалиштирди:

— Вардонхудотни четлаш уни бутун қолдириш демақдир. Биз Бухородан чиқмаган ҳолда уни шерик қиламиз. Биз буйруқ қиламиз! Туркистон, Сўғд, Шарқ туркларига черик сўраб, бугун чопар жўнатамиз! Тороб, Хунбунга чопар йўллаб, кўрган тадбирларимиз хусусида хабар берилсин. Вардонхудотга — унинг номаси бизга мақбул тушганлиги етказилсин!

¹ Олтинчи асрда ўтган форслар шоҳи.

Тоғшода бир оз сукут сақлади. Кейин Кучтегин ва Бойзоқнинг кўнгли учун изоҳ берди:

— Биз Вардонхудотга мактуб йўллаб, Варданзага мутлоқ ҳокимликни тухфа этиб, эвазига Қутайбага қарши урушни таклиф этгандик. Оқибатни кўрдинглар.

Бухоронинг энг нуфузли уч беги бош эгди. Уларнинг учови ҳам шоҳнинг мустақил иш қилганлигидан хурсанд эди. Лекин бу йиғилишда Қутайбанинг Тоғшодадан ҳам кўпроқ Вардонхудотдан хавфсираши, илгари Тоғшода Қутайбанинг ёрдами билангина Вардонхудотдан қутулиб, тахтда қолганлиги айтилмади. Аслида бу асосий мавзу бўлиши керак эди.

Эртасига Бухородан етти тарафга чопар кетди. Олти чопарнинг кетгани, мақсади Бухоро боёнларига, еттинчисиники эса, Тоғшодаю чопар бўлган Бурслонга аниқ эди. У олиб кетаётган хатнинг мазмунини эса фақат Тоғшоданинг бир ўзи биларди.

* * *

Қутайба дарёни кечиб ўтгандан бери тўрт ой вақт ўтганди. Бу орада у Бойкент, Тороб, Хунбунларни талон-торож қилиб, қилич ва садақа орқали мусулмон динини ўрната бошлади. Варданзага келганда эса Вардонхудот яна эски услубини қўллаб, черик, мол ва бойликларни олиб чўлга кетди. Турли миллат вакилларидан ташкил топган мусулмон аскарлари ўлжага тушган мол-дунёнинг, гўзал канизакларнинг, бандиларнинг кўплигидан маст эди. Энг асосийси эса уларни ғалаба нашидаси маст қилганди. Бу қўшин оллоҳнинг қудратига, расулнинг ҳақлигига қаттиқ ишонган мустаҳкам қўшин эди. Уларга қарши эса, гарчи қон-қардош бўлса-да, яқдиллик етишмайдиган қўшин қарши турарди.

Қутайба Ромтинга қароргоҳ қурганди. Юз минг кишилик лашкаргоҳи эса Ромтин атрофидаги қишлоқ-

ларни ҳам қамрарди. Қутайба шаҳар ҳокимининг саройини эгаллаганди. Баланд пахса билан ўралган қўрғоннинг ўртасидан кичкинагина сой ўтар, ичи катта боғ эди. Боққа баҳор нафаси анчагина уриб, гўзал қилиб юборганди. Бу баҳор нафаси, бешта оқбадан қул қиз орасида ўтказилган кеча Қутайбанинг кайфиятини чоғ қилганди. Лекин унинг бу кўтаринки кайфияти боғни ва гўзал иморатни айланиб юраркан бир оз бузилганди. Бунинг сабаби иморат устунларининг ўймакор қилиб ишланганлиги, девордаги мой бўёқли, эшиклардаги бўртма тасвирлар, деразалардаги шаффоф ойналар эди. У шундай олисда ажиб маданият бўлишини кўролмасди. Улар содда ва тўпори ҳаёт кечирган саҳройи бадавийнинг иззат-нафсига тегарди. Шунинг қаторида бу гўзалликлар: «Биз, оллоҳнинг қуллари — булардек мажусий, ёввойи, адашган бандаларга ҳақ йўлни, тўғри яшаш йўлини кўрсатмак учун келдик», деган гапларига ҳалақит берарди. Бухорода унинг кўшини гоҳ Хурмуз, гоҳ Будда, гоҳ Қуёш шарафига ишланган гўзал ибодатхоналарга дуч келардики, талаш ва янчишга одатланган содда жангчилари ҳам лол бўлиб, бир зум тўхтаб қолардилар. Жангчиларнинг ана шу тўхтаб қолиши Қутайбани ўртаб юборарди. Шу фикрлар оғушида юриб Қутайба қўрғон дарвозасининг олдига келди. Дарвоза очиқ турар ва унга бўртма қилиб ишланган тўрт қўлли муғ тасвири истеҳзо билан қараб турарди. Муғнинг юзи, негадир, кечагина қатл этилган Ромтин ҳукмдорини худди ўзгинаси эди. Қутайба бир сапчиб тушди.

— Абдусалом! — чақирди у. Унинг олдига хабаш қул етиб келди.

— Лаббай, соҳиб!

— Мана бу дарвозаларни йўқот! — Абдусалом қуллуқ қилиб кетмоқчи бўлди. — Тўхта! — Қутайба ҳозирги нотинч кунларда бундай қалин, мис қуббалари нафосатдан ташқари мустаҳкамлик бериб турган дарвоза-

нинг кераклигини тушуниб қолди.— Одам топиб, мана бу кофир башараларни қиртишлаб ташла.— Абдусалом қайтди.— Уйдаги тасвирларни ҳам! —қўшимча қилди Қутайба унинг ортидан.

Қул кетди. Қутайба дарвоза олдида расмга қараб яниб турди-да, жаҳл билан қиличини чиқариб, тасвирни чопа бошлади:

— Малъунлар, иблислар!— деди у ҳар қилич урганда.— Сенларга ҳақ йўлни ўргатиб қўяман! Оллоҳнинг менга юклаган мажбуриятини албатта бажараман!

Шу пайт дарвозага яқинлашаётган беш отнинг дупури эшитилди.

Қутайба бир тўхтади-да, сўнг охири марта уриб хуморидан чиқмоқчи бўлди. У қиличини шундай зарб билан урдик, Дамашқ пўлатидан ясалган қилич жангга синиб, учиб кетди. Қутайба қўлида қолган сопга, кейин дарвозадаги тасвирга қаради. Тасвирнинг у ер-бу ери учган ва чизилганини ҳисобламаса бут-бутун, ҳамон жилмайганча турарди. Қутайба бўғиқ, ваҳшиёна ўқирди-да, сопни ҳам тасвирнинг башарасига отди. Кейин ер тепиниб, боғнинг тўрига қараб юраркан, гижиниб деди:

— Битта ҳам бутни, битта ҳам бутхонани омон қолдирмайман!

Қутайба отлиқларнинг дарвозахона олдида пиёдаланганини, улардан бири кетидан келаётганини сезганда ҳам аламини билдирмаслик учун қарамади. Лекин бу одамнинг Хаёни Набатий эканлигини англагач, чеҳрасига зўрлаб кулгу югуртирди. Дўстига ўғирилди.

— Соҳибим. Ромтинга амир этиб маҳаллий кишидан бировни топишни буюрган эдингиз. Шундай банд топилди.— Хаёни Набатий бу дунёни ўзгартириш ишлари билан елиб-югураркан, ҳозирги гапни ҳам ҳовлиқиб, бирваракай айтди.

— Хўш, ким экан у?

Ромтин ҳукмдори томонидан жабр тортган бир савдогар. Зукко, билимдон, аслзодалардан чиққан, авом ўртасида обрўси бор...

— Йўқ, номақбул бу!— кесди Қутайба бояги жаҳли таъсирида.

— Нечук, соҳибим?

— Зукко, ақлли, авом ўртасида обрўси бор! — кесатгандек санади Қутайба.— Демак, у ўзи ўйлайди, ўзининг йўли бўлиши мумкин. Авом уни ҳурмат қилар экан, у ҳам авомни ҳурмат қилади. Ва уни ўша ўз йўлига эргаштириши мумкин. Бизга ўз йўли, иззат-нафси бўлмаган, айтганимиздан бошқага фаҳми етмайдиган, номигагина маҳаллий бўлган шахс керак. Авомнинг ҳурмати шарт эмас. Ҳурматни қўлимиздаги оллоҳ шамшири таъминлайди.— Қутайба бу гапларни: «Шуни ҳам билмайсанми», дегандек, гинахонлик ила айтган бўлса-да, юзи кулиб турарди. Набатий Қутайбанинг феъли айниганлигини тушунди.

— Соҳибимнинг руҳини недир бузибди шекилли? Мана бу эмасми? — сўради у меҳрибон овозда ва қилич сопини кўрсатди.

— О, ҳабибим! Ана у дарвозадаги тасвирлар, ана у ибодатхоналар асабимни бузди.

— Нечун, ахир улар кўзни қувонтиради-ку!

Қутайба бирдан портлади.

— Йўқ, йўқ! Нафосат фақат бизларда бўлади! Бошқа ҳеч кимда бўлиши мумкин эмас... Қара, Хуросон ва Мовароуннаҳрни уч карра забт этганда синмаган қилич шу кофирнинг башарасида синди.

Қутайба Набатийнинг қўлидан қадрдон қиличининг сопини олди. Ачиниб бир оз уёқ-буёғини айлантириб кўрди-да, боғнинг ичкарисига отиб юбормоқчи бўлди.

— Соҳибим! — Набатий уни тўхтатди.— Шуни менга беринг. Қариганимда эзгу ва бебош кунларимни хотирга солувчи энг азиз эсдалик бўлсин.

Қутайба қаҳ-қаҳ отиб кулди. Ҳарҳолда у барибир

кенг феълли одам, катта жаҳонгир эди. Бундай майда нарсалардан устун турарди.

— Ма, ол!

Набатий совғани олиб, мароқланиб бир қаради-да, қўйнига солди. Қутайба гап қотди:

— Агар мен айтгандек инсон топилмаса, қўявер, Бухорога бир Тоғшоданинг ўзи етади.

— Нечун, соҳибим? Бир қайтган одамга мурувват кўргазиш?..

— О, ҳабибим. Сени бир сирдан огоҳ қилмай, олдинда гуноҳқорман. Бойкентни қамал қилиб турган кезде Тоғшодадан бир мактуб келган эди. Аъёнларининг, авом халқининг, айниқса, Вардонхудотнинг тазйиқи туфайли ҳақдан қайтишга мажбур бўлганлигини ёзганди. Бизни зимдан кутаётганини, яширинча намоз ўқиётганини таъкидлаганди. Вардонхудотдан, мулозимларидан қутқаришни сўраганди. Сўғдга, Туркистонга, Чин ёққа чопар юборганини ҳам маълум этганди. Ўзи эса, мамлакатада ҳокимлик қилолмай қолганлигини ва бизга қарши қўшин билан чиқишга мажбур айлашлари мумкинлигини ҳам билдирганди.

— Балки бу фирибдир?! Яна шундай инсонга юртни ташлаб кетиш нечун даркор, соҳиб?!

Қутайба ўйланиб қолди.

— Икки сигирни эмаётган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Лекин бизга ана шу латта керак. Чунки биз энди қайтиб кетиш учун эмас, боқий қолиш учун келяпмиз. Энди бу мажусийлар бизнинг динга ўтади, бизнинг тилда намоз ўқийди ва эҳтимол бизнинг тилда фарзандлари билан ҳам гаплаша бошлайди. Доро улардан бир қисмининг тилини суғуриб олган бўлса, биз ҳаммасидан суғуриб оламиз.

— Соҳиб! — хитоб қилди ҳайрон бўлиб, жангдан бўлак нарсани яхши билмайдиган Набатий.

— Ҳа, қўшинимизнинг аксарияти уй-жойлик, моллик бўлиб шу ерда қолади! — Қутайба кулди. Набатий

соҳибининг кулишига қараб, унинг бу қадар донолигига қойил қолиб турганида, узоқдан карнай овозлари эшитилди. Ҳовлиққан ҳолда хабарчи кириб келди.

— Соҳиб,— деди у ҳаяжонини босиб,— Туркистон подшоси Хунукхудо ʻттиз минг лашкари билан келди. Ва Бухоронинг йўлини эгаллади.

— Ҳа! — деди Қутайба жангга ташна жангчидек ирғиб тураркан.— Вардонхудо иблис, бизларга ёмонлик истаб, аслида Туркистонга бостириб киришимизга сабаб тайёрлаб берди! Келаверсин! Келаверсин! Сўғдлар ҳам, хитойлар ҳам келсин! Отга, ҳабибим! Отлан! Йиғ! Йигирма минг одам етарли бу малъун туркларни тўзитиш учун. Ниҳоят кенг майдонда жанг қилиш ҳам насиб этди. Нуқул шаҳристон деворларига термилиб, тор кўчаларда чопишиш жонга текканди. Тезроқ! Жойлашиб олмасидан аввал уларни тўзитмоқ даркор.

Қутайба жанг нафасидан маст ҳолда уёқ-буёққа югуриб ҳайқираркан, эътироз билдирмоқчи бўлган Набатийга қулоқ ҳам солмади.

Шу сониядаёқ карнай чалниб, жангчилар тўпланди. Қутайба йигирма минг аскар билан лашкаргоҳдан чиқди-да, от суриб кетди.

Оллоҳнинг мададига ишонган араблар яқин йилларда ҳеч мағлубиятга учрамагандилар. Ҳозир ҳам енгил чопқин билан ғанимни тўзитиб юборишларига аниқ инонган Қутайба лашкарини ҳеч нарса тўхтатолмайдигандек эди. Ҳақиқатан арабларнинг ер юзини босиб олишларида асосий сабабларидан бири оллоҳнинг орқалирида турганлигига комил ишонч эди.

Ярим доира шаклида жойлашган турк лашкарлари уларни кўриб, ёйилиб чекина бошлади. Арабларнинг «Оллоҳ, оллоҳ!» деган қичқириқлари авжга чиқиб оламни тутгудек бўлди. Лекин шу пайт турк аскарлари кескин орқага бурилдилар. Шунда, ер қаъриданми, ос-

монданми арабларга даҳшатли зувиллаган овоз эшитилиб, чўзилишиб келди-да, кейин улкан ғорнинг оғзи очилиб уммон-уммон харсанглар ағдарилаётгандек «ҳа-а» деган овозга айланди. Арабларнинг «оллоҳ, оллоҳ» деган қийқириқлари кўмилиб кетди... Бу овоз ҳужумга ўтган турк лашкарининг «У-р, ҳа, ур»и эди. Узоқдан у «ву-ур-ра-а!», «ву-ур-ра-а!» бўлиб эшитилар ва худди жаҳаннамнинг оғзидан чиқаётгандек эди.

Араблар бири олдинда, бири орқада анчагина бевартиб аҳволда қувиб бораётгандилар. Уларнинг олдида бораётган тўдалари тартиб билан келаётган турк жангчилари қаторларига тўқнаш келганда мисоли кўчкин остида қолгандек янчилиб йўқ бўлиб кетди.

Қутайба бир оз орқада қолганди. Араблар саросимага тушишди. Тумтарақай қочишларидан фақат Қутайбанинг шу ердалиги сақлаб қолди. Уларнинг кўп уруш кўрганлиги ҳам қўл келди. Дарров ўзларини ўнглаб олдилар. Жангнинг улар кутганчалик, кўринсак бўлди — ғаним қочади, қабилида енгил бўлмаслигини сезиб, ҳимояга ўтдилар. Хунукхудот уларни ўраб олишга ҳаракат қила бошлади.

Қутайбани бу сафар фақат Хаёни Набатийнинг тадбиркорлиги қутқарди. Лашкаргоҳ йўли кесилиши мумкинлигини сезган Набатий сўл қанотни ўринбосарига топширди. Эликта хос йигити билан Қутайба томон ошиқди. Қутайба томон келаркан ўнта йигитини қалъага юборди ва лашкаргоҳга чекинадиган йўл кесилиш хавфини олиш учун тезликда йигирма минг аскар чиқишини тайинлади.

— Соҳибим! Орқага! — бақирди у Қутайбага яқинлашаркан.— Соҳибим! Орқага!

Жангчилар билан баравар туриб чопишаётган Қутайба унга бир қараб қўйди-да, аҳамият бермади.

— Соҳибим, орқага! Жоним қурбон бўлсин сенга! Орқага!

— Бир калима келтирсак бас, бу кофирларни

тариқдек сочиб юборади! — бақирди Қутайба алам билан.

Набатий ҳамон орқага ўтишга ундар экан, йигитлари унинг буйруғи билан Қутайбанинг олдига бир-икки қатордан тизилишди. Кўпдан бери муҳорабада шахсан қатнашмаган Қутайба анча ҳориб қолганди. «Бир калима бас!» деб бақирарди у чекинишга кўникмаганидан ва яна олдинга ўтишга ҳаракат қиларди. Лекин Хаёни Набатий уни маҳкам ушлаб олганди.

Яна ярим соатлардан кейин лашкаргоҳдан чопар келиб, нариги тарафда беш чақирим масофада Вардонхудотнинг лашкари кўринганини айтганидан кейингида Қутайба чекинишга рози бўлди. Буни сезган турк лашкарлари ғайратга тушди. Улар энди асосий эътиборни ҳалқа қилишга қаратдилар. Жанг билан чекинаётган арабларнинг лашкаргоҳларигача беш юз қадам масофа қолганда ҳалқа чеккаларининг уланишига юз қадамча бор эди.

Лекин шу пайт Набатийнинг кўриб қўйган тадбири бўйича лашкаргоҳдан қўшин чиқиб ҳалқанинг босиб келаётган учларини тўхтатди. Бундан ташқари лашкаргоҳдан отилаётган нефтли мешлар ва тошлар турк қўшинларига босқинчиларни ўраб олиш имконини бермади. Араблар аста-секин беркиндилар.

Агар шу кунги жангдан Вардонхудот хабар топиб вақтлироқ етиб келганда ёки сўғдлар ва шарқ турклари бир кун кечикиб эмас, шу фурсатда келганларида тарих гилдирағи бутунлай бошқача айланиши мумкин эди.

* * *

Араблар танг ҳолда қолгандилар. Улар ўн мингга яқин сипоҳ йўқотдилар. Жанг бўлган куни кечасиёқ шаҳарда ва қишлоқларда маҳаллий аҳоли томонидан юзтача араб аскарни бўғизланди. Бу ҳол аҳолининг кайфиятини яққол билдирарди. Тўғри, Қутайба бунга жа-

вобан хонадонлардан жангга лаёқатли йигитларни олиб чиқиб, икки юзтасини осиб тартиб ўрнатди. Оддий аскарларнинг баъзилари келажакни ўйлаб, аҳолидан тортиб олган жонликларни, гилам ва зеб-зийнатларни қайтариб бера бошлашди. Чўри қилиб олинган қизларнинг ота-оналарига бориб, агар улар рози бўлсалар қизларини никоҳга олишга, рози бўлмасалар қайтариб беришга тайёр эканликларини билдирганлар бўлди. Лекин бу жузъий ҳоллар эди. Асосан эса араблар ғалабага тўла ишонардилар. Хўш, улар турклардан бир жангга чекинсалар нима бўпти? Хўш, Вардонхудо, шарқий турклар, сўғдлар қўшилиб туркларнинг сонини бир юз ўттиз мингга етган бўлса нима бўлибди? Улар ўзларидан икки-уч баробар ортиқ лашкарга ҳам қарши уруш қилиб, оллоҳнинг мадади билан ғолиб келганлар. Энг асосийси хотиржам ҳолда, дилга қувват йўғиб жангга киришилса бас.

Қутайба ҳам шу фикрда эди. У кучли рақибга дуч келганидан бир томондан хурсанд ҳам эди. Тадбир ҳамма нарсани ҳал қилишини биларди. Бу орада туркларнинг ёнига Сўғд подшоҳи Тархон қирқ минг аскар билан, Чин подшосининг жияни Қўрмағонун қирқ минг аскар билан келди. Тоғшоданинг йигирма минг одами ҳам йўлга чиққанди. Қутайба шунда ҳам чўчимасди. Лашкаргоҳ ичида тартибни мустаҳкамлади. Ташқарига эллик-юзлаб маҳаллий аҳолини «қочириб», улар орқали Кеш йўлида Қутайбага ёрдам сифатида Хажжождан¹ сон-саноксиз лашкар келатганлиги ҳақида гап тарқатди. Узи шусиз ҳам яқдиллик етишмаётган Мовароуннаҳр лашкари орасида парокандалик кучайди. Лекин бу парокандалик асосан қўмондонлик ичида эди. Оддий аскарлар тезроқ жанг қилиш, келгинди босқинчилардан хун олиш, ўлжа киритиш иштиёқида эдилар.

¹ Халифанинг шарқ ишлари бўйича номи.

Қутайба ташқарига чиқиб жанг қилишга қарор берган куни лашкарбошиларни чақирди. Жанг асосан қўрғонга орқа қилган ҳолда олиб борилишини тушунтирди. Урушнинг узоққа чўзилишини ва эртанги жангдан кўзда тутиладиган мақсадлардан энг асосийси — юз кишилик бўлинманинг орқа тарафдан ёриб чиқиб, Хуросонга ёрдам сўраб кетишини ҳам тайинлади.

Лашкарбошилар тарқалиб, Қутайба билан Набатий қолди. Қутайбадан гап чиқиши илинжида Набатий анча кутди. Бироқ Қутайба эртанги жангнинг оғирлиги остида ўтирар, бир томондан эса, дам олгиси келар, Набатийга кет деёлмасди.

— Соҳибим,— деди ниҳоят Набатий,— менга айтдиган гапинг йўқми? — Қутайба бу гапдан Набатийнинг қандайдир тадбир таклиф этмоқчилигини тушуниб, савол назари билан кутди.

— Агар оллоҳ таоло менинг сабабчилигим билан бу балони сендан қайтарса нима дейсан?

— Эҳ, Хаёни Набатий. Бу мушкул иш, шунинг йўлини ахтариб нима қилишимни билмайман. Сен неча маротаба ҳаётимни сақлаб қолдинг. Қани айтгин, оллоҳ қалбингга нима тадбир солди?

— Бу тадбир, соҳибим, сенинг сиёсатингнинг бир гунчаси...

Қутайба ўша савол назари билан, лекин бир оз қизиқсиниброқ қаради. Набатий давом этди:

— Сен Сўғд ва Турк подшоларининг орасига нифоқ солдинг. Улар у дунёда ҳам бир-бирларига ишонмайдилар. Менинг қалбимдаги тадбир эса, ана шу — сенинг узоққа мўлжаллаган ишингни эртанги жангга олиб келиб суқишдир... Мен ҳозир Сўғд подшоси Тархоннинг олдига бораман. Уни биздан сулҳ сўрашга мажбур қиламан.

Қутайба аста ўрнидан турди.

— Сенинг боришинг мумкин эмас! Жонинг кофирлар

олдида юришига йўл қўёлмайман. Сендан ажралиш қалбимни қанчалик азобга қўйишини билсайдинг, йўқ!

— Соҳибим! Тадбирларим ҳеч қачон қалбингга азоб берганмиди? Менга ишон. Тирик қолишимга ваъда қиламан. Фақат ихтиёрни беришингни сўрайман.

Қутайба ўйланиб қолди.

— Манзур,— деди у ниҳоят,— лекин сен шу пайтда Тархоннинг олдига бормайсан. Қолгани ихтиёрингда.

Қутайба шундай деб оромгоҳга кетди. Набатий унинг ортидан қараб туриб, ўйчан ҳолда қароргоҳига отланди. Набатий қароргоҳига келганда, тузган режасини Қутайбанинг йўриғига мослаб ишлаб олганди. Шу ондаёқ мактуб ёзиб, Тархон тарафга элчи юборди. Мактуб шундай мазмунда эди:

«Қадим Сўғдиёнанинг подшоси Тархонтагинга оллоҳнинг марҳаматлари бўлсин. Менинг сенда маслаҳатларим бор эди. Маслаҳатлар бизга Хажжождан ёрдам келаётганлиги ва Хунукхудотнинг сенинг мамлакатинг хусусидаги айрим режалари хусусида бўлгани учун йўқ демассан, деб ўйлайман. Агар мен билан эрта жанг бошланган пайтида учрашишга рози бўлсанг билдиргин».

Бу хатни олиб борган элчи ярим кечада қайтиб келди. Тархон розилик билдирганди. Набатий кўнгли равшан тортиб уйқуга кетди.

Қутайбанинг, жумладан, Набатийнинг шоҳлар билан бу қадар бемулозамат гаплашишига ўша пайтлардаги шароит сабабчи эди. Халифалик ярим дунёни босиб олган, унинг ҳатто бир чеккадаги ноиблари ҳам қўшни подшоҳликларнинг бир нечасидан катта эдилар. Арабларнинг енгилмаслиги ҳақидаги афсона ўша авлоддаги қўшни ҳукмдорларнинг туғилганиданоқ қулоғига қуйилганди. Шунинг учун кичкина подшоҳчалар уммондек улкан халифаликнинг оддий савдогарига ҳам қаттиқ гапиришдан қўрқардилар. Бундан ташқари, подшоҳликлардаги одамларнинг кескин таба-

қаланишининг ислом томонидан улоқтириб ташланиши, «худонинг олдида ҳамма тенг» деган шиори қуйи табақаларнинг қулоғига етиши билан уларни ўзига ром қиларди. Шунинг учун ҳам шоҳликлар лашкари исломдан бир қўрқишса, исломнинг ўзидан икки қўрқишар, оқибатда, халифаликнинг кўнглига жиндак ёқиш-ёқмаслик уларнинг ҳаёт-мамотига сабабчидек туюларди. «Мен сенинг қўшинингни ислом паноҳига оламан, агар ўзингни кўрмаганликка солсанг, сенга тегмайман», қабилдаги сиёсат халифаликнинг энг синалган сиёсати эди. Тархон ҳам ана шунинг илинжида эди. Тахминан ундан нима талаб қилинишини сезарди: «Шу билан ўн йилгача бу бўрилардан қутулсам ҳам етади. Кейин борманми-йўқманми?» Тархон шундай фикрда эди.

Эрта билан жанг бошланган пайтда Хаёни Набатий элчи байроғи остида Тархон чодирига яқинлашди. Тархон элликларга борган, кўпдан бери осойишта ҳаёт кечиргани учун семириб кетган одам эди. Юмшоқ юзлари лўппигина бўлиб осилган, айёрона кулиб турувчи кўзларини бодомқовоқлари тез-тез беркитиб турарди.

Улар отдан тушмай гаплашдилар.

— Биз сенга ёмонлик истамаслигимиз важдан учрашишга қарор қилдик,— деди Набатий.

Тархон шоҳлик ғурури жиҳатидан индамади. Набатий давом этди.

— Мулк қўлингдан кетай деяпти-ку, сен бўлсанг биз билан урушмоқдасан.

— Қанақасига?— сўради Тархон.

— Хунукхудот билан Кўрмағонун биз кетгандан сўнг сенинг мулкингдан тинчгина ўтиб кетишига ишонасанми?

Тархон оғзини очганча қолди. Набатий зарбани давом эттирди:

— Ҳеч ҳам бундай бўлмайди! Сўғд вилояти жаннат макон жой. Унга ўхшаш жой дунёда йўқ. Улар мамла-

катингни оладилар. Сен эса хор-зор бўлиб қоласан. Қўлимизга уларнинг чопари тушди. Шу ҳақида келишиб олибдилар.

— Мен қандай чора кўрай? — сўради Тархон ўзини тамоман йўқотиб.

— Биз билан сулҳ тузасан. Тухфа берасан-да, қайтиб кетасан. Хунукхудот билан Кўрмағонун «нима гап» деб сўрашса, арабларга Кеш ва Наҳшоб орқали катта қўшин ёрдамга келаётган экан. Мен ўз вилоятимга қайтаман, деб айтасан. Шундай қилсанг, кейин биз сенга тегмаймиз.

— Яхши маслаҳат бердинг,— деди Тархон. Ва шу кунидек Набатийнинг айтганидек қилиб иш тутди. Қутайбага мингта мол, икки минг дирҳам пул юбориб, сулҳ сўради. Сулҳ тузилгач, карнай чалдириб, лашкарини йиғиб қайта бошлади.

* * *

Нима гаплигини билиш учун чопар юборган Кўрмағонунга худди Набатий тайинлаган гапни айтди. «Хушёр бўл. Хажжож Кеш ва Наҳшоб орқали катта қўшин юборибди. Ҳадемай етиб келар экан. Вақт ганиматда қайта қолайлик!» Буни эшитган Кўрмағонун ҳам карнай чалдириб аскарларини тўплаб, жўнаш тарадудига тушди. Унинг кетидан Хунукхудот ҳам эргашди. Бу учала қўшин йўл-йўлакай талончилик қилиб кетди. Ёрдамга келган лашкар, Бухоронинг тупроғини душмандан баттар топтаб, тарқалиб кетди.

* * *

Арабларга қарши фақат йигирма минг аскар билан Вардонхудот ва Эрвус бошчилигидаги Бухородан чиққан, лекин ҳали-ҳамон етиб келмаган йигирма минг аскар қолганди. Лекин Вардонхудот билан Эрвус

Қутайбанинг жаҳонгирлиқ умрида унга энг кўп талафот етказган ва у таслим қилдирилмаган лашкарбоши бўлди. Чунки Вардонхудот билан Эрвуз аскарлари юзлари қиртишлаб ташланган суратларни, ибодатхоналар ўрнида қад кўтарган мачитларни кўрган аскарлар эди. Қутайба беҳисоб ҳисорлардан биронтасини олиб, унда ўзича тартиб ўрнатар ва беш ёки ўн минг сипоҳ қолдириб кетарди. Шунда бу икки лашкарбошидан бири келиб ҳисорни қайтадан олар, арабларни қирар, лекин Қутайбанинг асосий қўшинлари етиб келиши билан чўлга қочиб беркинардилар. Шу таҳлидда Қутайба икки йилгача Бухорони ололмай, музофотнинг у бошидан бу бошига қилич яланғочлаб юрди. Мабодо Бухорони қамал қилишга киришмоқчи бўлса, бир-бирига қўшилмаган икки лашкарбоши худди келишгандек етиб келиб, шаҳарни олишга йўл қўймасдилар.

Ниҳоят, Хажжождан юз минг лашкар етиб келгандан кейингина Қутайба Бухорони қамал қилди.

* * *

Тоғшода қамал пайтида бутун кучларини урушга ташлади. Энг сара бек ва жангчиларнинг кўпи ҳалок бўлди. Ҳатто элликта шахсий қўриқчилари — ясовулларни ҳам кўрган деворига чиқарди. Уларнинг бари қирилиб, фақат Бурслонгина қолди. Аммо халққа қаҳрамонлик бўлиб туялган бу нарса Тоғшоданинг кўрқоқлигидан, шу кўрқоқлиги билан тарихнинг нишабини сезиб олганлигидан эди. У бундан кейинги ҳаёти тамоман янгича, Қутайбанинг қаноти остида ўтишини сезганди. Шунинг учун унга тик ва таънали боқиши мумкин бўлган одамлардан қутуларди. Бу қамал тарихда кам учрайдиган қамал эди. Бунда халқ курашар, энг катта хоин эса шоҳ эди.

Бухоро олингач, табиий равишда Тоғшода тахтда қолди. Лекин мамлакат идорасига боғлиқ ҳамма ишлар Қутайбанинг маҳкамасида ҳал этиларди.

Бухорода Қутайбанинг режалари амалга оша бошлади. Улган ва қочган беғу жангчиларнинг уйларига араблар, форслар жойлаштирилди. Кимда-ким исломни қабул қилмай шаҳардан чиқиб кетиш истагида бўлса уларга рухсат этилди. Лекин шундан кейин ҳам Қутайбанинг ниятидаги ярим Бухоро бўшмади. Чунки у, бухороликларни динда ушлаб туриш баҳонасида, аслида эса, ҳокимиятни ушлаб туриш учун шаҳарнинг ярмига ўз одамларини жойлаштиришга аҳд қилганди. Шунинг учун Бухоро аҳолисининг ярми мажбуран кўчирилди. Уларнинг ўрнига араб ва эронийлар жойлаштирилди. Эрон билан қадимдан алоқада бўлган ва форс тилидан унча-мунча хабардор халқ араблардан кўра форсларга ёндаша бошлади. Форс тилининг ўрганилиш жараёни ошиб кетди.

Ҳамон Қутайбага бўйин эгмаган Эрвуз ҳамда бир-икки ой Тоғшоданинг ёнида тундлашиб юрган Кучтегинлар бутун уруғ-аймоқларини йиғиб, олис Туркистонга кетдилар. Кейинчалик у ерда Авлиё ота шаҳрини барпо этдилар. Эрвуз кетишида, ҳатто қизини ва набирасини ҳам сўратди. Дунёнинг бутунлай бошқа тус олиши, ҳамда Эдил бўйидан келган канизакни ўйлаган Тоғшода бунга ҳам осон кўнди. Ва тез орада ўша канизакка уйланиб олди.

Тоғшода ушлаб, еб, лаззат олса бўладиган неъматларни ташлаб, бунинг акси — ушлаб, еб бўлмайдиган, лаззати номаълум ҳавойи нарса — эътиқод кетидан кетаётган кишиларни тушунолмасди. Ҳаммадан ҳам Бурслон кетишга рухсат сўраб, аниқроғи эса, кетиш қарорини айтгани келганда ҳайрон бўлди. Бу — Қутайба Бухорога кирганидан тўрт ой кейин, қовун пишиғи кунларининг бирида эди.

Тоғшода Бурслонни ўзининг хосхонасида ёлғиз қабул қилди.

— Бурслоним! Мен сенга катта ерлар олиб бераман. Кўшқлар қуриб бераман. Лашкарбошим бўласан. Нима

қиласан чўлу биёбонларда? — сўради фиғони чиқиб Тоғшода.

Бурслон индамади.

— Ахир қара. Боёнларимнинг ҳаммаси арабу форслар бўлди. Ҳаттоки ясовулларим ҳам ўшалардан. Уларнинг орасида фақат сен қолгандинг. Наҳотки, сен ҳам шоҳингни ташлаб кетсанг?!

— Ҳа, шоҳим. Илгари юрт, дин, яхшилик — мен учун сизда мужассамлашганди. Энди улар бўлинди.

Тоғшода қоматини тиклади.

— Нега бўлинди? Мана, Бухоро жойида. Сену мен жойимизда. Ўз ўрнимиздамиз!

— Шоҳим! Сизу мен юрт бўлолмаймиз. Асл бухорликлар узоқларга кетишди! Шоҳим мени кечирсин, оилам ҳам улар билан бирга.

Тоғшода бирдан сингандек бўлди. Бу бир ўзи йигирма кишига бас келадиган жангчи унинг учун ниҳоятда қимматли эди. Гап Бурслоннинг ёнида юришида эмасди. Шахсий муҳофаза масаласида Тоғшода араблар қаноти остида эди. Гап Бухоро халқининг Бурслонни севишида эди.

Аллақачон Тоғшоданинг кимлигини билган халқ нафрати ёнида Бурслон бўлгани учун анча юмшаб юрганлигини сезарди.

— Бурслоним, ахир умр бир марта берилади. Унинг қадрига етиш керак. Роҳат-фароғатда ўтказиш керак...

— Мен худди ана шунинг учун кетяпман, шоҳим. Бухородаги ишларни кўрганымда қўлим кунига юз марта қиличга югуради. Келгиндиларни чопавергим, чопавергим келади. Кўрқаман, бир кун ўзимни ушлаб қололмайман деб. Ҳар бир куним азобда ўтмоқда.

— Ахир бу билан тузатиб бўлмайди. На илож, оллоҳнинг амри... — Тоғшода оллоҳ сўзини тилга олиши билан Бурслон бир сесканди. Тоғшода уёқ-буёққа аланг-

лаб, гапини тузатди,— Хурмуз ўзининг ёруғ юзини биздан ўгирган бўлса...

— Хурмуз ёруғлик йўлидаги ишларида бандаларига эрklarини бериб қўйган. Ҳатто, Ахриманнинг қоронги йўлига юришлари ҳам ўз эрklarида!— Бу Бурслоннинг умри бўйи шоҳ гапини биринчи бор кесиши эди.

Тоғшоданинг овози ингичкалашди. Бу унинг жаҳл отига минаётганини билдиради.

— Хўш, нима демоқчисан?!

— Бандаларнинг бошига тушган кулфат сабабларини бандалардан излаш керак. Бу менинг эмас, Хурмузнинг дегани.

Тоғшода уёқдан-буёққа юра бошлади.

— Хўш,— деди у Бурслоннинг қаршисида тўхтаб.— Излаб топдингми?

— Шоҳим, сизга бўлган ҳурматим ҳаққи рухсат этинг, кетай!

— Айт! — чинқирди Тоғшода. — Ким экан улар? Сўнг уларни чоп ва азобингдан қутул!

— Шоҳим! Рухсат...

— Айт! — Тоғшода чинқириб тепинди. — Ким улар?

Бурслон қоматини тиклади. Илгари пайтдагидек шоҳи олдида бир қўлини қилич сопига қўйганча қотди.

— Айт!— қайтарди Тоғшода.

— Шоҳим, айбдор мен, сиз ва Қутайба!

Бурслон бу гапни худди ибодатхонада, тангрига қараб айтаётгандек, дона-дона ва хотиржам такрорлади:

— Мен, сиз ва Қутайба...

Тоғшоданинг тишлари ғижирлаб, лаблари қимтинди. Кўнглига биринчи келган нарса соқчибошини чақириб, Бурслонни жаллодга топширмақчи бўлди. Лекин қўрқди. Соқчибоши бирданига беш кишини етаклаб кирганида ҳам ўзининг ажали тайин эди. Чунки Бурслон албатта биринчи бўлиб унга ташланарди ва беш кишини ҳам енгиб чиқиб кетиши мумкин эди. Бундан ташқари Бурслоннинг ҳамма авлодию дўстлари жан-

гари эдилар. Қасос олишлари аниқ. Энг муҳими Бухоро халқи шунча садоқат кўрсатган йигитни ўлимга буюрганини билган бўларди.

Бошқа йўлини топиш керак эди.

— Хўш, нега уларни чопмайсан? — сўради истехзоли паст овозда.

— Унда сиз айтганингиздек, умрнинг бир маротаба берилишини унутган бўлардим,— Бурслон ҳам истехзоли жавоб қайтарди. Тоғшода қандай қилиб, «Соқчибоши!» деб бақриб юборганини сезмади. Фақат Бурслоннинг бир сапчиб унинг олдига келганини кўрди. Соқчибоши кирганда Бурслон Тоғшодадан бир қадам нарида одатдагидек қўли қилич сопида таъзим қилиб турарди. Бироқ Бурслоннинг қўли сопни таъзим пайтидагидан анча қаттиқ сиқаётганини фақат Тоғшода кўрарди.

— Фазначига айт, бунга юз динор берсин! — деди Тоғшода овози бўғилиб. Сўнг, ортиқча ҳаяжондалигидан соқчибоши ҳайрон бўлаётганини кўрди-да, изоҳ берди:— Менинг содиқ қулим Бурслон Бухорони ташлаб кетмоқчи! Дарду аламим чексиздир!

Соқчибоши ишонди. Бурслон хавфнинг олдини олмоқчи бўлди.

— Шоҳим,— деди бир қадам чекиниб,— содиқ қулингизнинг охирги илтимоси бор. Шу тухфани ўз қўлингиз билан берсангиз!

— Яхши,— Тоғшода соқчибошига ўгирилди.— Бор, фазначига айт. Юз динор билан бу ерга келсин.

Улар иккови қолганда Тоғшода тишини ғижирлатиб Бурслонга шивирлади:

— Кўппак ўғли!

— Шоҳим! Соқчибоши келганда шу кўппак ўғлини арк қапусигача¹ кузатиб келишни буюрсангиз!

¹ Дарвоза.

— Иблиси!— деди Тоғшода араблардан янги ўрганган сўкишни ишлатиб.

— Наинки,— деди Бурслон аҳамият бермай,— менку, умримнинг охиригача сизнинг ҳаётингизни сақлашга, таҳдид қилмасликка берган сўзимдан қайтмайман. Лекин сиз қайтишга ўргангансиз. Қўрқаман.

— Иблиси!— деди яна Тоғшода.

* * *

Тўқсонинчи йил шаъбон ойининг охирларида Бухорининг Самарқанд дарвозасидан кириб чиқаётганлар, нарироқда ер ҳайдаётган деҳқонлар ва кўча чангитиб юрган болалар дарвозадан юз қадамча масофада, йўлдан чеккада анчадан бери турган тўрт отликқа ҳайрон бўлиб қараб қўйишарди. Синчиклаб қараган одам бу тўрт одам эғнидаги эски чопонларининг гижинглаган отларига мос эмаслигини, уларнинг нимадандир бетоқатлигини сезарди. Яқинроқ келиб, яна ҳам синчковлик қилганда эса, эски чопонларнинг остида совут, қалқонлар кийилганлигини ҳамда отлиқлар тўлиқ яроғдорлигини, ўзлари ўта ҳаяжонда эканликларини кўрарди. Лекин ҳамманинг ташвиши ўз бошида, уларга кўп аҳамият беришмасди.

Кириб-чиқиб юрганлар ё узоқдан келган савдогар, ёки қишлоқилар бўлгани учун шаҳарлик бу тўртта одамни танишмасди ҳам.

Отлиқлар ана шундай бетоқат аҳволда бир соатча туришди. Шунда дарвозадан бир девқомат жангчи отда ўқдай отилиб чиқди-ю, Самарқанд тарафига йўналди. Бояги тўрт киши енгил тортиб, индамай унга эргашдилар. Қишлоқилар жангчининг Бурслон эканлигидан ҳам, кутиб турганлар эса унинг ака-укаси ва икки тоғаваччаси эканлигидан ҳам беҳабар эдилар.

Орадан ярим соат ўтгач, шу дарвозадан яна ўн учта отлиқ ўқдек отилиб чиқди ва шу йўлдан ўша тараф-

га от чоптириб кетди. Кейинги тўданинг бошлиғи Тоғшоданинг янги соқчибошиси эканлигини, унинг Бурслонни қувиб кетганлигини ҳам ҳеч ким билмасди.

Тоғшоданинг ўйича Бурслоннинг кўч-кўрони ортилган арава уч-тўрт чақирим нарида кутиб турар ва Бурслон унғача якка ўзи бориши керак эди. Ўз ҳаётини сақлашдан бўлак ҳамма нарсада янглишганидек, Тоғшода бу сафар ҳам янглишганди.

Қувиб бораётган тўда Бурслонга беш чақиримдан кейингина чўл ичида етиб олди. Бурслон ўз оға-инилари билан секин боришар, орқаларидаги тўдани кўрган пайтида исташса қочиб кетишлари мумкин эди. Отлари яхши ва араблар уларни ҳеч қачон қувиб етолмасдилар. Лекин тўданинг ўн-ўн беш киши эканлигини чама-лаб ҳамда тўрт ойдан бери йиғиб юрган ғазаблари жунбишга келиб, худди ҳеч нарса сезмагандек секин юришда давом этишди.

Араблар аввалига, узоқдан бу беш кишини ўзлари излаган марра эканлигини билмадилар. Етишларига беш юз қадамча қолганда сезиб қолиб, отларини хийла секинлатдилар. Чунки улар ёлғиз Бурслонга қарши чиққандилар.

Оға-инилар ҳам тўхтаб уларга ўгирилдилар ва шай қолга келиб, кута бошладилар. Бурслон укасига сапчадек иккита тош олиб беришни буюрди. Эллик қадамча қолганда араблар отларини аста йўрғалатиб яқинлашар эканлар билинтирмай ёйила бошладилар.

— Эй, Бурслон, ҳожам сенга сарупой кийим ва бир сидра қурол-яроғ туҳфа қилмоқчи эканлар. Чақирдилар,— деди форс ясовулбоши.

— Эй, эрони,— деди Бурслон,— бор, ҳожангга айт! Туҳфасини энди сенга қилсин!

Бу пайт келиб орадаги масофа ўн қадамча қолганди. Соқчибоши найрангнинг иш бермаслигини тушунди-да, қиличини яланғочлади.

— Сен ҳали мени алдаб чиқиб кетдингми, сакбач-

ча!— деди ва шу заҳотиёқ бошига келиб теккан тош зарбидан «их» ҳам деёлмай отдан қулади...

Кечаси Тоғшодага Бурслоннинг боши ўрнига ўн уч ясовул чопиб ташланганлиги ҳақида хабар етказишди. Улар шу даражада беаёв чопилибдилар ва шу даражада қонга беланибдиларки, қайси бири кимлигини ҳам билиб бўлмади, деб изоҳ ҳам беришди. Тоғшода бу Бурслоннинг иши эканлигини сизди.

* * *

Бу хабар Қутайбага эртасига, пешин намозга икки соатча қолганда етди. Бу пайтда Қутайба Набатий билан бирга кўҳна ибодатхона ўрнига қурдираётган мачит олдида турарди. Улкан бу мачит битаёзган ва унда охирги супуриш-сидириш ишлари борарди. Қутайба шу ишларни атайлаб шоширганди. Чунки у бугунги жума намозига Бухоро халқини чақириб, намоз ўқитмоқчи, буни ўзи кўрмоқчи, сўнг Хуросонга қайтиб кетмоқчи эди. Мачит жуда шошилиш равишда қурилгани учун ғиштлари ҳам, тупроқлари ҳам, мрамар устунчалари ҳам, ҳатто эшиклари ҳам Зардушт шарафига қурилган кўҳна ибодатхонаники эди. Эшиклардаги одам тасвирларининг юзлари сидириб ташланганди. Нарироқда, майдоннинг четида ибодатхонадан чиққан ҳайкалларнинг синдирилган, майдаланган парчалари синиқ ғишт ва тупроққа аралашиб, уюм бўлиб ётарди. Икки киши уларни шошилмай аравага ортарди. Қутайба бу уюмни шаҳардан ташқарига чиқариб кўмиб ташлашни буюрганди. Уюм ичида Хурмузнинг ўгли Эртаннинг боши, гоҳо эса Хурмузнинг қизи Армятойнинг қўллари, гоҳо эса Хурмузнинг элчиси Зардуштнинг кўкрак қисми чиқиб қоларди.

Қутайба бу ишларни намойишкорона қиларкан, ҳеч нарсадан қўрқмаслигини, оллоҳ бухороликларни нотўғри йўлдан кетганликлари учун арабларни юборган-

лигини, уларнинг кучига ҳеч нарса таҳдид қилолмаслигини кўрсатмоқчи эди.

Қутайба эски ибодатхона қолдиқларини ортиб, секин узоқлашаётган аравага қараб тураркан Набатийга деди:

— Бухородан куфрни бутунлай чиқариб ташлаш учун неча минг арава керак бўларкин?

У бу жумлани шунчаки, хаёлидан ўтгани учун гапирди.

Шу пайт унинг олдига Тоғшоданинг элчиси келди ва бўлиб ўтган воқеани айтиб, шоҳнинг яна ўзига ясовуллар сўраётганини айтди. Қутайба унга жавоб бериб юборди-да, бошини ликиллашиб, мийғида истеҳзоли кулганча ўйчан туриб қолди.

— Соҳибим,— луқма ташлади Тоғшодадан нафратланувчи Набатий,— шу латгани нечун ёқтириб қолганингизга ҳайронман. Ўзининг қулини уддалаёлмаган шоҳ бирон иш қилиши мумкинми?!

— Биз унга иш қилдирмаймиз. Ишни ўзимиз қиламиз. У эса ўтиради. Авом халқни ҳақ йўлга тортишда шамчиरोқ ўрнини босади.

— Ахир сал бошқача одамни топиш мумкин-ку! Худоларни супуриб ташлаётган соҳибимнинг шу подшога келганда истиҳола қилаётганига ҳайронман!

Қутайба қаҳ-қаҳ отиб кулди:

— Сен айтган бошқачароқ одамни ўз боши билан иш қилгиси келиб қолиши мумкин. Тоғшода эса ундай эмас. Иккинчидан, у бизга содиқлик кўрсатди. Бизга содиқлик қилган одамни эса, ким бўлишидан қатъи назар — латтами, аҳмоқми, бузуқми — жин ҳам уролмаслигини кўрсатишимиз керак. Бизга садоқат — ҳамиша тўқ, фаровон турмушни таъминлашини бу мажусийларнинг қон-қонига сингдиришимиз керак. Умрнинг охиригача фаровон ҳаёт! Фаҳмладингми, ҳабибим!

Набатий соҳибига равшан тортган кўзларида ғурур

билан қараб, тушунганини кўрсатди. Қутайба Набатийнинг елкасига қўлини ташлади:

— Сен муҳораба пирисан. Сиёсатда менга ишонавер. Мен Хуросонга қайтаман ва лашкар бошида бу ерда сен қоласан, шуларни ёдингда тут. Худо хоҳласа, бир-икки йилдан кейин қайтаман. Ва биз иккимиз юқори туркларни ҳам забт қилгани отланамиз.

Қутайба гапини тугатар-тугатмас қурилиш оғаси келиб, мачит тахт бўлганини билдирди.

— Абдусалом! — қақирди Қутайба. Хабаш қул етиб келди.

— Тоғшодага одам юбор. Қутайба ибн Муслим Бухоро халқини намозга қақираётганини, кимда-ким жомеъ масжидга келса икки дирҳамдан олишини, кимда-ким шу пайтда хоҳ бу мачитда, хоҳ бошқа жойда — намозда бўлмаса қатл қилинишини жарчиларга айттирсин!

— Бош устига, соҳиб.— Хабаш қайтмоқчи бўлган эди, Қутайба уни тўхтатди:

— Абдусалом!

— Лаббай, соҳиб.

— Масжидга қанча одам сиғишини биласан-а?

— Беш минг, соҳиб!

— Баракалло! Хабарни етказасану ўн минг дирҳамни хачирга ортиб келтирасан. Кулорни, э, йўқ, Абдоллоҳни ҳам айтиб кел.

— Бош устига, тақсир.

— Бор.

Хабаш кетди. Қутайба Набатийга тушунтирди.

— Варданзага ҳоким бўлишдан аввал яна бир карра ўзини кўрсатсин. Абдарасулнинг отаси Абдоллоҳ.

Қутайба ва Набатий мириқиб кулишди.

— Қани кетдик, бир оз ҳордиқ чиқарайлик, тамадди қилайлик. Намозни вақтлироқ ўқиб қайтамыз. Бухоро мажусийларининг биринчи намозини томоша қиламыз. Эҳ! Тарихий воқеаларнинг шоҳиди бўлишни ёқ-

тираман.— Қутайба қаҳ-қаҳ уриб кулди-да, қўшиб қўйди.— Туякашнинг набираси ҳам тарихий ишларнинг удасидан чиқади.

Соҳибнинг қаҳқаҳасига Набатий ҳам қўшилди.

Биринчи намозга катта тайёргарлик кўрилганди. Аввал имомликка Қутайбанинг ўзи ўтмоқчи бўлди. Лекин Арабистонга қайтганда дўстларининг ҳазил-мазахидан қочиб, ҳамда нимагадир ирганиб бу фикридан қайтди.

Мачитга кираверишда пулни ёйиб қўйиш учун махсус пештахта ишланганди. Авом халқ бу пулларнинг Бухородан тортиб олинганлигини ўйламас ва Қутайбанинг сахийлигига йўярди. Ҳарҳолда ўзларининг коҳинлари, ўзларининг шоҳлари Хурмузнинг ибодатхонасига келганларида куруқ гапдан бошқа нарса бермасди-да! Бу ерда эса нақд икки танга!

Намоз форс тилида ўқитилиши керак эди. Лекин ба-рибир кўпчилик бу тилни билмагани учун орқада турган таржимон: «Чапга қара!», «Ўнгга қара!», «Эгил», «Тиз чўк», деб бақириб туриши лозим эди.

Қутайба намозни кузатиш учун мачитнинг қаршисидаги баланд, пишиқ ғишдан солинган ва катта болохонаси бўлган кўшкни танлади. Болохонадан мачитнинг дарвозахонаси, ҳовлиси ва меҳроб гумбазининг пештоқи кўриниб турарди. Қутайба танлаган кўшк илгари Эрвузники бўлиб, ҳозир эроний бир лашкарбоши жойлашганди. Қутайба кириши билан унинг янги беги дарров кўрпачалар, парёстиқлар тўшаб ташлади. Дастурхон безади. Лекин Қутайба ўзига ва Набатийга курси келтиришларини буурди.

Мачит ҳовлисига юпун кийинган йигирматача киши йиғилганди. Уларнинг ярми етим болалар ва ўспиринлар эди. Катталар мачитнинг деворларига, аркларга анқайишар, онда-сонда гап қотиб, бошларини ликилла-тишар ёки нимадандир афсусланиб сарак-сарак қилишарди. Болалар ва ўспиринлар эса бир-бирларига ол-

ган тангаларини кўрсатиб мақтанишар ва ўзларида йўқ хурсанд эдилар.

— Ҳабибим,— деди Қутайба болалардан кўз узмай,— ҳар жумада сен ҳам шундай икки дирҳамдан тарқатасан. Бу етимлар катта бўлганларида, ҳеч бўлмаса оч ўлимдан сақлаб қолган ана шу дирҳамлар учун сендан ва сенинг динингдан миннатдор бўлиб юрадилар.

Қутайба буни айтар экан юзида ачиниш аломати эмас, зафар йўлини каромат қилаётган нурли ифода ҳукмрон эди. Набатий унинг ақлига сажда қилгудек назар ташлаб деди:

— Шундай, соҳиб!

Тез орада жарчиларнинг такрор-такрор бақиришлари ва Тоғшода хизматкорларининг ярим қистов, ярим пўписа ташвиқотлари туфайли оломон оқиб кела бошлади. Уларнинг кўпчилиги камбағал-бечоралар, етим-есирлар, тиланчилар эди. Чўлоқ, маймоқ, акашак одамлар ҳам анча-мунча эди. Савдогар ва дўкандорлар ҳам анчагина бўлиб, ҳунарманд, деҳқон ва санъаткорлар нисбатан анча кам эди.

Бухоро катта шаҳар бўлгани учун мачит тез орада тўлиб кетди. Араблар, форслар йиғилганларни подага ўхшатиб уёқ-буёққа суриб, бақириб-чақириб сафрост қилишга уринишарди.

Ниҳоят, бир амаллаб тартиб ўрнатилди. Имом ҳам чиқди, унинг ёнидан таржимон ҳам жой олди. Имом ваёз бошлади. У қисқача қилиб, дунёнинг пайдо бўлишидан, Мусо, Исо ва ниҳоят оллоҳнинг энг сўнгги элчиси Муҳаммад алайҳиссаломгача бўлган жараёни ислом ақидаси бўйича тушунтирди. Сўнгги расулнинг зиммасида адашган одамларни ҳақ йўлга тортиш эканлигини айтиб, ҳар бир мусулмоннинг вазифаси ҳам шундай эканлигини тайинлади. Ниҳоят, жамоатни Бухоро халқи ҳам оллоҳнинг иродасини бажарган Қутайба ибн Муслим туфайли ҳақ йўлни топиб олганлари билан қутлади. Мусулмонларнинг халифалик байроғи

остида бахтли ҳаёт кечираётганларини, динга ўтмаганлар закотни беш ҳисса тўлашларини ҳам қистирди.

Ваъз тугагач, таржимон югуриб одамларнинг орқасига, дарвозахонанинг олдидаги супага ўтди. Имом ҳовлидагиларга ва кўшқда турган ғолибларнинг сардо-рига орқа қилиб намозни бошлади.

Қутайба ҳам ўрнидан туриб, гарчи намоз ўқиб келган бўлса-да, қўлини қовуштирди. Имом баланд овозда ўқиркан, орадаги масофа туфайли унинг овози янада чиройли бўлиб унга етиб келарди. Намозхонлар рукуъга кетиш вақтлари таржимон «Бошни бур!» деб, сажда қилишлари керак бўлганда «Чўккала!» деб бақирарди.

Қутайба ўз қиличи билан яратган бу манзарага қараркан, бу халқнинг келажақда мусулмон бўлишига, ҳаммаси араб лисонида гаплашиб, худди сурёнийлардек ўзини араб деб атаб кетишига қаттиқ ишонганди. Хаёлида унга оллоҳнинг назари тушиб тургандек эди. Бундан вужудидан нур ёғилиб, гўзал қиёфага кирганди. Набатий уни кузатаркан, ҳақиқатан ҳам Қутайба — худонинг назари тушган одамлигига имон келтирарди.

1979

КУМУШ ҚОШИҚЛАР

Қодир универмагда нима харид қилишни билолмай анқайиб юрибди. У бугун биринчи марта маош олган. Эрга-индин келадиган байрамга атаб онасига совға олмоқчи. Мабодо байрам бўлмаганда ҳам биринчи маошини онасига сарфламоқчи эди. Бу ниятни ишга кирган куниёқ кўнглига тугиб қўйган, ундан илгари, мактабда ўқиб юрган кезларида ҳам дилида шундай қатъий аҳди бор эди. Тасодифни қарангки, пешана тери билан

келган биринчи маош катта байрам арафасида қўлига тегди.

Қирқ беш сўм! Ҳеч қачон Қодирнинг қўлига бунча кўп пул тушмаган, аниқроқи, бунча пул тушганда ҳам ихтиёри ўзида бўлмаган эди. Энгашиб касса дарчасидан пулни олаётганда ичидан турган титроқни биров сезиб қолишидан ҳам қўрқди, ҳам уялди. Ойликларини бафуржа санаб олаётган эски ишчиларга ҳам, кассир аёлнинг «Санаб ол», деганига ҳам қарамай, пулни апил-тапил чўнтагига урди-да, одам тўла йўлақдан (набат жуда катта эди) деярли отилиб чиқди. Завод ҳовлисига чиққанидан кейин ҳам назарида бинолар, симёғочлар, тайёр тракторлар — ҳамма-ҳаммаси уни кузатиб тургандек бўлаверади... Мана, ҳозир у универмагни айланиб юрган бўлса ҳам ҳалигача пулни санай олгани йўқ. Тор жинси шимининг чўнтагига тикиб қўйилган пул худди тугунчакдек сонига ботар, Қодир дам-бадам уни устидан ушлаб қўяр эди.

Совға жуда қимматбаҳо бўлмаса ҳам онасининг кўнглида бир умр қоладиган бўлиши керак. Ҳам чиройли бўлсин, ҳам эскирмасин. Уни кўриб, онасининг кўзларидан севинч ёшлари оқсин, Қодир ана шу севинч ёшларини бир умр эслаб юрсин. Худди аттестатини олиб келган кундагидек. Онаси шу пайтгача ўзининг аччиқ қисматига ўкиниб йиғларди, энди бундай бўлиши керак эмас. Энди онасининг кўзидан оққан ёшлар фақат севинч ёшлари бўлиши керак. Қодир онасини фақат хурсанд қилиб йиғлатишга қасам ичган. Тўғри, бу қасамни ҳеч кимга айтмаган. Чин дилдан ичилган қасамни бировга айтиб бўлмайди. Айтилган тақдирда ҳам буни у яхши тушунмаслиги мумкин. Онаси уни бева боши билан тенг-тўшларидан кам қилиб қўймади, кўнглини ўкситмади. Нимаки қаттиқчилик бўлса, чидади, жуда қийналиб кетган пайтларида ҳам бировга ялинмади, бор дардини ичига ютди. Қодир буларни кўриб-билиб ўсди, унинг ҳам ичидан ўтгани ўзига аён. Бошқа биров

дардини тушунармиди? Онасининг кўнглини Қодирдан яхши биладиган одам йўқ. Тунов куни қўшниси Матлуба опа янги атлас кўйлак кийиб чиқиб: «Яна бир кийимлиги бор, сиз ҳам олинг», деб мақтанганда онасининг секин хўрсиниб қўйганини ким кўрган? Қодирдан бошқа ҳеч ким.

Отасини эс-эс биледи. Кўрса, танимаслиги мумкин. Отаси, канда қилмай, ҳар ойда пул юбориб туради, шунга қарамай, Қодир уни ёмон кўради, мабодо дуч келиб қолгудек бўлса, ўзича адабини бериб қўймоқчи бўлиб юради. Йўқ, онаси отасини ҳеч қачон ёмонламаган, қарғамаган. Шундай бўлса ҳам у отасини ёмон кўради, тўғрироғи, уни ёмон кўришим керак, деб ўзини ишонтиради. Негаки, отасиз болаларни уриб-туртадиганлар кўп бўлади. Бировдан калтак емай деб боксни ўрганди. Бир йилдаёқ биринчи разрядга эга бўлди, яқинда ўтказилган шаҳар биринчилигида эса иккинчи ўринни эгаллади. Кечагина ўн еттига тўлган, бокс билан атиги бир йилгина шуғулланган бўлишига қарамай, катталар ўртасида иккинчи ўринни эгаллагани чакана гап эмас. У боксни ёмон мақсадда эмас, онасини аяш учун ҳам ўрганди. У бировдан калтак емаса, таҳқирланмаса, онаси ортиқча кўз ёш тўкмаслигини, бекордан-бекор азият чекмаслигини ич-ичидан ҳис қилган эди. Онасининг жони унда эканлигини сезган эди. Агар керак бўлса, онаси учун иккинчи эмас, биринчи ўринни, шаҳарда эмас — мамлакатда, мамлакатда эмас — жаҳонда олишга ҳам кучи етади. Ушанда барча уни кўрсатиб, бу, анави Қаримахоннинг ўғли, Қаримахон уни ёлғиз ўзи, отасиз катта қилган, дейди. Онаси эса севинчдан юм-юм ёш тўқади. Онасининг севинчдан йиғлаганини бир марта кўрган, аттестат олиб келган куни. Ушанда Қодир бахтиёрлигидан қотиб қолган эди. Онаси кўзларидаги ёшни кафти билан сидириб, остки лабини тишлаганча бир нарсалар деб шивирлаган эди. Қодир эса онасининг пирпираётган киприкларига мийғида жилмайган кўйи

тикила туриб, ичиди: «Сиз ғамдан кўп йиғладингиз, ойи-
жон, энди сира ҳам йиғлатмайман», деб қасам ичган
эди.

Қодир газламалар бўлимидаги шойи, турли-туман
ипак матоларни кўриб, яна қўшнисининг тунов кунги
қилиғини эслади. «Ҳамма сизни кўрсатди, ойижон. Ка-
римахон — жаҳон чемпионининг онаси, дейди. Иккинчи
раундда чемпионни уриб сулайтирган боланинг онаси,
дейди. Ушанда сизнинг севинишингизни бир кўрсам
эдим...»

Чемпион бўлиш эса, албатта, қўлидан келади. Уч
йил аввал докторлар уни жисмоний иш қилмасин, оғир
юк кўтармасин, дер эди. Автобусга чиқса, кўнгли айнир-
ди. Фақат битта қари профессор уни чеккага тортиб,
онасига эшиттирмай: «Болам, секин-секин бадантарбия
қилинг, ярим йилдан кейин ҳар куни футбол ўйнанг, ту-
шундингизми?» деган эди. Қодир ўша профессорнинг
айтганини қилди. Қолаверса, ўзи ҳам иккинчи марта, «У
ерим оғрияпти, бу ерим оғрияпти», деб шикоят қилмас-
ликни кўнглига туғиб олган эди...

Қодир боши қотиб, саланглаганча трикотаж бўли-
мига келди. Қараб туриб, пулига тузукроқ жемпер кел-
маслигига ақли етди. Бундайроғини олишни эп кўрмади.
Ундан кейин, жемпер кийилиб йўқ бўлиб кетадиган ма-
тоҳ. Совға дегани кўп йиллар туриши керак.

У пастга, заргарлик бўлимига тушди. Чорак соатча
у зиракдан бу зиракка, у узукдан бу узукка кўз югурти-
риб қараб турди. Харид қилса-қилмаса ўзини тиқилинч-
га урадиган одамлар тurtкилайвериb, жонига тегди, бу
бўлимдан ҳам кўнглидагидек совға олишга қўли қис-
қалик қилар эди. Устози Пўлат эсига тушди. «Майли,
Пўлат акага ўхшаб, ойига уч юз сўмлаб топадиган бўл-
ганимда, зўр тилла узук олиб бераман»,— деди-да, на-
ри кетди.

Жуда боши қотди. Ҳамма югуриб-елади. Нима оли-
шини билади. Кимдан маслаҳат сўраса экан? Тузукроқ

таниши ҳам учрамайди. Кўз танишлардан сўрашга эса уялади.

Бирдан онаси этигини уч-тўрт марта ямоқчига олиб боргани ёдига тушди. Худди масалани ҳал этгандек, чопқиллаганча учинчи қаватга чиқди. Аёллар пойабзали бўлимини бир айланиб чиқиб, яна бўшашди. Пули тузукроқ этикка етмас, устига-устак онасига мос келадиганроғи йўқ эди: борлари — ё катта, ё кичик...

Хуллас, ҳафсаласи пир бўлиб, боши оғган ёққа — ташқарига йўналди, йўл-йўлакай бир воқеа эсига тушди. У онасининг юраги тўрида олиб юрадиган орзуси борлигини билиб қолган эди. Ушанда онаси уйда машинада кўйлакми-иштонми тикиб турар, Қодир эса ёнида мук тушиб китоб ўқир эди. Гап нимадан чиққани ҳозир ёдида йўқ, лекин саёҳатга бориб тақалгани эсида. Онаси қилаётган ишини тўхтатиб, кутилмаганда чуқур тин олди-да: «Нимасини айтасан ўғлим, кемага тушиб узоқ-узоқларга кетгим келади!» — деди.

Қодир ҳайрон бўлиб сўраган эди:

— Нима учун кемада, бошқа нарса бўлмайдими?

— Билмасам. Кема бўлса, атрофим кўм-кўк сув бўлса, шунда баҳри-дилим очиладиганга ўхшайди.

Онаси бу гапни секин, яна тикишга киришаётиб, жуда ҳам секин, чуқур бир армон билан айтган эди. Уни ёш қизчага ўхшатиб қўйган армон оҳанги шу қадар кучли эдики, Қодир денгиз саёҳати онасининг мурғаклик пайтларидаёқ кўнглида туғилган ва эндиликда вақти-вақти билан ёдига тушиб турадиган орзуси эканлигини англаб етган эди. Қодирнинг кўзлари ачишди, буни онасидан яшириш учун чиқиб кетди...

...Онасининг кемага тушиб узоқларга кетгиси келади. Атрофи кўм-кўк сув бўлса. Шунда баҳри-дили очилармикан!

Бу гап унинг қалбига мунгли қўшиқдек ўрнашиб қолди...

Қодир ўзига келганда чиройли сотувчи қиз унга қа-

раб кулиб турар эди. Тавба, ҳали у универмагдан чиқиб кетмаган экан-да. Аёллар ич кийими бўлими олдида ни-ма қилиб турибди?

Қодир «Кечирасиз», деб тескари ўгирилди-ю, юраги севипчдан бир сапчиб тушди:

— Пўлат ака! Мана, ҳали ҳам юрибман! — деди у устасини кўриб қолиб.

— Вой-бў, шунчалик қийин иш экан-да? Айтувдим-ку!

Пўлат Қодирдан уч-тўрт ёш улугроқ, баланд бўйли, суюги бузуқ йигит. Қўллари пахсадек-пахсадек келади. Ишхонада уни ҳамма ҳурмат қилади. Моҳир чилангар, унинг устига завод футбол командасининг капитани. Бир ой ичида Қодир уни худди акасидек яхши кўриб қолди.

Пўлат бир ўзи эмасди. У ҳамроҳини таништиди:

— Бу — Аъзам аканг, йиғув цехида ишлайди. Марям эса заводимизда практикасини ўтапти.

Кейин у ҳамроҳларига ўгирилди:

— Бу ҳали мен айтган бола — шогирдим, оти — Қодир.

— Шогирдинг катта бола экан,— дея ҳазиллашди Аъзам. Гапида ўзи ҳам сезмаган беозор киноя бор эди.

— Ҳа, катта бола. Жиддий бола. Зўр бола,— деди Пўлат.— Нега десанглар, бокс бўйича шаҳарда иккинчи ўринни олган.— Пўлат бу гапи билан Аъзамнинг киноясини кесмоқчи бўлди шекилли.— Ана шу зўр болага ҳаммамиз ёрдам беришимиз керак.

Ҳамма кулиб юборди. Орада аллақандай якдиллик пайдо бўлди.

— Шундай қилинглар,— деди Қодир.— Узимга қолса, эрталабгача юраман, шекилли.

— Марямхон, бунинг иши кўпроқ сизга тегишлироқ,— деди Пўлат.

Марям чиройли қошларини чимириб, чиройли кўзларини сузиб, Қодирга бир зум қараб, ўйланди-да:

— Қани, кетдик,— деди уни қўлтиғидан олиб. Пўлат билан Аъзам уларга эргашди.

Сочлари елкасида кўпириб турган, кўзлари катта-катта, азбаройи гўзаллигидан кўзи тушган эркак маҳлиё бўлаётган бу қиз ўзини қўлтиқлаб олганидан Қодир бир ифтихор туйди, ҳатто сал гангиб қолди. Ундаги уялиш ҳисси камаймаса ҳам, бора-бора бошқа йигитларнинг ўзига ҳавас билан қараётганларини кўриб, мағрурлиги ортди. Марям бошчилигида улар яна қаватларни айланиб чиқишди. Қиз Қодирнинг қанча пули борлигини ўзига сездирмасдан, жуда усталик ва назокат билан билиб олди, ҳаш-паш дегунча йигитнинг қулфи, дили очилиб кетди, қизни бутун таржимаи ҳолидан хабардор қилди. Орадан ўн беш минут вақт ўтар-ўтмас, Қодир ўзини худди шу қиз билан бирга катта бўлгандек ҳис этди. У ҳам Марям политехникумнинг сўнгги курсида ўқишини, заводдаги иш унга ёқиб қолганини, техникумни битириб, шу ерга йўлланма олишга қарор қилганини билиб олди. Марям ҳамма жиҳатдан унга ёқиб қолди. Фақат унинг Аъзам билан юриши ёқмади. Қодир негадир уни Пўлатга муносиб кўрди.

Марям уларни яна пастга, заргарлик бўлимига бошлаб тушди-да, ҳеч кимга оғиз очирмай, олти дона кумуш қошиқ олиб берди. Дунёда энг яхши совға шу, деб ҳаммани ишонтирди. Қодир антиқа совға олганига астойдил ишониб, боши кўкка етди. Ҳақиқатда ҳам ҳар бири олти сўмдан турадиган бу қошиқлар жуда бежирим ишланган, қутиси яна ҳам ғаройиб эди. Қодир ўзида йўқ хурсанд бўлди: қошиқлар нафис, бунинг устига у ўйлагандек, узоқ йиллар хотира бўлиши мумкин эди. Марямга қандай миннатдорчилик билдиришни билолмай, азбаройи севиниб кетганидан сал гангиб қолган эди.

— Энди ювасан, ошна,— деди Аъзам унинг елкасига қўлини қўйиб.— Бир ёғи — совға, бир ёғи — устингга эришинг керак биринчи маошдан.

Аъзам чин гапирармиди ёки такаббурлик билан истеҳзо қиялпими — Қодир ажратолмади. Пўлатга қаради.

— Ҳожати йўқ,— деди Пўлат.— Уйига борсин, совгани онасига топширсин. Ювиш қочмас.

Қодир уялиб кетди. Кўнгил учун бўлса ҳам, «Хўп», деса, тўғри иш қилган бўлар эди. У ҳозир ёлғиз қолгиси, айниқса, Марям билан Пўлатдан ажралгиси келмасди.

— Ювақолайлик, Пўлат ака?— деди шуни ўйлаб.

— Кетдик,— деди Аъзам ва бошқаларнинг фикри билан ҳисоблашмай Қодирни қўлтиқлаб олиб универмагнинг иккинчи қаватидаги кафега қараб тортди.— Биласанми, ошна, мен одамларга нисбатан жуда талабчанман. Агар шуни ювмасак, сенинг кўнглингда бир зирапча қолади: Аъзам деган йигитнинг ювиш нияти амалга ошмади, кўнсам бўлар экан, деб юрасан.

Кафеда Қодир уларни ўтқазиб, ўзи буфетга кетди. Етадими-етмайдими деб сал иккиланиброқ иккита шампан билан битта шоколад олиб келди.

— У-ҳў, ҳимматинг зўр-ку! — деди Аъзам қўлидаги «дипломат»ни очиб ичидан япасқи коньяк шишасини оларкан.

Қодир шунча нарсани ичишга тўғри келишини ўйлаб, қўрқиб кетди. Пўлатга бир қараб олиб, стол устидаги шампаннинг биттасини Марям томонга суриб қўйди:

— Бунисини совға олишда ёрдамлашгани учун Марям опага бермоқчиман. Сумкангизни узатинг, Марям опа,— деди.

— Тўғри. Жуда тўғри,— дея қувватлади Пўлат, кейин Аъзам билан Марямнинг «Столда тураверсин», деганига қарамай бир шиша шампанни сумкага солиб қўйди.

Қодир ҳеч қачон ичмаган, ҳеч қачон ичмасам керак, деб юрар эди. Қорни очлиги учунми шампан баданини

Ёқимли қиздира бошлади. Бир ёқдан винонинг таъсири, бир ёқдан улфатларининг ҳазил-хузул гаплари сабаб бўлиб, кайфияти анча кўтарилди, айни пайтда, бунга ичкилик ёмон, деб миясига сингдириб юборган фикрдан жиндак хижиллик ҳам келиб қўшилган эди. Қодир очилиб-сочилиб ўтиришга қанча тиришмасин, бари бир ўша хижилликдан батамом қутилишга ҳеч қурби етмади.

— Биласанми, ошна, мен одамларга нисбатан жуда талабчанман,— деди Аъзам беш бармоғини чўққисифат бирлаштириб, столнинг ўртасида силкир экан. Унинг ҳаракати саҳнадаги сохталикка ўхшар, лекин ўзига ярашар эди.— Сенга аъло баҳо қўяман!

— Мен умр бўйи шунини орзу қилиб юрардим! — дея қочириқ қилди Қодир майин жилмайиб ва бу луқмаси устозига қаттиқ ботган-ботмаганини билиш учун Пўлатга кўз қирини ташлади. Йўқ, Пўлат ҳаммани тенг кўрарди, Марямда ҳам хафалик аломати кўринмади. Улфатлари уни ўзларига тенг кўргани Қодирнинг кўнглини кўтариб юборди.

— Шогирдинг менга ёқди, узоққа боради бу йигит,— деди Аъзам Пўлатга, сўнг эса Қодирга қаради.— Талабчан бўлишимга қарамай, сен менга ёқдинг. Қани, яна озгинадан ҳўплайлик. Қўрқма, биз ҳали оғайни бўлиб кетамиз. Бир-биримизга кўп керак бўламиз. Мен ҳам заводда, фақат йиғув цехида ишлайман. Журналистиканинг кечкисида ўқийман.

— Раҳмат. Лекин мен ичмайман. Бошқа ичолмайман. Илгари ҳеч ичмаган эдим.

— Одам ўзи хоҳламаган ишни ҳам қилиши керак. Ушанда у зўр бўла олади. Мана мен, тўртинчи курсга ўтиб олай, кетаман бошқа ишга. Ҳозир баъзи мақсадларим учун шу иш менга жуда керак...

Ута дид билан кийинган бу йигитнинг нимасидир Қодирга ёқди, нимасидир ёқмади. Хийла такаббурлик билан баҳо бераётгани ва Марямнинг унга тегишли экан.

лиги ёқмади шекилли. «Қимсан ўзи? Талабчан бўлиш ҳуқуқини қаердан ўз-ўзингники қилиб олдинг, эй, талабчан? Шимингнинг дазмолини салғижимлаб кўчага чиқариб қўйса, ит ҳам ҳидламайди сени!»

— Қани, олинглар,— деди Аъзам гарчи икки кўзи Қодирда бўлса ҳам ҳаммага тегишли қилиб.— Сен-чи, бизнинг кўнглимиз деб ичяпсан. Ана шу ишинг зўр. Биров сендан хафа бўлмасин, одамларнинг кўнглини овла бу дунёда. Ана шунда, қўлингдан ҳеч иш келмаса ҳам ёқимтой бўлиб юраверасан, ишинг ўз-ўзидан олдинга силжийверади.

Шу гапдан кейин Қодир Аъзамнинг нимаси ёқмаётганлигини тушунди: худди ана шу — ҳеч кимдан хафа бўлмаслиги ёки хафа бўлганлигини билдирмаслиги!

Қодир билан Марям — шампан, Пўлат билан Аъзам коньяк ичишди. Қодир иккинчи қадаҳдан кейин кайфи ошаётганини сездди. Ичиб бўлиб қадаҳни столга қўяр экан, Марямнинг ўзига қараб ширин жилмайиб турганини кўриб қолди.

— Тинчликми? — деди шубҳаланиб.

— Сизга ёқар экан,— деди Марям.— Гул-гул яшнаб кетдингиз...

Аъзам негадир қаҳ-қаҳ уриб кулди:

— Шолғом бўп кетдинг-э!..

Қодир ҳеч нарсани тушунмай, анқовсираб турар, унинг бу қилиғи кулгили вазиятни яна ҳам кучайтираётди.

— Туринг,— деди Марям Қодирнинг қўлтиғидан олиб.— Юринг, ўзингиз ҳам бир кўриб қўйинг.

У Қодирни тўппа-тўғри буфет томон бошлаб кетди. Элтиб буфетнинг орқа деворини қоплаган кўзгуга рўпара қилди:

— Кўрдингизми лозазорни? — деди кулиб: кулгиси беозор, шўх, ёқимли эди. Шунинг учун ҳам Қодирга қаттиқ ботмади. Ўзи ҳам жилмайганча шишалар орасидаги бўш жойдан юзини кўриб ҳайратга тушди. Юзи рост-

дан ҳам қип-қизариб кетган эди. Қизил бўлганда ҳам унақа-мунақа эмас, худди лолақизғалдоқдек, гўё биров атай бўяб чиққандек... Қодир аввал кўрқди, сўнгра эса, ичкилик дегани сал оғзига тегса ҳам лавлагиси чиқиб кетадиган тоғасини эслаб, «Тоғага тортибмиз-да», дея хотиржам бўлди. Кейин ҳали ҳам ёнида жилмайиб турган Марямнинг кўзгудаги аксига қаради, шампан унинг ҳам юзига қизғиш тус берган, лаблари қизил духоба парчасига ўхшаб ял-ял ёнар эди. Қодир кутилмаганда бир телба истак туйди: қизнинг кўзларига тикилгиси келди. Бу истак жуда кучли бўлишига қарамай у ўзини босди. Бундай енгил-елпи истакларга эрк бермаслиги керак. Унинг сархуш хаёлида ана шу фикр ҳукмрон бўлиб олди. Қодир билан Марям жойига қайтиб келганда, Пўлатнинг кўнглидан «Қодирни кузатиб қўйганимиз тузук» деган гап ўтди. Япасқи шишанинг оғзини бураб, қаршилиқ билдиришига, «Утирамиз», дейишига қарамай, Аъзамнинг «дипломати»га солди.

— Ўзинг кетоласанми, шерик? — дея сўради ташқари чиққанларида Аъзам. Унинг кулиши Қодирга ўзини мазах қилаётгандек туюлди.

— Пўлат ака, — деди Аъзамнинг гапига жавоб бермай. — Шу талабчан акам ростдан сизнинг ўртоғингизми?

— Ҳа, нимаиди? — Пўлат жавоб бераркан, Аъзам билан Қодирнинг ўртасига тушиб, икковини ҳам қўлтиқлаб олди. Гарчи Қодир жилмайиб сўраётган бўлса ҳам, Пўлат ўзича ниманидир сизди.

— Энг жонажон ўртоғингизми?

— Ҳа, энг яқин ўртоғим, — деди Пўлат, кейин Аъзамнинг елкасидан қўлини олиб, Қодирни сал тезроқ юришга ундади. Аъзам билан Марям анча орқада қолгач, секин: — Сенга ичириш керак эмас экан-ку? — деди.

— Йўқ, Пўлат ака, сиз мени тушунмадингиз. Мен уни, сизнинг ўртоғингизни яхши кўраман. Фақат айтиб

қўйинг, талабчанман, дегандан кўра, сочимнинг тагида иккита шохим бор, деб мақтансин...

— Яхши бола у. Ҳали оғайни бўлиб кетасизлар,— деди Пўлат. Орқадан Аъзамнинг ўзи ҳам овоз берди:

— Қодиржон, ҳали ошна бўлиб кетамиз!

Қодир тўхтаб, орқага ўгирилди, кафтларини лабига босиб, Аъзам билан Марямга ҳавойи ўпич жўнатди...

Қодир троллейбусга чиқса, бўш жой бор экан, шартта ўтириб олди. Бир-иккита одам унга қараб-қараб қўйишганидан ҳайрон бўлди. Кейин юзининг қизариб кетгани эсига тушди. Секин ўрнидан туриб, орқароққа ўтди-да, кўчани томоша қилаётгандек бўлиб кетди.

Бекатда тушиб, кўчасининг оғзига етгандагина қўлида совғаси йўқлигини пайқади. Тўсатдан кучли момақалди роқ садосини эшитгандек жойида қотиб қолди. Туриб-туриб, ортига қайтди. Учта троллейбусни кутиб, ҳайдовчиларидан сўраб-суриштирди. Йўқ, улар ҳеч қанака кумуш қошиқларни кўришмабди.

Қодир ўйлаб-ўйлаб, троллейбусга чиққанда қўли бўшлигини эслади, демек, қошиқлар кафеда қолиб кетган бўлиши аниқ...

Универмаг аллақачон беркилган эди. Ҳалигина чумолининг инини эслатиб турган эшиклари аквариум ойналарига ўхшаб сассиз ва кимсасиз эди. Айниқса, витриналар ўз чароғонлиги, манекенларга сероблиги ва жимжитлиги билан аквариумга жуда-жуда ўхшаб кетар эди. «Ҳаҳ, универмаг ташқарисидаги бирор кафеда ўтирсак бўлмасмиди?! Истаган пайтда кириб чиқиш ёки қоровули билан келишиш мумкин эди! Бу каттакон, соқов аквариумда ким билан гаплашасан?»

Қодир муштларини жаҳл билан кўзларига босди: «Ҳаҳ! Мени кечиринг, ойижон!»

У уйга бормасликка, эрталаб қарз бўлса ҳам пул топиб бошқа совға олишга қарор қилди. Хаёлида ҳамма қариндошларини бир-бир кўз олдига келтирди-да, бориб ётиб қолишга биронтаси ҳам тўғри келмаслигига

ақли етди. Қимникіга борса ҳам кўп гапирши, нима-ларнидир тушунтириши керак — бу эса унга ёқмас эди. Кейин, ёлғиз онаси уйда хавотирланиб кутсин-да, у тоғасиникидами, холасиникидами ётсин! Йўқ, буни қариндошларидан биронтаси ақлига сирдиrolмайди.

Қодир заводга олиб борувчи автобусга ўтирди. У, цехнинг ичида биронта пана бурчак топиб, тонг орттирмақчи эди. Лекин бир оз ўтириб, хавотирланаётган онаси кўз олдига келди. У автобусдан тушди.

Уйига келганда соат ўн бирлар эди.

— Ҳа, мунча ҳаяллагинг? — Бу саволдаги ташвиш, ундаги меҳр фақат онасига хос эди. Мингта баҳонани ўйлаб келган Қодир ҳеч нарса дея олмади. Индамай ўз хонасига ўтди. Уст-бошини ечмаёқ кўрпачага чўқди. Ниҳоятда ҳориганини, кўнгли айниётганини сизди. Муштарини юзи аралаш кўзларига босганича, тиззасига тиралиб ўтираверди.

— Ичдингми? — деб сўради кетма-кет унсиз қирган онаси.

— Маош олувдик, — деди у ҳамон кўзларини муштарига яширганча, — сизга совға олган эдим. Утирган жойимизда эсимдан чиқиб қолаверипти. Эҳ!

Қодир айни сонияда улфатчиликдаги шерикларини, хусусан, «талабчан»ни ёмон кўриб кетди. Ичида бошлаб сўқди.

— Бўлар иш бўпти. Қуюнма кўп, болам. Бош-кўвингдан садақа. Овқат ейсанми?

— Йўқ, ойижон! Сиз мени кечирманг! Уринг, қарғанг!

— Вой, нималар деяпсан ўзи?! — деди онаси ёнига тиззалаб, ўғлининг бошини бағрига босди. — Бош-кўвингдан садақа! Қуюнма, кўп, болам!

— Уришинг мени, ойижон, қарғанг! Қилмишимга яраша. Шунда яхши бўлади! Мен нотўғри иш қилдим!

— Нима бўлди ўзи, сенга?! — деди онаси уни ғирт

маст деб ўйлаб. — Ахир ёлғиз илинжим бўлсанг бу дунёда! Елғиз суянчиғим бўлсанг! Сени қандоқ қарғайман?

— Мен шу ерда ётаман. Устимга битта кўрпача ташлаб юборинг! — дея Қодир костюмини ўтирган жойида ечиб ташлади-да, чўзилди. Бир қўлини юзига ташлаб, кўзини беркитди.

— Тур, ўрин солиб берай, овқатингни еб ол.

Қодир онасига бир қаради-ю, яна кўзларини икки қаватлама беркитди: ҳам қовоғи, ҳам билагини билан. Онасининг ҳали жуда ёшлигини, қирққа ҳам тўлмаганини ўйлади. Ёнбошига кескин ўгириларкан, отасига қаратиб:

— Хў, аблаҳ,— деб қўйди.— Ҳали кўрасан мендан!

Онаси бу гапни ҳам мастликка йўйди. Туриб кўрпа олиб келди-да, ўғлининг устига ёпди.

Қодир ухлаб қолди.

Туш кўрди. Тушида том бошида юрганмиш. Ҳаммаёқ ойдинмиш. Ойнинг кумуш нурлари шунчалик қуюқ эмишки, унга кўмилган борлиқ худди сув остидаги сеҳрли оламга ўхшармиш.

Кейин, осмондан мезон учиб келди. Қодир уни бир қўллаб ушлади-да, аллақайси юртларга учиб кетди. У юртларда аллақандай рақиблар билан жанг қилди. Рақибларининг бошида эса ўзининг отаси турарди. Ҳаммасини енгди. Қодир ўз юртига ғолиб шаҳзода бўлиб қайтди. Яна том бошига қўниб, мезоннинг жавобини бериб юборди. Ой нури ҳамон қуюқ эди. Уни тутамлаб ушлаб, пастга сирғалиб тушса бўларди. Қодир шундай қилди. Нурнинг бир сиқимини тутамлаб миниб, сирғалиб пастга тушди. Уйга кириб, ухлаб ётган онасини уйғотди: «Туринг, ойи, ҳаммаёқда тантана!»

Она-бола кўчага чиқди, оломон уларни олқишлар билан кутиб олди. Онасини тахтга ўтқазди. Қодир эса унинг ўнг томонида турарди. Шу пайт кишанланган бандилар ичидан отаси чиқиб келиб, онасининг оёғига бош урди...

«Энди эса, ойижон,— деди Қодир отасига зигирчалик аҳамият бермай.— Биз кемага ўтириб, денгиз саёҳатига кетамиз!»

«Вой, ростданми? Кемага ўтириб узоқларга кетсам! Атрофим кўм-кўк сув бўлса... Шунда баҳри-дилим очилармиди?»

... Эрталаб чой ичмаёқ уйдан қочгани учун унинг ранг-рўйи бир ҳол эди. Бугун улар ГДРдан келган янги станокларни ўрнатишлари керак бўлгани учун, то уларни кранлар билан жой-жойига келтиргунларича бир-икки соат вақт ўтди. Иккови ёлғиз қолгандан кейингина Пўлат Қодирнинг авзойига аҳамият берди:

— Ҳа, қўлингдан ишинг тушиб кетяпти? Нонушта қилмаганмисан дейман?

— Э, кечаги қошиқлар қолиб кетибди.

— Қаерда?

— Уша ўтирган жойимизда.

Пўлатнинг унга қаратилган нигоҳида жуда кўп маъно бор эди.

— Яхши бўлмабди,— деди у. Сўнг станокни кўрсатди:— Сен манавининг тахини бузиб тур. Мени сўрашса, асбоб олгани складга кетди, де!

Пўлат қўлини бир-бирига уриб қоқа-қоқа кетар экан, ўгирилиб қўшиб қўйди:

— Ярим соатга қолмай келаман. Сўрашса шундай де!

Ҳақиқатан ярим соатдан кейин у худди кечагидек қутича кўтариб келди:

— Мана, ол, «пиёниста». Буфетчига бериб қўйишган экан.

Қодир севиниб қутичани олди-ю, лекин кўзи Пўлатнинг кўзига тушгач, севинчи сўнди. Қутичани қайтарди:

— Пўлат ака, мен шахматда хато қилганим йўқ; «Э-эй!» деб қайтиб оладиган.

— Ия, сен мен ўйлагандан ҳам жиддий экансан-ку!

Нима, бошқасини олиб келди, деб ўйлаяпсанми? Мана, ўзингнинг қошиқларинг.

Қодир жавоб бермай, Пўлатга синчиклаб қараб турарди:

— Ишонмасанг, бориб сўра кафедагилардан.

— Майли, Пўлат ака,— деди Қодир бир оз сукутдан кейин.— Фақат битта илтимос: кечқурун бизникига бориб, онамга шунни бирга берсак?

— Нима, менинг бошқа ишим йўқми?

— Илтимос-да, ака...

Кечқурун совға топширилганда ҳам Қодир булар ўзи олган қошиқлар эканлигига ишонмади. Онаси чин дилдан ишонган бўлса-да, ичида: «Мени кечирманг, ойи!», деб қўйди.

БУЛОҚ БОШИДА

Булоқ бошига соат бирларда етиб келишди. Улар тўрт киши бўлиб, бир оила аъзолари эди. Семиз ва сергап кампир — ака-уканинг онаси. Ўттиз беш ёшлардаги паст бўйли, пишиқ катта ўғил колхозда тракторчи. Баланд бўйли, хипчадан келган кичик ўғил эса, марказдаги университетнинг тарих факультетида ўқирди. Ёзги таътил — бекорчилик сабабми ёки умуман шаҳар таъсириданми, йигитча ўзини андак беписанд тутар, атрофга эринчоқ, лоқайд бир назар билан қарар эди. Эркатойлигидан шекилли, ўсиқ, тўзиб кетган сочларини тараб олишни ҳам эп билмасди.

Ўттиз ёшлардаги озғин, касалманд жувон, гарчи ўзи ёрдамга муҳтождек кўринса-да, кампирни суяб келарди. У келинлик хизматини бажармоқда.

Улар бу ердан йигирма-ўттиз чақирим нарида жойлашган қишлоқда яшардилар.

Булоқ суви анчайин шўр бўлиб, киши яқинлашиши билан димоғига палағда тухумнинг ҳидига ўхшаш ҳид

урилади. Шифобахш деб тан олинган бу сув кичкина ариқча ҳосил қилиб бир-икки қадам оқар, кейин уч-тўрт метрлик тарновчадан бориб, одам бўйи келадиган баландликдан пастга шариллаб тушар эди. Сўнг яна кичкина ариқчадан ўн-ўн беш қадам жойга бориб оқиб, харсанг тошлар орасига сингиб кетарди-да, нарироқдаги сойга қўшиларди. Булоқ суви йўлида бир неча қўл-бола ҳовузча-ванналар ишланган. Истаган одам улардан фойдаланиши мумкин.

Кампирнинг оёғи, жувоннинг ошқозони оғрирди. Ака-укалар соппа-соғ эди.

— Қара-я,— деди кампир булоқдан йигирма қадамча беридаги ёш чинорлар тагига шолча ташлаб ўтираркан,— ёнгинамизда шундай баҳаво жойлар бор-у, ҳеч чиқолмаймиз-а! — у ям-яшил адирларга суқланиб боқди.

— Езда эртадан кечгача даладамиз,— деди келин.— Қишда буёқларга қандай келасиз?!

Жувон келасолиб сувдан бир-икки қултум ичган, шунинг учунми ёки бошқа сабабданми, эрталабдан бери қадалиб турган ошқозон оғриғи қолган, кайфияти ҳам яхши эди.

Булоқнинг кўзи челақдек катталиқда ғиштдан чуқурча қилиб ишланган бўлиб, унинг тубида — сув остида анчагина танга тўпланиб ётарди. Бу тангалар қадимда булоқни муқаддас билиб ташланган карвон-карвон бойликларнинг узоқ садосидек эди.

Ака-ука пастга тушиб, булоқ сувини «ванна»лар томон буришди. Қайтиб чиқиб ечинишди-да, битта-битта сигарет тутатиб карта ўйнай бошлашди. Ука ихчам, ҳаворанг, ака эса катта қора трусикда эди. Бир шиша вино ҳам очилди.

Қайнона-келин пастроққа кетиб, кўйлак ва лозимлари билан «ванна»ларга тушишди.

— Оҳ, оҳ-эй, бирам баҳри-дилим очилдики! — деди кампир ёшига номуносиб хандон отиб куларкан. Қуёш

нури ва суяниб ўтирган харсангинг тафти, илиқ сув унинг томир-томирига бориб етган эди. Қани энди ҳеч бўлмаса ойда бир чиқиб турсанг!

— Қаёқда дейсиз! Бригадир Жўравой зўрға бир кунга жавоб берди. Ҳеч ким сезмасин, раис билса теримни шилади, деб.

Жувон кампирчалик яйрай олмасди. У эркаклар тарафга бир қараб қўйиб, гарчи улар кўринмаса ҳам ҳуркибгина лозим почаларини тиззасигача шимарди.

— Райсга ҳам қийин. Биздақаларга жавоб бераверадиган бўлса, планни тўлдиролмай тушиб кетади.

— Қайдам,— деди жувон кафтига сув олиб елкасидан қуяркан. У ҳозир кампирга ўхшаб эркин бўлишни истар ва негадир қизлик даврини ҳамда ўзининг онасини эслаб кетган эди.

... Ака-ука булоқ бошига келишди. Даранинг нариги чеккасида оқаётган сойга бориб чўмилишдан эриниб, ҳам аёларга халақит бергилари келмай, шу ерда ювиниб, баданларига сув сачратиб қўя қолишди.

Ука чўккалади-да, тангаларни олиш мақсадида энгашиб, қўлини булоққа тика бошлади. Акаси бақирди:

— Тегма!

Ука ўқишга кетмасдан аввал акасидан қўрқарди. Лекин икки йил шаҳарда яшаб анча безлашган ва ҳар бир нарсага истехзо билан қарашни одат қилган эди.

— Нима қипти! — деди қўлини бамайлихотир сувга ботиришда давом этиб.

— Тегма. деяпман сенга! — Акаси важоҳат билан келиб укасини итариб юборди.

Ака шаҳар кўрган, ўзи тракторчи бўлса-да, механизаторлик курсида ўқитувчилик ҳам қиларди, шунинг учун қишлоқликларнинг студентларни бошларига қўйиш одатидан холироқ эди.

— Намунча,— деди укаси ёнбошга ағдариларкан, аламини истехзоли кулги билан яшириб.— Шаҳарга обориб кўрсатмоқчи эдим.

Улар яна қарта ўйинга тушдилар. Бир оз туриб илгаригидек уёқ-буёқдан гаплаша бошлаган бўлсалар-да, бояги гап икковининг ҳам кўнглига кек солган эди.

Ука одамларнинг бу сувни муқаддас деб билишларидан ичида кулар, таңгаларни ололмагани унга жиндак алам қилган эди. Аканинг эса жаҳли чиққан...

Бу орада булоқ бошига ҳув яқиндаги дам олиш уйида ҳордиқ чиқараётган уч-тўрт йигит-қиз келди. Улар қўлларидаги идишларга сув олишди ва тушлик овқатдан кечикмаслик учун шошиб-пишиб юз-кўзларини ювиб, қайтиб кетишди.

Ака ўрнидан турди.

— Мен бориб аямларни айтиб келай, жудаям зўр беришмасин. Меъёрдан ўтса ҳар бир нарса зарар,— деди у керишиб. Кетатуриб эса булоқ сувига яна бир қара юз-қўлини чайиб олди.

Чорақ соатлардан кейин қайнона-келинни бошлаб қайтиб келди. Ука офтобга тоб бериб чалқанча ётарди. Келинойисини кўриб у истар-истамай шимини кийди.

Қуёш осмон гумбазининг қоқ тепасидан беш-олти тирсак пастга тушди.

Тамадди қила бошлашди. Озгина яхна гўшт, помидор-бодрингли аччиқ-чучук эди уларнинг овқати.

Шу аснода юқоридан, сой оқиб келадиган тарафдан эшак минган бир чол кўринди. У сув олиб, панага ўтиб таҳорат қилди. Кейин уларга яқинлашди.

Саломлашдилар. «Йўл бўлсин?», «Ўзингизга йўл бўлсин?» сингари савол-жавоблар бўлди.

Чол термосдан қуйиб узатилган чойни ичди, нон ушатган бўлди, сўнг кетишга чоғланди.

— Отахон, бу булоқдаги пулларни ким олади? — деб сўради ака.

— Ким билади дейсиз? Илгари бу ерда бир эшон бўлгучи эди. Ҳозир пастдаги қишлоқнинг мачитидагилар олишса керак. Ушаларнинг измида бу жой эскитдан. Мана, ҳозир ҳам олиб кетишибди-ку.

Ака бир сескангандек бўлди. Буни фақат укаси сезди.

Чол эшагига миниб, фотиҳа қилди.

— Хўп, шифо берсин сизларга,— дедию эшагини йўрттириб буталар орасида ғойиб бўлди.

Ака секин ўрнидан туриб, булоқ бошига борди. У ерда ҳозиргина чол ташлаб кетган иккитагина танга кумушдек оқариб, нозик мавжлар таъсирида сезиларсезилмас титраб турарди.

Ака ичдан қутуриб оҳиста қайтиб келди. Тишлари орасидан, ғижиниб сўради:

— Нимага олдинг?!

— Вой-бў, ҳа бўпти! — деди ука эринчоқлик билан қўл силтаб.

— Нимага олдинг?!

Ука тарсаки зарбидан гандираклаб кетди. У жонҳолатда акасининг қўлига ёпишди. Лекин акаси бир силтаб уни нарига учуриб юборди. Қайнона-келин беўхшов бир чаққонлик билан ўринларидан туриб, укасига ташланган акани ушлаб қолишди.

— Ҳай, нима бало бўлди? — деди кампир катта ўғлини уришиб.

— Ҳатто, бошқа ерлардан келган бегоналар ҳам тегмади-я! Ҳурмат қилди-я! — дея бақирарди катта ўғил онасига аҳамият бермай.

— Нима, бари бир биронта текинхўр мулла обектарди-да! — деди ука юзини ушлаганча йиғламсираган овоз билан.

— Сен унинг текинхўрлигини дарров қаёқдан била қолдинг? Қолаверса, гап уни ким олишидами, аҳмоқ! — Ака ҳамон титрарди.— Мен, ташлаганларнинг ҳурмати ҳаққи, тегмагин, деяпман. Ҳурмат! Ҳурматни биласанми?! Ҳамма нарсага бурнингни жийириб қарайсан! Жаа, икки йил ўқидим деб, ўзингни осмонда санама!

— Бўлди, бўлди энди. Билмагандир, шунга ҳам ура-

санми? — дерди она катта ўғлини ўзига қаратмоқчи бўлиб қўлидан силтаб туртаркан.

— Э, фақат бунгамас! Узи келганидан бери ҳамма нарсага «иҳм» деб қараётгани гашига тегиб кетди.— У яна укасига гапира бошлади: — Агар булоқдагини олганингни бояги амаки кўрганда биласанми нима бўларди? Сени, мени — икковимизга қўшиб, мана бу онаннинг оппоқ сочини ҳам қўймай сўкарди.

— Бўлди, бас қил энди. Буёққа чиқамиз, деган мен ўлай!

Онанинг бу гапи катта ўғилни бир оз ҳовурдан тунширди. У дастурхон ёнига ўтириб сигарет тутатди-да, гугуртни жаҳл билан ерга урди.

Гап-сўзсиз йиғиштирина бошлашди. Қайнона-келин кийимларини алмаштиришгач, биринчи бўлиб эр-хотин йўлга тушди. Кампир билан кичик ўғли ўзларидан кейин ахлат бўлиб ётмаслиги учун қолган-қутган қоғозларни ёқишарди.

— Биласан-ку акангнинг жаҳлини. Бор, кечирим сўрагин,— деди она инқиллаганча ердан бир парча қоғоз парчасини олиб оловга ташларкан.— Бу ишинг увол, ўғлим, нонтепкилик...

Катта ўғил олдинда кетаркан, ўйларди: «Ножўя иш қилган одамни қайтаришнинг энг зўр йўли шу тарсаки-ю, лекин ҳар дсим ҳам иложи бўлавермайди-да!..» У жанжал чиққанидан, шундай сайри сайлни азага айлантирганидан қаттиқ афсусда эди.

— Бўпти, ака, кечиринг,— деди орқадан етиб келган укаси, келинойисини имлаб онаси томон юборгандан кейин.

Ака укасига қарамасдан гапирди:

— Биласан, мен ҳам диндор эмасман. Лекин, бу ерда одамлар неча минг йиллардан бери яшаган, яна минг йиллаб яшайди, шулар ҳам бир гапни билар, деб ҳам ўйлаш керак-да!

— Тўғри, ака кечиринг, мен билмадим.

Ука аввалгидек акасидан қўрқа бошлаган эди. Бунинг устига, унинг пул жўнатмай қўйишидан хавотирланарди.

Энг олдинда, индамай ака-ука кетишарди. Улардан анча кейин, қайнонасидан уч-тўрт қадам илгариде бо раётган жувон ҳам индамасди. У эртага ишга чиқишини ўйларди. Фақат энг орқада кетаётган кампиргина ўзича бир нарсаларни тинмай гапирарди. Гапидан меҳрибон вайсақилик оҳанги келиб турарди.

Булоқ бошини ажойиб сокинлик эгаллади. Сувнинг шилдираши эшитилар, қандайдир қуш тинмай вижирлар эди. Узлуксиз эсаётган шабада бир зўрайди-ю, ёниб, қоп-қора бўлиб қолган қоғоз куллари супуриб кетди. Булоқ бошида яна ёрқин ёз кунининг ёлғиз ўзи қолди.

1967

ИККИЮ БИР

Дўстим Файзулланинг хотирасига бағишлайман

Ҳаёт — бир совға, уни таҳлил қилиш фойдасиз эканини Тош-яқиндагина билди. Кунни кеча — дўсти Лутфуллани ўлди деб эшитганидан кейин. Мана бугун, май ойининг охири кунини — тонгда Лутфуллани мозорга қўйиб қайтаркан, дўсти билан боғлиқ хотиралар уни яна бир исканжага олмоқчи бўлди-ю, Тош ўзини чалғитди. Кўп кийинчилик кўрмаганми, энди хотиралар азобига ҳам ҳар қандай оғриққа кўниккан каби ўрганиб кетган эди. Қолаверса, одамнинг бошқа ташвишлари ҳам борки, улар қачон бу кишим дўсти учун қайғуриб бўлиб, бизга қўли тегаркин, деб кутиб тураверадиган анойилардан эмас.

Лутфулла район касалхонасининг бош врачини эди. Утган кунини ишдан кеч бўшабди, машинасига рухсат бе-

риб, уйга яёв қайтибди. Район маркази билан қишлоқнинг ораси бир чақирим ҳам чиқмасди. Келатуриб макказор тарафдан бўғиқ чинқириқни эшитибди, уёқда турган бир «Волга»ни кўрибди. Борса, тўртта ўспирин олдидан чиқиб, йўлдан қолманг, ака, деб «илтимос» қилишибди. Қўлларида арматура бор экан. Лутфулла улардан бирининг қўлидан арматурани тортиб олиб, ўзини ҳимоя қилишга уринибди. Биттаси қочиб кетибди, иккинчиси йиқилибди. Лекин учинчиси машинадан қирқма милтиқ олиб чиқиб... Лутфуллани отиб ташлабди.

Бор гап шу.

Ҳа, дарвоқе, ўспиринлар шаҳардан экан: бир қизни авраб бу ёққа олиб келишгану афтидан, зўрламоқчи бўлишган. Лутфулланинг зарбидан йиқилгани ҳалиям нари-бери бўлиб ётганмиш. Шу чалажони катта одамнинг фарзанди эмишу мабодо Лутфулла тирик қолганида ҳам ҳимоя усулларини ошириб юборгани учун жавобгарликка тортиларкан. Манови гапни қаранг! Бировнинг қизини обқочиб, тажовуз қилиш ошириш эмас-а? Э, тириклай терисини шилиш керак барининг! Уша отасига қўшиб! Ҳайкал қўйиш керак Лутфуллага! Мана бу ҳақиқат бўлади.

Бу гапларнинг бари дўсти Лутфуллага алоқадор.

Тошнинг ўзига тегишлиси бундай эди.

Унинг олтига боласи бор — тўнғичи қиз, қолгани ўғил. Ешлари ўн олти билан икки яримнинг ўртасида. Икки ойдан ошди, хотини яна ўқчиб, кўнгли айниб, бўйида бўлганини сездира бошлади. Тош хурсанд бўлди. Лекин илгаридегидек эмас. Колхоздан чиқадиган даромадини ўзича етти минг ҳисоблаб юрган бўлса-ю, йилнинг охирига бориб саккиз минг бериб юборишса, одам тахминан шундай хурсанд бўлади. Олтигасидан кейин еттинчисига келганда, тўнғич фарзанд дарагини эшитган мишиқи оталарга ўхшаб, бўталоқдек сакрагинг келмай қоларкан. Бунга вазнинг ҳам йўл қўймас экан.

Бироқ унинг ана шу — етти эмас, саккиз минг даро-

маднинг дарагини эшитгандагидек кичкина севинчи ҳам узоққа бормади; туғилдию бўғилди. Чунки хотини бола-ни олдириш ниятида эканини айтди.

Тош бунақа муаммога рўпара келарман деб сира ўйламаган эди. Шунинг учун хотини гўёки, опамникига бориб келай деб сўрагандагидек шунчаки, йўқ, деб қўя қолди. Ҳай, биринчи тўқнашув шу билан уч-тўрт кунга тинчиди. Бироқ, мана, орадан бир ойдан ошиқроқ вақт ўтиб, абортнинг муддати яқинлашган сари масалани ҳал этиш тобора жиддий тус олиб борарди.

«Ўттиз бешга чиқдим. Умрим бола боқиш билан ўтяпти. Ҳеч қаерни кўрганим йўқ. Тошкан, Анжон, Намангондан бошқа. Мен ҳам одамларга ўхшаб ўзимга қарай, курорт-пурортга борай-да. Бола боқиш жонимга тегиб кетди. Бир ёқдан қизимнинг бўйи етиб қолди, уяламан. Шу олтитасини боқиб, жой-жойига қўйиб олсам — бас, етади менга!»

Хотинининг даъволари шу.

«Мен нимани кўрибман, армияю қурултойни айтмася? Сен борган жойдан бошқа қаерга ҳам бордим? Ахир, очиги, табиатнинг ўзи хотин кишини бола туғишга яратган. Унга қарши бориш яхши эмас. Бола қанча кўп бўлса, улғайганда яшаш шунча осон бўлади, бир-бирини суяйди».

Бу — Тошнинг далиллари.

Энг катта далили эса бундай эди: «Мана шунақа боланинг биттасини ўз қўлинг билан нобуд қилмоқчимисан?» дерди икки ярим яшар Жамшидни силталаб хотинининг қаршисига турғизиб қўяркан. Жамшид ҳеч нарсани тушунмай мўлтирар, эр-хотиннинг кўзига янада ширин кўриниб кетар эди. Шунда хотин баъзан индамас, баъзан англаб бўлмас бир нарсаларни тўнғиллар, баъзан эса, менга бунақа гапларни гапирманг, дея биллар эди.

Марҳумнинг дарди Тошнинг юрагини қачон бўшатаркан, деб ўрин пойлаб турган масаланинг биттаси ма-

на шу. Иккинчиси — ишига тааллуқли. Майда-чуйда, рўзгорга алоқадор бошқа ташвишлар ҳам йўқ эмас, лекин улар ҳисобга кирмайди. Айтса адоғ бўлмайди, кейин, улар ҳаммининг ҳам бошида бор.

Май ойи охирлади. Қатқалоқ ғўзани сиқиб ётибди, зудлик билан юмшатиlmаса, аҳвол чатоқ. Лекин гап бунда эмас, қишгача кўз очирмайдиган пахта ташвиши битта Тошнинг эмас, барча бригадирларнинг бошида бор: ҳамма кузги хирмонни ўйлайди. Лекин Тош, ҳосилдан ташқари, раиснинг таклифини ҳам ўйлаши керак. Таклиф эса бундай: Тош ўзининг хирмонидан, қолақ деб гап тегмайдиган даражадан ортининг Остонақул бригадасига бериши керак! Яна — шахсан ўзи машинада терадиган пахтадан бир қисмини Остонақул номига ўтказиб туриши керак. Янги раис бу йил Остонақулни мукофотга, қулай келса, орден-порденга ҳам тавсия қилмоқчи. Эвазига — ўғитнинг, сувнинг, техниканинг энг олди, энг сараси ҳеч қандай сансалорсиз берилади. Лозим бўлган тақдирда Тош шуларни ҳам Остонақул билан баҳам кўриши керак. Хуллас, бу мавсум, зарурати туғилса, келаси мавсум ҳам Остонақулга тиргак бўлади. Ахир, орденга бир марта кўрсатган билан иш битармиди?!

Тош буларнинг эвазига раиснинг, яъни каттакон бир хўжалик раҳбарининг дўстлигига, кейин шу дўстига эркиликлар қилавериш имконига сазовор бўлади. Бригада аъзоларининг оғзини ёпиш учун эса ҳар бирига янги очилаётган қўриқдан ярим гектардан ер ажратилади. Хуллас, янги раис ўз жиянини кўтаришнинг йўллари пухта ўйлаб, ҳар томондан қуршовга ўтган эди. Боз устига, «выдвижение» учун Остонақулдан кейин Тошнинг гали экани ҳам шаъма қилинган. Бу шаъмининг ёлғон эмаслиги аён. Чунки янги раис келгандан кейин бешолти йил ичида бир колхоздан иккита номдор чиқса, раиснинг ўзи ҳам бир нарсали бўлади-да.

Шу ҳақда ўйлаб юраркан, Тош беихтиёр эски раис —

Ўзининг устози Турсунқул акани эсларди. Турсунқул ака даврида бунақа устомонликлар тушга ҳам кирмасди. Ҳақиқий Қаҳрамон эди Турсунқул ака! Ўзи ҳам ҳалол ишлар, одамларни ҳам ҳалоллик билан ишлатар эди. Буниси эса, келганига уч йилдан сал ошди-ю, колхозчиларнинг онгидаги ҳарому ҳалоллик чегарасини бузиб юборди. Одамлар «гуноҳ», «мумкин эмас», деган тушунчалар чегарасидан ҳам бемалол, этлари жунжикмай ўта бошлашди.

Уч йил ичида бригадирларнинг саксон фоизи янгиланди. Тош, Эргашали ва Аҳмадшо деган йигитдан бошқа ҳаммаси ўзгариб кетди. Бари янги раиснинг одамлари. Янги раис янги бригадирлардан пул олаётганмиш, қилинмаган ишларга нарядлар ёзилаётганмиш, бўлмаган гармселлар, ёлмаган дўллар ҳисобига давлатдан пул ундираётганмиш, деган миш-мишлар оралади. Бу гаплар ростми, ёлғонми — Тош аниқ билмайди, шунинг учун унчалик бош қотирмайди...

— Ҳорманг, Тошбеквой!

Колхоз клубининг мудирини Ҳасаналининг саломидан Тош ўзига келди.

— Бор бўлинг! Қалай, унвон ундими?

Тош Ҳасаналининг: «Астойдил киришсам, Тошкентдан хизмат кўрсатган артист унвонини олиб келаман!», деб мақтанганига шаъма қилмоқда эди.

Ҳасанали шу қишлоқдан чиққан яллачи бўлиб, тўй-пўйларда ашула айтиб юрар, бир марта, район планни дўндириб бажарганда, бадий ҳаваскорлар билан бирга телевизорга ҳам чиққан эди. Янги раис келгач, клубга мудир бўлиб олдию ҳавоси баландлашди. Раиснинг Остонақулга алоқадор таклифи ҳам Тошга мана шу Ҳасанали орқали силлиққина, оғритмайдиган қилиб етказилган эди.

— Хаҳ, битта гапни латтадай чайнавераркансиз-да! Ҳеч бўлмаса клуб мудирлигим учун бўламан! — деди

Ҳасанали кулгига олиб. Одатда унинг ҳеч жаҳли чиқмасди.

— Сизга Ўзбекистонда хизмат кўрсатган яллачи деган ном бериш керак. Тўйда юрадиганлар илгари яллачи дейилган-да. Ҳозир сиздақалар ўзини санъаткор, дейишади.

— Бўпти. Биз халқнинг хизматини қилиб юрган бир одаммиз. Қўйинг энди!

— Халқнинг хизматини қилиб бир халта пул тўпламоқчиман, денг! «Пулинг бўлса халтада, дам оласан Ялтада, пулинг бўлмаса халтада, номаъқул ейсанми Ялтада»,— Тош Ҳасанали айтиб юрадиган гапни ўзига қайтарди.

Ҳасаналининг жаҳли чиқмади. «Лўлининг эшагини суғору пулини ол!»

— Қўйинг шу гапни. Узингиздан сўрай: нега яёвсиз? Нега паришонсиз? Тинчликми?

Ҳасаналининг мана шунақа босиқлиги, юмшоқлиги, маълум маънода одамни билиши унга нисбатан қаттиққўллик қилишга имкон қолдирмасди. Мабодо унга «Ҳой, эшшак!» десангиз, «Ҳа, энди, ҳар хил ёмон сўзлар билан атайверманг, ака», деб жавоб қайтарарди. Шу билан одамнинг захрини суғуриб оларди. Ҳарҳолда бу унинг жуда катта фазилати бўлиб, истасангиз-истамасангиз қадрлаб қолардингиз.

Тош ҳам дарров юмшади-қолди.

— Тинчлик. Лутфуллани қўйиб келяпмиз...

— Э-ҳа! Худо раҳмат қилсин. Яхши одам эди! — Ҳасанали, гарчи ичида ачинмаса-да, бу гапни ҳам ўта куюнчаклик билан айтди. Шундай қилиниши кераклигини у жуда яхши биларди.

— Ҳа, яхши одам эди,— деди Тош яна зардаси қайнаб. Лекин зардаси бу гал Ҳасаналига эмас, «Волга»нинг эгаларига қаратилган эди.

— Кечқурун раис бувага бир учрашинг энди. Ундай одамларни ҳадеб куттиравериш одобдан эмас.

— Кеча кўришувдик, индамади-ку ўзи.— Тошнинг ичида енгилгина, кўнгил айнишга ўхшаш иркит бир нарса турди. Назарида, Ҳасанали кўлини унинг кўксига тиқиб виждонини секин суғуриб олмоқчи-да, мана қаранглар, ўзларинг баҳосини беринглар, деб кўчадаги кишиларга кўрсатмоқчидек эди. Тош беихтиёр енгил калта кўйлагининг тугмаларини пайпаслаб, яхшилаб танғиб кўйди.

— Энди, одамларнинг олдида бундай гапга оғиз очилмайди-да,— деди Ҳасанали боягидек маслаҳат оҳангида.— Ундан кейин, ўзингиздан чиққани маъқул. Ихтиёрингиз билан Остонақулга ёрдам бермоқчидек, гап бошланг.

Тош беихтиёр бақириб, Ҳасаналини итариб юбормаслик учун нари кета бошлади.

— Ҳа, майли, вақт топсам, кирарман,— деди у, гўёки уят иш қилиб кўйгандек тез узоқлашаркан. Яна кўрак тугмаларини пайпаслади.

«Аблаҳлар-эй! — деб кўйди ичида.— Ҳам виждонингга чанг солишмоқчи, яна бунинг устига ўзинг таклиф қилишинг керак... Ҳеч қачон!..»

Тош кетиб бораркан, Ҳасанали билан боғлиқ бир воқеани беихтиёр эслади. Гарчи бу нарса хаёлидан бир зум ўтган эса-да, унинг тафсилоти хийла узунроқ...

Бундан етти-саккиз йил муқаддам районда «Зайнабим» деган ашула машҳур бўлган эди. Жамики магнитофон эгалари кўча-кўйда, тўй-пўйларда шуни бақиртирмаса куни ўтмас эди. Хотинининг исми Зайнаб бўлгани учунми, Тош бу ашуланинг бунчайин машҳурлигига негадир қўшилмасди.

Кўзга яқин ҳар бир қиз ёшлигида ҳеч бўлмаганда иккита йигитчанинг юрагидан урган бўлди-ю, ammo у фақат биттасига насиб этади. Зайнаб ҳам Тошга тегди-ю, район банкида ишлайдиган Муродали деган йигит доғда қолаверди. Ушанда, Тошнинг эшитиши бўйича,

Муродали тўйларда «Зайнабим»ни буюришни сира канда қилмай қўйган.

Зайнабга уйланганида Тошнинг на бойлиги, на мансаби бор эди. Армиядан келганга олти ойдан сал ошган. Қизларни куйдирадиган алпқомат, қирғиққараш бор. Турсунқул ака раҳбарлигида ишни гумбирлатяпти. Эндигина мактабни битирган Зайнабга бир қараб, унинг жиғинагини чиқаргану совчи қўйган, олган. Бўлак майда-чуйда гаплардан беҳабар. Хотинининг шайдолари бўлганини кейин, беш-олти йил ўтгач эшитган. Зайнабнинг биринг демай текканидан маълумки, бу шайдолар унинг учун бир пул экан. Тош тинч. Ҳеч нарсани кавлаштирган ҳам эмас, ўйлаган ҳам эмас.

Хуллас, бундан етти-саккиз йил илгари, Тош энди ўттиздан ҳатлаган пайтлар, бир тўйда Муродали билан ўтириб қолди. Тош яна «Зайнабим»ни такрор-такрор эшитиши мумкинлигини, ароқ савил ичига киргандан кейин тутиб кетиб қолса, рақибига яхши бўлмаслигини тушунди. Ҳасаналига йигирма бешталикни берди-да, «Зайнабим»ни айтмайсан, деб тайинлади. Кейин зиёфатга меъёрдан сал зиёд берилиб кетди. Уйин-кулги, гап-сўзлар орасида рақибига кўз ташлаб қўяр, унинг Ҳасанали билан тортишаётганини, натижа чиқаролмаётганини кўрар, бундан янада ҳаволаниб, маза қилар эди.

«Зайнаб» бари бир айтилди: энди чиқиб келаётган «жўжахўроз» яллачилар айтишди уни. Лекин улар гапнинг нимада эканини, масаланинг чуқур томонларини билишмас, шунинг учун буниси ҳисоб эмасди. Ҳасанали сса биларди.

Хуллас, Тош маза қилиб ўтирган пайтда Ҳасанали ўртага чиқиб, тўсатдан, ҳеч қандай эълон-пёлонсиз «Зайнабим»ни бошлаб юборди. Тош ўтирган жойида тошдек қотди. Бунинг устига Муродалининг мароқ билан тебраниб туриши унга қаттиқ таъсир қилди.

Ҳасанали негадир авжини сал чўзиброқ айтар, ҳар

замон-ҳар замонда Тош тарафга хавотирланиб қараб қўяр эди. Ҳа, Тошга эмас, Тош тарафга. Юраги орқага тортиб кетаётган эди бечоранинг.

Ҳасанали қўшиқни айтиб бўлиб, ҳеч гап ўтмагандек Тошнинг олдига келди-да, «Уэр, халқдан кўп талаб тушди, мана қайтими», деб йигирма беш сўмликни узатди.

— Мен садақадан қайтим олмайман! — дея Тош ғижиниб унинг қўлини нари суриб юборди.

— Кечирасиз, бўлмаса,— деди Ҳасанали. «Садақа» дейилганидан хафа ҳам бўлмай пулни чўнтагига солди-да, созандалар ўтирган сўрига қараб кетди.

Ҳасаналининг мунофиқлик қилгани, садақадан қайтим олмайман деганида ҳам жаҳли чиқмагани, ниҳоят, Муродалининг муроди ҳосил бўлиб, шу куни тўйда «Зайнабим»нинг айтилгани Тошга жуда алам қилди. Шу билан бирга, ҳа, бировлар шу қўшиқни эшитишни истаган экан, халқдан кўп талаб тушган экан, майли, деган фикр ҳам бор эди миясида. Лекин шу пайт кимдир, (унинг кимлигини Тош ҳалигача аниқлагани йўқ) «Муродалидан элликталикни олган-да, бу касофат!», деб юборди. Шундан кейин Ҳасаналининг: «Мана, қайтими ни олинг», деганининг боиси ҳам равшанлашди. «Ҳозир, мен икковингга ҳам «Зайнабим» ни эшиттириб қўяман», деб ғудранди. Босиқ-вазмин бўлгани учун қўзғолишига ҳам беш-олти сония керак бўлди. Ана шу сониялар ичида уч-тўрт киши уни босиб, ҳар томондан ҳай-ҳайлаб қолди.

Агар шу пайт, сизни Турсунқул ака чақиряпти, деб қолишмаганда бу босиб олганлар унинг учун ҳеч гап эмасди. Бир силтанарди-да, «эшиттиргани» жўнарди. Турсунқул аканинг номини эшитиб Тош жойига ўтирди. Устозини у ҳурмат қиларди. Ҳатто, жаҳдан кўз олди қоронғилашганида ҳам унинг бир оғиз сўзи билан нотўғри иш қилаётганини сезиб оларди. Турсунқул аканинг

шу пайтда чақириб қолганидан эса, «Ўпкангни бос, хато кетяпсан», демоқчилиги аён.

Тош пиёлани тўлдириб «Тошкент» сувидан ичди-да, атрофга қаради. Тўй охирлай бошлаганига қарамай, ҳали хийлагина гавжум.

Турсунқул аканинг тўй тугагунча бел боғлаб туриб бериш одати бор эди. Ҳозир ҳам у дарвозахонада ясалтилган дастурхон олдида ўтирарди. Тошнинг қараётганини сезиб, киши билмас қилиб ёнига имлади. Тош ҳам бир-икки минут ўтказди-да, аста ўрнидан турди.

Турсунқул ака ҳассага таянганча тўғрига қараб ўтирарди. Тош етиб келганда бош билан оҳиста имо қилиб, ёнидан жой кўрсатди. Тош ўтирди.

— Ҳасаналидан хафа бўлдингизми? — деб сўради у ҳамон тўғрига қараганча, Тош индамади.— Бунақа отарчидан хафа бўлмайдилар. Бугун уйингиздан сўқиб ҳайдаб, эртасига пул кўрсатсангиз, хизматингизга келаверадиган зотидан бу.

— Ҳа, йўқ...— Тош бир нарсаларни изоҳламоқчи бўлиб чайнала бошлаган эди, Турсунқул ака уни тўхтатди:

— Тушундингизми?

— Тўғри ота,— деди Тош ерга қараб. Ҳақиқатда ҳам ҳозир ҳар қандай гап ортиқча эканини тушунди.

— Боринг, бораверинг уйингизга! Ёки яна ўтирмоқчимисиз?

— Йўқ, ўзим ҳам кетмоқчи бўлиб турган эдим.

— Бўпти. Яхшилаб дамингизни олинг. Эртага азонлаб шийпонингизда учрашамиз.

Тош учун тўй устозининг яна бир сабоғи билан тугаган эди...

Тош ўша сабоқни, умуман, Турсунқул акани ўйлаб уйига етиб келди.

* * *

Сиёсат — бир нарсани назарда тутган ҳолда, ташқаридан қараганда унга боғлиқ бўлмаган бошқа нар-

са ҳақида гаплашишдир, дейди машойихлар. Демак, сиёсат фақат давлатлар эмас, эр-хотин ўртасида ҳам иш беради. Умуман олганда, қарама-қарши ниятдагилардан бири иккинчисини ўзининг айтганига айланма йўллар билан алдаб кўндирмоқчи бўлган жойда албатта сиёсат қўл келади.

Бўлмаса, бир одамнинг «03» маркали «Жигули»си билан хотинининг қорнидаги уч ойга етмаган ҳомиланинг туғилиш ё туғилмаслигининг ўртасида қандай алоқа бўлиши мумкин? Ҳаммасига сиёсат айбдор. Болани туғиш ёки олдириб ташлаш ҳақидаги қарама-қарши фикр бир ёқда қолиб, бензинни симириб ҳавога нозандек пуфлаб турган «03» маркали «Жигули» нега бирдаш юрмай қолади, деган масалада жанжал бошланиб кетади.

Хотин: «Ўзингиз туғуруқхонага элтиб ташланг!», дейди.

Эр: «Ҳеч қўл тегмаяпти шу қизиталоқни устага кўрсатиб олишга. Бир-икки кун сабр қил», деб жавоб беради.

«Бир-икки кун» баҳонаси билан амал-тақал қилиб, бир ойдан сал ошиқроқ вақтни ўтказиб олиш мумкин. Кейин яна:

«Нега ўт олмас экан? Туппа-тузук юриб турувди-ку!», дейди хотин.

«Қайдан билай»,— дейди эр.— Бу бир темир бўлса! Гапирмаса! Мен унинг тилига тушунмасам!»

Хотинининг назарида эр сойга олиб бориб суғормай қайтариб келмоқчи, яъни муддатни ўтказиб юбормоқчи.

«Ҳа, оборинг тузатадиган жойига! Расулжонга кўрсатинг!» дейди у қўшнини назарда тутиб.

«Расулжон билмайди, бузиб қўяди. Сервизга эса судраб бориш керак. Шу бозор ўтсин, ўзимизнинг трактор бўшайди. Қатқалоқни юмшатиб олайлик: пахтани жуда исканжага олиб, еб қўймоқчи,— дейди эр, гўёки фақат машинасию қатқалоқни ўйлагандек.— Шартта ша-

такка оламузу обориб кўрсатамиз. Ярим соатда тузатиб беради. Сервиздагилар жуда уста-да! Атайлаб шу «Жигули» учун очиб қўйган уни ҳукумат».

«Ўтган бозор Парпивойнинг грузовойига эргаштириб обораман девдингиз?»

«Ҳа, касал бўлиб қолди-да, Парпивой. Мен уни ётган жойидан турғизиб, рулга ўтқазиб юбора олмайман-ку?!»

«Кейинги бозор ҳам бир баҳона топасиз шу сиёғингиз бўлсал!»

Мана шунақа. Ваҳоланки, асосий масала, бояги айтганимиздек, қоринда гимирай бошлаган, умри икки ойдан ўтиб учинчи ойга қараб кетаётган бир парча тиррик вужуднинг яшаш-яшамаслиги. Ким ҳақу ким ноҳақлиги яна ўша сиёсатдан келиб чиқиб ажрим қилинадиган бўлса, иккала томон ҳам ўламан саттор, меники тўғри, деб туриб олади. «ОЗ» маркали «Жигули»га эса, масалага шу хусусда келгусида туғён уриши мумкин бўлган оилавий жанжалларда икки томон тилининг ҳам узун ёки қисқа бўлишини таъминлаш нияти билан боғланади. Туғруқхонага машинада борилса, хотиннинг тили узун, эрники эса қисқа бўлади ёки аксинча. Хуллас, машина можароси хотин фойдасига ҳал бўлса, демак ҳомилани олдириб ташлашга эр ҳам юз фоиз розилик берган бўлади. Ғиди-биди билан уч ойлик довон ҳатлаб ўтилса, эр еттинчи фарзанднинг ҳам отаси деб ҳисоблайверади ўзини!.. Боя Ҳасанали билан чалакам-чатти хайр-маъзур қилиб, хаёллар оғушида уйга етиб келганида Тошнинг пешонаси тарақ этиб машинага, яъники, тагин ўша масалага урилди. Бир ойдан бери чанг босиб ётган «Жигули» ювиб ялтиратилган, тумшуғи дарвозага тираб қўйилган эди. Қимдир уни йўлга шайлагани аён. Демак, бола масаласи қиндан чиқарилган қиличдек яланғочланиб, ҳар қачонгидан ҳам ўтқирлашган.

Тош оч-яшил рангдаги, ярқираб «Ўтир, мин», деб тур-

ган машинага маҳлиё қараб турган эди, Зайнаб бобиллаб уни ҳушига келтирди:

— Мана, нозандек экан-ку, сабил. Мен сизга аҳмоқман-да, а?!

Тош индамай нарироқда қўлини докага артаётган катта ўғли Салимга қаради.

— Мен ҳеч нарса қилганим йўқ. Фақат мой қўйиб свечаларини тозаладим. Ҳозир чиқиб кетаман,— деди ўғли бир йўла иккала айбини, яъни машинага бесўроқ тегинганию шу вақтгача барг теришга жўнамаганини ювмоқчи бўлиб.

— Бир нарса бўлсин шунга! — Тош қўлини бигиз қилиб машинани кўрсатаркан, этак кўтариб чиқиб кетаётган Салимга захрини сочди.

Ўғил чиқиб кетгач, эр-хотин ўртасига сукунат чўқди. Жанг олди сукунати эди бу.

Ҳовлида фақат кенжатоё Жамшидгина, тут новдасини ушлаганча, тўдадан ажралган товуқни қувлаб юрарди. Товуқ ҳам биратўла эмас, калта-калта қочар, бола лапанглаб етиб келиб, хивични беўхшов силкитмагунча бўйнини қийшайтириб, ер чўқиб тураверарди.

— Мана, тузатиб қўйди-ку! Энди оборинг!

Тош ҳамон товуқ билан Жамшидни кузатиб турарди. Вақтни имкони борича ўтказиб, ниҳоят:

— Ке, қўй, хотин, шуни ҳам туғиб қўя қол,— деди жуда ҳам сулҳпарвар оҳангда. Аслида бу оҳанг унинг ичидаги ўй-хаёлларга мос келмасди.

— Ўзим билувдим, ўзим билувдим баҳона қилиб юрганини бун!

Хотин сизлаш ўрнига шунақа йўсинга ўтгандан кейин ундан яхши гап чиқмаслигини Тош биларди. Бундай пайтлар ўзиники ҳам тутиб кетар, хотинини у бурчакдан-бу бурчакка тепкилагиси келарди. Лекин илож йўқ. Олтита туғиб берган. Қорнида еттинчиси.

— Нимани билувдинг?

— Мени алдаб, муддатини ўтказмоқчи бўлиб юрга-

нингизни. Узим аҳмоқман маслаҳат солиб! Ҳеч бир миннатдор бўлмайди бу эр деган зот. Ишқилиб алдаса, ишқилиб алдаса!..

Зайнаб шу бўйи ўзини тўхтатолмай қолди: жамики норози хотинлар номидан мунофиқ эрлар шаънига кўп маломат тошларини ёғдирди.

— Э, ўчир-э овозингни! — деди Тош ҳам бунақа вазиятда ҳамма эрлар тутадиган йўлдан бориб.— Нима, урушга қарши ваъз айтяпсанми? Ўчир!

— Зайнаб «ўчирмади». Боягидек оҳангда давом этди:

— Нимага ўчирарканман? Нимага ўчирарканман?! Сизни одам деб, гапимга тушунар деб, ёрдам берар деб ўйлаган эдим. Сизга гап очган мен аҳмоқ. Тўғри-да, сизга нима?! Туғадиган мен, боқадиган мен, кечалари мижжа қоқмайдиган мен, ифлосини ювадиган мен! Сиз юрасиз кўчада, етти боланинг отасиман, деб гердайиб. Ўзи олтинчисидаёқ шунақа қилишим керак эди!

Шу жойга келганда Тош ҳам соб бўлди.

— Нима қилишинг керак эди?! — дея ўшқирди.

— Ҳеч кимга индамай, олдириб ташлашим керак эди!

— Олтинчиси деб кимни айтаётганингни биласанми? — Зайнаб гапидан бунақа мазмун чиқишини ўйламаган эди.— Йўқ, билияпсанми нима деяётганингни?!

Зайнаб яна индамади. Тош югуриб ташқарига чиқди-да, Жамшидни шарт ердан узиб, уйга олиб кирди. Тўп этказиб ерга қўйди.

— Мана, мана шуни айтяпсан олтинчиси деб! Билдингми?!

Зайнаб ўзича ҳақлигини билад туриб, миқ этолмай қолди. Аини пайтда, индаёлмагани алам қилди. Уввос солиб, юзини таҳмондаги кўрпаларга босди.

— Олдираман бари бир! — деди у ўкирганча, кўрпаларни муштларкан.

— Олдириб бўпсан! — Тош шундай деб хотинининг

орқасидан қараб турди-турди-да, пиқиллай бошлаган Жамшидни кўтариб ташқарига чиқди. Уғлининг қўлига хивични қайтадан тутқазиб, уни бояги товуқнинг ёнига қўйди-да, кўчага йўнашди. Йўл-йўлакай машинасига ҳам ўқрайиб ўтди.

* * *

Уйдан чиқиб, даланинг ўртасидаги эски шағал йўлдан кетаркан, можаронинг акс садоси кўнглида хийла вақтгача давом этди. Хотинининг ҳамда унинг тарафини олиши мумкин бўлган кўп, лекин қиёфаси ноаниқ га-нимларининг гапларига боплаб жавоб бериб борди. Зайнабдаги бундай фикрларнинг илдизини излай-излай, хаёли гап ейдиган тошкентлик, армияда бирга хизмат қилган жўраларига, уларнинг хотинларига бориб тақалди.

Гапларида саккиз оила иштирок этар, Лутфулла билан Тошдан ташқариси тошкентликлар эди. Тўй ёки маърака бўлса, аввало, «тошкентликларни айтдингми» ёки «тошкентликларнинг хабари борми», деб сўралади. Умуман, ҳаммаси бир-бирининг исмини эмас, касбини тутиб «прокурор», «начальник цех», «газитчи», «дўхтир» деб чақаришарди. Шу ақидага биноан Тош ҳам Тош эмас, «бригадир» эди.

Зайнабнинг бунақа қилиқ чиқаришига сабаб бўлаётган шамол тошкентликлар тарафдан эсяпти, дейишга унинг асоси бор эди — ҳаммаси олий маълумотли, ҳаммаси катта-катта ишларда ишлайди: барида иккитадан-учтадан бола бор, холос. Тўғри, дўстларининг хотинлари атай гап ўргатади, деб бўлмайди. (Хотинлар алоҳида хонада ўтирганликлари учун Тош буни аниқ билмайди). Лекин чиллаки чиллакини кўриб чумак уради-ку! Гаштакнинг ҳам баҳридан ўтиб қўя қолсамикан?

Ҳар ойда Тошкентга меҳмондорчиликка бориш баъзан жуда жонига тегарди. Фақат гап навбати ўзига ёки

Лутфуллага етганида маза қиларди. Мана, Лутфулла дўхтир ҳам қайтиш қилди, энди Тўйтепада фақат бир марта зиёфат ўтади.

Дўстлари уни Тошкентга чорлайвериб ҳол-жонига қўйишмасди. Цех бошлиғи уч юз сўм маош билан ишга олмоқчи бўлар, прокурор эса ҳовлисининг ярмини унга ўтказишга ваъда берар эди. «Ҳаммамиз биргалашиб битта уй қуролмаймизми сенга», деб, қолганлари унга жўр бўлишарди. Тош, албатта, бунга кўнмасди. Шунда дўстлари, «Ҳа, бўлмаса, ота-боболаримизнинг битта гапи бор, биласанми?», деб сўрашарди. «Биламан, бас!» — дерди Тош. Лекин дўстлари бас қилишмасди, биттаси бўлмаса биттаси албатта: «Аҳмоққа Тўйтепа нима йўл? Қатнайверасан», дерди-да, шу билан хохолаб кулиб юборарди.

Сўнги пайтлар, Турсунқул акани мақтаб янги раис хусусида минғирлай бошлагандан кейин дўстларининг «хуружи» яна кучайди.

«Вей, эси бор одам ҳозир Тошкентда яшайди, — дерди цех бошлиғи. — Мана, кел менга ишга! Қунига етти соат ишлайсан, тамом. Ўзинг — хон, кўланканг — майдон: биров мушугингни пишт деёлмайди. Икки йилда уй олиб бераман. Шанба-бозор дам оласан. Автобуслар тайёр туради. Бола-чақангни олиб, Чимёнми, Хумсонми — дам олиш зоналаримизга чиқиб кетасан. Жуда соғинсанг, Тўйтепага ҳам бориб келаверасан. Юрасанми этта, бир раиснинг, бир райкомнинг қовоғига қараб?!»

Лутфулла ҳам таги тошкентлик бўлиб, уч-тўрт йилдан сўнг пенсияга чиққач, бари бир бормоқчи эди шарга. Тош бўлса Лутфулланинг қадрдони, шунинг учун қақришарди-да.

Тош шуларни ўйлар экан, қулоғига узук-юлуқ трактор овози келди: йўл четидаги ғўзаларга кўзи тушгач эса, вужуд-вужуди билан пахтага, далага шўнғиб кетганини сезмай қолди.

Йил йилга тўғри келмас экан. Мана, икки йилдан бери ғўзани худди ёш болага ўхшаб: «Ана, энанг келяпти: ҳозир сенга шоколад олиб бераман», деганга ўхшаш гаплар билан алдаб-авраб ўстиришяпти. Бултур баҳор иссиқ келиб, ёмғир ёғмади. Тош бутун бригада аъзолари билан: «Ана, эртага ёғади, мана, кечқурунга бориб ташлайди», деб базўр сувга етказишган эди, бу йил эса нақ тескариси. «Ана исийди, мана исийди», деб ҳамма намни қочирриш билан овора. Бултур бир шамол турса, қарталарни чанг-тўзон қоплаб кетарди, бу йил бир қатқалоқни юмшатиб улгурмасингдан яна ёмғир ёғади, яна қатқалоқ.

Тош шийпонга ўтмади. Ҳув нарида, трактор атрофида уймаланиб турган уч кишига, улар ичида ўринбосари Дўмахонга кўзи тушди. Дарвоқе, куни кеча улар ҳам қатқалоқни эзиб, бирваракайига жўякни юмшатиб, ҳам бегона ўтга қарши дори сепаб кетадиган «хоразмча иш усули»га ўтишган эди. Бу усулда ерга ишлов бериш хийла самарали бўларкан. Кеча агроном келиб кўриб кетган эди, бугун раис келади деган гап бор...

— Раис келиб кетдилар! — деб бақирди Дўмахон узоқдан, бир унга, бир узоқлашаётган тракторга қараб. Тракторни яқинда армиядан келган иккита йигитча ҳайдаб борарди.

— Нима гап? — деб сўради Тош бир оз хавотирланиб.

— Индамади.— Дўмахон чағир кўзларида майин табассум ила у билан сўрашди.— Уришмади ишқилиб.

— Ҳа, хайрият.

Кулишди. Асли таги фарғоналик, исми ҳам камёб бу йигит Тош учун ҳақиқий топилдиқ эди. Иккови бир тану бир жондек, бир-бирларига ишонишарди.

Улар тракторнинг кетидан бир оз юришди.

— Дўмахон, сизда бир гап бор, фақат ҳеч кимга айтмайсиз...

— Тинчликми? — Дўмахон қиқирлаб кулди. Чунки

Тошбек яқин орада, умуман бундай оҳангда гапирмаган эди.

— Тинчлик. Четга чиқайлик.

Улар пайкал четига, тутқаторга ўтишди. Яқинда каллакланган, бир қаричча узунликда шох чиқаргани учун чўғирма кийган хоразмлик чолларга ўхшаб қолган тутлар унсиз саф тортиб, пахтазорни йўлдан ажратиб турарди.

Дўмахон сигарет тутатди. Тош ерга ёнбошлади...

Тош Ҳасанали айтган гапни ҳам уялиш, ҳам ижирганиш билан тутилиб-тутилиб айтиб берди. Дўмахон яна бир сигарет тутатди-да, индамай қолди.

— Нима дейсиз, Дўмахон? Сизларга ярим гектардан ер берадиган бўлса, кейин менга таъна қилиб юрмайсизларми, нега кўнмадинг, деб?

Тошнинг Дўмахон билан маслаҳатлашишига дўстликдан ташқари сабаб ҳам бор эди. Бригаданинг маълум қисми Тош ҳамда хотини Зайнабнинг қариндошларидан иборат бўлса, анчагина қисми Дўмахоннинг ҳешлари эди.

— Сиз йўқ деб бўлдингизми, Тошбек ака? — деди Дўмахон ерга қараб.

— Энди айтаман. Ярим гектар ердан қуруқ қолдиларинг, деб сизларни менга тескари қилиб қўйишидан қўрқаман, холос. Ҳар ҳолда бу катта бойлик.— Тош чўнқайиб олди.

— Қўйинг шу гапни,— деди Дўмахон суюнганидан кўзлари чақнаб.— Бизларга хотиржамлик керак. Мен сизни ўйлаб индамай турган эдим: Остонақулдан сўнг сизнинг навбатингиз экан...

— Э, мен бунақа илғорликдан кўра, ҳар куни совун еганим яхши.

Тушлик яқинлашган эди. Улар индамай шийпонга йўл олишди.

— Сизга гишава қилиб, тиндирмасмикин дейман, Тошбек ака?

— Қўявер, Дўмахон. Менинг тагим бақувват, — деди Тош жиндек ғурур билан. У бир томондан, «тошкенлик»ларни, иккинчи томондан, Турсунқул аканинг райком, обкомда ишлаётган шогирдларини назарда тутарди.

Тушликдан сўнг у шийпон қоровули Сотволди аканинг эшагига миниб қишлоққа кетди: машина мойи билан бегона ўтга қарши доридан хабар олиши керак эди.

Остонақулнинг даласи ёнидан ўтаркан, беихтиёр унинг шийпонига қараб қўйди. Ердан кўтарилаётган тафт ичида жимирлаб Остонақулнинг оқ «Жигули»си, далада ишлаётган одамларнинг қораси узоқдан базўр кўринар эди.

Ҳа, орден олгиси келган экан, шунақа йўлларини билар экан, секин Тошнинг ўзига келиб айтмайдими? Узи келиб, башарангга бақрайиб туриб шундай илтимос қилса, уялганингдан ҳам хўп деб юборасан. Гузарнинг қоқ ўртасида мулойим жойидаги ярасини очиб, шунга дори сепиб қўй, дегандан нима фарқи бор бунинг? Тезроқ ёпсин ўша жойини, деб ҳам ноилож сепиб қўясанда.

Ҳар қолда бу гап Остонақулдан чиқмагандир-ов? Борди-ю Тошнинг пахтасини олиб кўрсаткичини бир ярим-икки баравар қилса ҳам раиснинг ёрдамисиз ҳеч қаёққа боролмайди. Авваламбор, раис унинг номзодини райондан ўтказиши, кейин эса райондагилар обласдан ўтказишлари керак. Йўқ, бу гап раисдан чиққан!

Бирдан Тошнинг Остонақулни кўргиси, шундайгина қилиб башарасига бир қарагиси келди. Ахир, улар, ма-на, қанча вақт бўлиб кетди, бундоқ гаплашганлари ҳам йўқ. Узоқдан Остонақулнинг қорасини бир кўриб қолади-ю, экиш-тикиш ташвиши билан бу қоранинг Остонақулга тегишли эканини ҳам анча кейин билади. Агар шу кунларда биров, Остонақулни кўрмадингизми, деб сўраб қолса, Тош ўйлаб туриб: «Ҳа, ҳали узоқдан бир кўрувдим шекилли», деган бўларди. Юмушинг бўлма-

гандан кейин мажлисларда ҳам бировга аҳамият бер-майсан. Ваъзни эшитасан-у, эшикни мўлжаллаб ўтира-сан.

Остонақулга учрашсамми, йўқми, деб ҳам Тош анча йўл босди. Кейин; «Тўхта, балки Остонақулнинг бу гап-дан хабари йўқдир?» деган фикр келди миясига. Тош эшакни орқага бурди. Остонақулнинг ерига яқинлашган-да уялганидан ҳам кўзга камроқ кўринишни истагани-дан эшакдан тушиб, уни тутга боғлади.

Ўзалар, тракторнинг атрофидаги икки одам, трак-торнинг орқасидан кўтарилаётган сийрак чанг — ҳамма-си Тошнинг бригадасидаги аҳволни эслатади. Буларнинг шийпонидаги дарахтларнинг камчиллиги, иморатнинг ан-чайин кичиклигини ҳисобга олмаса, ҳеч нарсада фарқ йўқ. Экиндаги фарқ билингунча анча фурсат бор.

Тош аввал колхозчилар билан саломлашмоқчи бўл-ди. «Ҳорманг-бор бўлингдан» сўнг, гарчи машинасини кўриб турган бўлса-да, бригадирларнинг шу ердами, деб суриштирди. Сўнг ўзларининг янги усулларидан гап оч-ди. Гапира туриб, бирдан тutilди: Остонақулнинг алла-қандай шошма-шошарлик билан машинага ўтириб жў-наётганини кўриб қолди. Назари бир жойда қотганини кўриб, суҳбатдошлари ҳам ўша тарафга қарашди.

— Ия, кетаяпти-ку, — деди ёши каттароқ Иброҳим дегани. Нишон деган ёшроғи ҳой-ҳойлаб бақирди, ҳуш-так чалди, лекин Остонақул ҳеч нарсани кўрмай, эшит-май, физиллаганча ҳайдади-кетди.

— Бирор зарур ишингиз бормиди? — деб сўради Иб-роҳим дегани Тошнинг юзидаги карахтликни кўриб.

— Э, йўқ, ўзим, шунчаки...

Тош сир бой бермаслик учун янги усул ҳақида яна бир оз гапирди, даласига таклиф қилди, кейин хўшла-шиб ортига қайтди.

«Биларкан-да, аблаҳ, қочиб қолди!» деди эшакка ми-наркан.

Енилғи базасига, у ердан бир кимсани тополмагач

идорага, сўнг омборга учраб шийпонга қайтганида қуёш уфққа қўнишига бир тирсак қолган, каттакон бўлиб осилиб турар эди.

Тош бригаданинг ёрдамчи хўжалигида етилиб қолган помидорларнинг таралишини текшириб, қийшайганини боғлаб юраркан, негадир юраги ҳовлиқаётганини сезди. Ўзини босмоқчи бўлди-ю, уйдан хавотири зўраяверди. Қўлидаги каноп ўрамини шундай эгат бошига қўйди-да, Сотволди акага тайинлаб, уйга шошилди.

* * *

Уй уни қандайдир сокин нохушлик билан кутиб олди. Болаларининг кўзларидан сезди бу нохушликни.

— Онанг қани? — деб сўради у баридан бирваракай.

— Катта холамникига кетдилар. Бугун келмасмишлар. Отанг билади нега кетганимни, дедилар.— Болалари ҳам ингичка-йўғон товушда бараварига жавоб беришди.

Тошнинг юрагидан бир нарса узилиб, шув этиб пастга тушди. Ичидан отилган ўкирикни тўхтатиб қолмоқчи бўлган эди, ғудранишга ўхшаган нарса бари бир чиқиб кетди. Ҳамон кўча дарвозага тумшуқ тираб турган машинага югуриб бориб шитоб билан ўтирди-да, ўт олдира бошлади. Лекин уддасидан чиқолмади. У яна шошилиб машинадан тушди, шаҳд билан капотни очди; стартер, свечаларнинг клеммаларини жаҳл билан босиб-босиб кўриб, яна ўтирди, яна ўт олдирмоқчи бўлди. Лекин боя ўғли ишлатган машина ҳозир негадир ўт олмас, қирт-қирт қилиб стартер айланарди-ю, мотор тилга кирмас эди.

Тош эшикни қарсиллатиб ёпди.

— Э, шу менга «Москвич» олмай «Жигули» ол деганнинг онасини...— деб сўқинди, Кейин болаларига бақирди:

— Буёққа келларинг!

Кенжа Жамшиддан бошқа бешала боласи мақсадни тушуниб, дарров югуриб келишди.

— Сен нари тур! — деб, Тош олти яшар Шерзодни ҳам четга сурди-да, қолганларига бош бўлиб, машинани кўчага итариб чиқардилар.

Кўчанинг бир томони хиёл қиялик бўлиб, туғруқхона ҳам шу тарафда эди. Шошинчда рулни тескари тарафга буриб юборди. «Зарари йўқ: оладиган бўлса, тепаликда ҳам олаверади».

Болалар инқиллаб, ўзи пишиллаб, бир оз итариб кўришган эди, натижа чиқмади. Сўнг машинани қиялик томон буришди. Бундан тезлик сал ошди-ю, аммо мотор ўт олмади. Стартер ҳамон қирт-қирт қилиб айланар, мотор ҳамон миқ этмас эди.

— Ҳе, менга «Жигули» ол деганнинг!.. — деди яна Тош эшикни қарсиллатиб тушаркан. — Агар шу «Москвич» бўлганда юргизардим-а! — У кимнингдир олдида ўзининг ношудлигини оқлади. Шунда бирдан боя устачилик қилган катта ўғли Салимни кўриб қолди.

— Ҳе, сен машина билимдони бўлганниям!.. — деганча уни қува кетди.

Салим: «Мен нима қилдим? Бузганим йўқ!» деганча ҳовлига қочди. Тош ҳовлини гир айлантириб тирқиратиб қувди, бола чап бериб ўзини кўчага урди-да, кўздан йўқолди. Ун тўрт яшар ўғлонга етиб бўларканми?!

Салимнинг кетидан кўчага чиққан Тош гира-шира қоронғиликда шўппайиб турган машинани кўрди. Бир тепгиси келди-ю, тепса камида эллик сўмга тушишини, шунда ҳам яхши уста топиш кераклигини вақтида эслаб қолди.

— Олиб кириб қўйларинг буни! — деб бақирди у қардадир биқиниб, кўздан нари турган болаларга қарата. Сўнг район марказига йўл олди.

Йўл-йўлақай нотаниш машиналарга қўл кўтара-кўра туғруқхонага етиб келганда, бўлар иш бўлган эди. Тош навбатчи хотинга бир сўм бериб киритиб юбордики,

Зайнаб деразадан бир қарасин, деб. Навбатчи хотин қайтиб чиқиб шундай деди:

— Айтиб қўйдим. Иккинчи қават, чапдан тўртинчи дераза.

Тош ўша иккинчи қават, чапдан тўртинчи деразага қараб ярим соатча турди. Зайнаб ўлақолса қарамаслигини билса ҳам, сўккиси келганидан роса кутди. Кўнглининг майли рўёбга чиқмагани алам қилди. Кейин эр-какка ярашмаган иш бўлди: аччиқ бир нарса тепадан келиб бўғзига урилди-да, суюқликка айланиб кўзидан оқди.

Мана шунақа. Тош бир куннинг ўзида ҳам дўстидан ажралди, ҳам фарзандидан. Бир кунда икки марта йиғлади. Лекин эрталабгисида уялмаган эди. Чунки дўст учун йиғлаш мумкин. Ҳозир негадир уялди. Бундан баттар жаҳли чиқди. Яхшиямки, хотинини туғруқхона деворлари яшириб турарди, бўлмаса ўша дўстининг қотиллари қолдирган аламни ҳам ундан олган бўлармиди. Дўсти Лутфуллани ўлдирган қотил ким-у, еттинчи боласини олиб ташлаган хотинию дўхтир ким — қандай фарқи бор? Иккала тараф ҳам одам ўлдирди.

Тош ўзини босди...

Мана шунақа. Лутфулланинг ўлганини тумонат одам билди. Еттинчи боласи ўлганини хотинию ўзидан бошқа ҳеч ким билгани йўқ, бундан кейин ҳам билмайди.

Шом тушган. Ҳаво дим. Ҳозиргина турган кучсиз экин бўлмаганда нафас олиш қийин эди. Ҳу-ув наридаги ёзги кинотеатрдан ҳиндча ашула эшитилади.

Тош бошқа тарафга қаради. Узоқда райижрокўм ҳамда унинг қаршисидаги ресторан чарақлаб турарди. Иккала бинонинг олдида ҳам уч-тўрттадан одам қораси кўринар, «Тошкент — Бекобод» трассасидан ўтган машиналар ғувиллар эди. Чойхона тарафдан завққа тўла узун қийқириқ эшитилди.

Дунё унинг ҳаератларидан беҳабар!

Тош яна ўзини босди...

Уйга у тез етиб келди. Тўнғичи Фотима Жамшидни айвонда «оббо»лаб ўтирар, қолган ўғиллари нарироқда қотиб ухлаб ётар эди.

Жамшиднинг кўзлари кетаётган бўлса-да, дам-бадам бабалаб йиғлар, «ада» деяптими, «апа» деяптими — аниқлаб бўлмасди. Тош қизига «тур» деб имо қилди-да, боланинг ёнига ўзи ётди. Отанинг ҳидини сезган гўдак кўзини бир очди-ю, шу зумдаёқ уйқуга кетди. Тош яна уч минутча ётиб, ўрнидан турди.

— Эшикни илиб ол,— деди қизига.— Келсам, ўзим очарман.

— Хўп,— деди қизи отасининг юзларига унсиз тикиларкан. У қандайдир изоҳ берилишини кутарди.

— Мен Идорага бирров ўтиб келаман,— деди Тош.

Қизи бошқа изоҳларни кутган эди. Тош ҳам буни биларди. Аммо ҳаёт ҳаёт-да, қизи кутган гапларни айтиб бўларканми?

— Ҳа, яхши,— деди у кўчага чиқиб, уйдан хийла узоқлашгач,— масала ҳал. Қолаверса, туғиш хотиннинг зиммасида. Хоҳласа — туғади, хоҳламаса — йўқ! Тошга боғлиқ бўлса эканки, ўзи билганича қилса. Лекин ҳозир уни йўлга бошлаган масала ёлғиз ўзига боғлиқ!

Бир хил куннинг садағаси кетсанг, бир хил кунни итқитиб отсанг, деганларидек одамнинг бошидан ҳам баъзи кунлар ўтади-ю, унутилади. Баъзи кунлар эса, бир умрга етадиган масалалардан бир нечтаси тўдалашиб келади-да, оёқ тираб туриб олади. Шунда айримларини кўнгилдагидек ҳал этолмаслигинг мумкин. Худо ҳам, подшо ҳам эмас, оддий бир бандасан, ахир. Боз устига, мана еттинчи фарзанд масаласига ўхшаб, у бир ўзингга қарашли бўлмайди. Лекин раиснинг таклифи бир ўзингга қарашли. Буни мана шу виждонинг ҳал этиши керак. Ҳеч кимдан сўрамайди ҳам, ҳеч кимга жавоб ҳам бермайди. Нега ундай қиляпсан дейишга бировнинг ҳаққи

йўқ. Айтса ҳам, «Бор ишингни қил!» деб кетавериш мумкин.

Умуман, одам боласи туғилибдики, ниманидир ҳимоя қилиб, ниманидир ўзидан нари итариб яшайди. Зайнаб раиснинг таклифини эшитиб, рози бўлинг, деб туриб олди. Шунга кўнсам, дўппини яримта қилиб яшаб юраверамиз, деб ўйлайди. Билмайдики, кейин ҳам миллионта ташвиш чиқади. Балки ундан ортиқроқ ҳам чиқар. Агар шундай бўлмаганда, ёлгонни миниб олиб яхши яшаётганлар ўлмасди. Уларнинг дарди, ҳасрати ортиқроқдирки, кўпинча ҳалол одамларга қараганда барвақтроқ ўлиб кетади.

Тошга таклифнинг ўзи бир алам қилса, ўзи гап очсин дейилгани икки ҳисса алам қиларди. Яъни Тошнинг ўзи Остонақулга ўз ихтиёри билан «ёрдам бермоқчилигини» айтиши керакмиш! Вой, қизиталоқларэй! Тош нима, одаммасми, хоҳлаганча босиб кетаверасан? Эзгиласа ҳам индамайдиган молми Тош?! Деҳқончиликни, тракторни, кранни, чилангарликни, бухгалтерликни эп-лаб қўйса! Жуда каттаси бўлмаса ҳам, кичикроқ, орденни ҳукуматнинг ўзи тақиб қўйган бўлса! Бу нима деган гап бўляпти ўзи? Ҳасаналига, мен бу ашулаларингга ўйнамайман, деб айтди. Ҳасанали нима дейди, денг: унинг йўқ деганини раисга етказмасмиш, Тошнинг ўзи айтиши керакмиш. Вой, ҳунасалар-эй! Уйлашадики, раиснинг салобати босиб, йўқ деёлмайди-ю, хўп дегандан кейин эса (Тош сўзининг устидан чиқадиган, чиққанда ҳам миҳдек қилиб чиқадиган одам), ишлари беш бўлади. Йўқ, ҳурматли акахонлар, бетингизга шартта йўқ дейман! Турсунқул аканинг руҳини чирқиллатмайман!

Тош шундан кейин жуда бўралатиб сўкинди. Ранс ҳам, Ҳасанали ҳам қолмади. «Бригадирлигини оладида, оладиган бўлса. Ғидинг-бидинг қилаверса, кетаман Тошкентга. Шавкатнинг қўлига ишга кираман. Икки йилда уй беради. Унгача прокурорникида туриб тураман... Умуман, иш жуда шў даражага бориб етмас.

«Тошкентликлар»нинг прокуроригами, газетчисигами бир оғиз айтса, улар: «Раис бува, шу бизнинг Тош деган оғайнимиз сояи давлатингизда яшасин», деб қўйишар? Буёғи яна шаҳар ҳам бедарвоза эмасдир?...»

Шу сонияда у, боя гапга қатнаш оғирлигини рўкач қилиб шикоятланганидан уялди. Мана, мана шунақа пайтда керак бўларкан-да, оғайнилар.

Қизиқ, шундай жўралари борлигини, тошкентликлар билан гап ейишини била туриб, унга бунақа таклиф айтишга ҳайиқмадимикан раис? Эҳ, хомкалла, ахир, раис сени уддабурро, ишбилармон, деб ҳисоблаб шерик қилмоқчи-ку! Бундан ташқари, фақат колхозда эмас, бутун районда энг бақувват бригадирлардансан! Тош шу фикрга келгандан сўнг раисга адовати анча сусайди. Унга юмшоқ, хафа қилмайдиган, ҳатто узр сўрагандай қилиб рад жавобини айтишни мўлжаллади.

Соат ўн бўлишига қарамай, идора олди одатдагидек гавжум, лекин одамлар тарқалиш арафасида эди. Раис «хоразмча усул» тўғрисида бир-иккита одамга гапирган шекилли, бригадирлар бўсағада уни ўраб олиб, бу усулнинг қанақалигини суриштира кетишди. Тош бирпасда ўзининг дарду ҳасратини унутиб, бир оз керилганча тушунтира бошлади. Уқувлироқлари гап нимадалигини дарров илғаб, турган жойларида хаёл суриб қолдилар. Уқувсизроқлари; «Ану қандоқ бўлади, ману қандоқ бўлади?», деб роса бошини қотиришди. Тош чарчади. Охирида: «Минг эшитгандан бир кўрган яхши. Эртага ўтинлар, кўринлар, менга ҳам, ўзинларга ҳам осон бўлади», деб идорага кириб кетди.

Қабулхонада раис ёрдамчиси Пардақул деган ёш йигит қандайдир қоғозларни титкилаб ўтирган экан, бир оз фурсат ўтказиб бош кўтарди. Саломга бош ирғаб, ҳорғин кўзини унга тикди. Тош «борми, бир ўзимиз?», деган маънода имо қилди.

— Ҳа, кираверинг, сизни сўровдилар ҳам чоғи,— деди Пардақул ҳорғин овозда.

— Ҳа, мазангиз йўқми дейман? — деб шунчаки сўради Тош ўтиб кета туриб.

— Шу иссиқда шамоллаб қолибман, денг. Ҳаммаёғим қақшайди, — деди ёрдамчи энди мингиллаш оҳангида.

— Э, ёзники ёмон бўлади.

Раис машинкаланган, қистирғичланган қоғозларни ўқиб ўтирарди. Ёрдамчисининг акси ўлароқ унинг юзи қип-қизил эди, бардамлиги кўзга яққол ташланиб турарди.

— Ҳа, кўринмайсиз? Далангизга бориб ҳам тополмадик? — деди раис мулойим оҳангда жилмайиб.

Тош гуноҳкорона кулди-ю, индамади. Чунки раис унинг нега тушгача далага чиқмаганини биларди.

— Ҳа, Лутфулладан ажралиб қобмиз-да, а? Қаранг, одам нима бўлишини билмас экан-да? — Бугун — бор, эртага — йўқ. — Раиснинг табассуми ўйчан эса-да, унчалик куйинмаётгани сезилиб турарди.

— Бандалик экан! — деди Тош чайнаиб.

— Ҳа, ишларингиз яхши, — дея таъкидлади раис, мавзуни дарров буриб. — Кўрдим. Ишқилиб, дориқопнинг оғзи бурилиб кетмасин-да! Тағин, ғўзани куйдириб, чапак чалиб қолмайлик.

— Йўғ-э, маҳкам қилиб ўрнатамиз уни.

— Ҳа, яхши топибсиз шу усулни.

Раис одатда суҳбатнинг узилиб қолишига йўл қўймасди: Тошнинг гапи тугаши билан дарров улаб кетарди. Четдан қараган одам буни ўзаро суҳбат деб эмас, битта одам тўхтовсиз гапиряпти деб ўйлаши мумкин эди. Чунки раис суҳбатдошининг нима демоқчилигини билар, унинг гапини кўп ҳам писанд қилмас эди.

— Мен эмас, хоразмликлар ўйлаб топишган. Радиодан эшитиб қолиб эдим.

— Ҳа, сизни сўратганимдан мақсад — эртага далангизда кичкинагина семинар қилсак. Бари бригадаларни чақирамиз: кўз билан кўриб, қўли билан ушлаб кўрсин. Ун бешта биргад, идорадан уч-тўрт киши — йигирма

кишилик шўрва қилсангиз тушлик пайтига. Овқатлана-
мизу ишингизни кўрамиз. Кучингиз етадими шўрвага? —
Раис жилмайди.

— Бир амаллармиз,— деди Тош яна гуноҳкорона ку-
либ.

— Мабодо кучингиз етмаса, ана омбордан олинг уч-
тўрт кило гўшт. Ҳа, ерни юмшатаётган пичоғингизнинг
узунлиги йигирма икки сантиметрмиди?

— Шундай.

— Жуда чуқур эмасми? Илдизга зарар етказмаси-
микан? Салгина, икки-уч сантиметр тортсангиз бўлмай-
дими?

— Энди, раис бува,— деб гап бошлади Тош, қарши
фикр билдираётгани учун ҳуркибгина. Умуман, Турсун-
қул ака даврида тарбиялангани учунми, раисларни у
жуда ақлли ҳисоблаб, жуда ҳурмат қиларди.— Бизнинг
ерлар — колхоздаги энг паст, зах ерлар. Яхшилаб ша-
моллатмасак, ёмғирларни кўрдингиз-ку!

Тош билан суҳбат бошлангандан бери раис биринчи
марта тин олиб, ўйланиб қолди. Бундан фойдаланиб
Тош фикрини маъқуллашда давом этди:

— Зарар қилганда шу пайтгача кўринарди. Бошқа
бригадалар, майли, сал қисқароқ қилсинлар.

— Ҳа, майли. Бўлмаса, эртага шу гапларингизнинг
ҳаммасини тушунтирасиз қолганларга.

Орага жимлик чўкди.

— Ҳа, умуман бола-чақа омонми, Тошбеквой?!

Ана шу жимлик ва раиснинг шу саволигина Тошга
унинг яна нимадир кутаётганини тушунишга имкон бер-
ди. Чунки шу сониягача унда бир дам ўйлашга фурсат
бўлмаган эди.

— Яхши, тузук... Ихм... Раис бува, мен ҳалиги Ҳа-
саналининг айтгани бўйича кирувдим...— Тош чайналиб
жиндек тўхтаган эди, раис яна боягидек дарров улаб
кетди:

— Нимани айтган Ҳасанали?

Тош бирдан қулоқларининг шанғиллай бошлаганини, кўз олди жимирлаб, бу жимирлаш раисни олислатиб, кичкина қилиб қўйганини сезди. Ўзининг овози узоқдан, раисники эса яқиндан ва аниқ эшитилаётгандек бўлди. Жаҳли чиқа бошлади.

— Ҳасаналининг менга айтган гапига рози эмаслигимни, бўлак одам топилса, мен эшитмасам яхши бўлишини айтмоқчи эдим.

— Қандай гап! — деб раис яна қайта сўради. Унинг ҳайронлиги шу қадар табиий эдики, Тош тамом ўзини йўқотди. Раиснинг сиёсати олдида, уддабурролиги олдида ёш боладек аҳмоқ бўлганини ҳис қилди. «Гапни биринчи бошлашим шунинг учун керак экан-да!», деган ўй кечди хаёлидан. Бутун ғазаби, нафрати ўзига қаратилди.

— Сиздан менга бир гап айтиб эди...

— Қандай гап ўзи? У бахтиқаро нима деган экан? Гапим бўлса ўзингизга айтавераман; қўрқадиган ерим борми! — Раис телефон трубкасини олиб номер тераркан, ҳалигидек юмшоқ, лекин заҳарли оҳангда давом этди: — Қани, у бахтиқаро нима деган экан?... Ҳасаналининг уйими? — деди у трубкага. — Бу, раис гапиряпти, борми ўзи? Йўқ? Тўйга кетган? Ҳа-а. Эртага менга учрашсин! — Раис трубкани қўйди.

Тош соб бўлди. Индамай ўрнидан турди.

— Мен кетай, раис бува. Мен кетай...

— Ҳа, қандай гап экан, қани, айтинг-чи?

— Йўқ, мен кетай, раис бува! Мен кетай!

Тош отилиб хонадан чиқиб кетди. Икки юз қадамларча узоқлашиб, яккам-дуккам чироқлар хира ёритиб турган кўчада ёлғиз қолгач, сал ўзига келди. «Оббо, аблаҳ-эй! Оббо, зўр-эй! Қойилман сенга! Аммо, бопадинг!» — деди у раисга хитобан. «Ўл-э, — деди кейин ўзига ўзи. — Ўл-а! Чучварани хом санаш мана бунақа бўлади! Арбоб билан ўйнашиш мана бунақа бўлади! Жуда, гап билан мот қилиб, дабдаласини чиқармоқчи эдинг, а?»

Бирдан унинг кулгиси қистади. Эртага Ҳасанали келиб кечирим сўрайди-да, бошлаб ўйнатдимми, дейди. Тошдан қалтак ейдиган бўлса ҳам, бутун айбни ўзига олади. Раис эса, бир-иккита одамнинг олдида ҳамма айбни Ҳасаналига тўнкаб, Тошни, албатта, унча оғир ботмайдиган қилиб, ўзича уялтиргандек ҳам бўлади. Тош уларнинг ҳийласини энди англади. «Э, бор-э, сиёса-ти билан нима ишим бор? Тошлигимни кўрсатдим бўлди-да!»— дея қўл силтади.

У жуда-жуда бир ўзи қолгиси келарди. Мана шундай нимқоронғи кимсасиз йўл бўлса-да, Тош кетаверса-кетаверса! Афсус, уйда болалар ёлғиз. Ҳа, майли, уйига кириб крандан сувни оқизади-да, унга қараб ўтиради.

Эшик тагидаги сўричада ёнбошлаб ётган қўшниси Расулжонни Тош узоқдан кўрди. Гарчи уни четлаб ўтишнинг иложи бўлмаса-да, беихтиёр кўчанинг нариги бетига ўтди:

— Э, ҳорманг, Тошбек ака! — Расулжон ўрнидан туриб, кўчага чиқди. Ноилож, Тош ҳам унга пешвоз юрди.

— Бор бўлинг, Расулжон!

Тош атай тўхтаб ҳол-аҳвол сўрай бошлади. Лекин Расулжон унинг қўлидан ушлаб юришга ундади: Тошнинг уйига кириш истаги, борлиги билинар, шимининг чўнтаклари дўппайган эди.

— Мен уйда эдим, бир оғиз айтмайсизми, қараб берардим,— деди Расулжон машинани назарда тутиб.

— Вақт йўқ, шошилиб турувдим, итарса юрса керак деб ўйлабман.— Тош уни ноилож уйга бошлади.

— Бабинадан келадиган симнинг қиллари узилиб, биттаси қолган экан. Унақада контакт берармиди? Ондай қилиб қўйдим,— деди Расулжон.

Улар ҳовлига киришди. Тош сўрининг тепасидаги чироқни ёқди.

— Қани, ўтиринг. Овқатни қарай-чи...

— Менга овора бўлманг. Янгам қаёқдалар?

— Опасиникида. Эртага келади.
— Тинчликми? Кичкинани ташлаб кетибдилар?
— Тинчлик. Нимаси кичкина? Уч ёшга киради яқинда.— Тош хавотирланиб қўшнисига бир қараб олди. Расулжон сўрига чиқишдан аввал чўнтагидан қарта олиб, шўп этказиб ташлади.

— Бир қўл пирра олайлик. Жуда зерикиб кетдим.
Тош унга узоқроқ тикилди. «Нима дейсан энди бунга? Рози бўлмай кўр-чи? Ичингдан ўтганини яшириш учун нималарга рози бўлмайсан?»

— Мазангиз йўқми, Тош ака?
— Жуда қаттиқ чарчадим бугун.

— Зарари йўқ, мана бундан қиттак олсангиз, чиқиб кетади,— деди Расулжон ичқуярлик билан.

Дарҳақиқат, ичига жиндек совиган шавла, тўртта гилос киргач Тош анча ўзига келди. Расулжон кеча буқачаси кўрсатган қилиқлардан гапириб кулдирди. Тош бундай доно қўшниси борлигидан хурсанд бўлди.

1982—1983

МУАЛЛИФ ВА КИТОБ ҲАҚИДА

Зоҳир Аълам 1943 йил Тошкент шаҳрида туғилган.

1960 йилда В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат Университети журналистика факультетининг кечки бўлимига ўқишга кирди. Уқиш билан бир пайтда Тошкент тракторсозлик заводида ишлади. Уқишни тугатиб, Совет Армияси сафига чақирилди. Ҳарбий хизматдан қайтгач Бухоро-Урал газ тармоғи қурилишида бетончи, «Ўзбекистон» нашриётида корректор, В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат Университетида фалсафа кабинети мудири, «Шарқ юлдузи» журналида дастлаб адабий ходим, кейин бўлим мудири, «Ўзбекистон» киностудияси қошидаги сценарий устахонасида ишлади.

Зоҳир Аъламнинг илк ҳикоялар тўплами «Бахтли билет» 1972 йилда нашр этилган. Кейинчалик ёзувчининг «БAM манзаралари» (1978), «Муқаддима» (1978), «Кийик кўзлари» (1981) каби бир қатор китоблари босилиб чиқди.

Зоҳир Аълам таржимачилик билан ҳам фаол шуғулланади. У атоқли рус ёзувчиси Сергей Залигиннинг «Комиссия» романини, таниқли болгар адиби Павел Вежиновнинг «Тўсиқ» қиссасини, эстон, литва, уйғур, татар адибларининг ҳикояларини ўзбек тилига таржима қилган.

Қўлингиздаги тўпلام муаллифнинг илк марта матбуот юзини кўриб, жамоатчиликнинг илиқ муносабатини уйғотган ҳикояларидан тортиб, унинг кейинги йилларда яратган асарларигача қамраб олган. Шу жиҳатдан тўпلام авторнинг изланиш йўллари, сифат ўзгаришлари, умуман ижодий ўсиши ҳақида бирмунча тўлиқ таассурот беради.

Муаллифнинг илк ҳикоялари, гарчи уларда композицион ва бадий етишмовчиликлар учраб турса-да, туйғуларнинг дуркун ва тириклиги, яхши маънода сентиментализмнинг жонли ифодалари «юқумлилиги», ёшларга хос довдир, ҳаётга энди қадам қўя бошлаган, турмушнинг мураккабликларига эндигина дуч келаётган ўсмирларнинг ички кечинмалари табиий акс эттирилганлиги билан ажралиб турса, кейинги ҳикояларида айниқса табиатга, пейзаждан келиб чиқадиган маънога кўп эътибор берилади, қаҳрамонларнинг туйғулари ташқи манзара билан боғлиқ ҳолда акс эттирилади. Аксар ҳолларда автор психологик параллелизмнинг яхши-яхши намуналарини яратади.

Ҳурматли китобхонга муаллифнинг ҳикоялари манзур бўлади деган умиддамиз.

МУНДАРИЖА

Бахтли билет	5
Айиқча	6
Анҳор	8
Бола китоб ўқирди	9
Баҳор	12
Троллейбус	15
Сой	17
Тун улфатлари	19
Ҳисобга кирмаган қурбон	25
Қизчанинг эртаги	33
Муаллим	39
Тоғ ҳавоси	46
Зарб	73
Эркин	96
Болаликдан қолган муаммо	115
Кийик кўзлари	125
Бухородаги биринчи намоз	136
Кумуш қошиқлар	182
Булоқ боши	197
Иккию бир	203

Аълам Зоҳир.

А 94 Зарб: Ҳикоялар. — Т.: «Ёш гвардия», 1987. — 240 б.

Зоҳир Аъламнинг ушбу китобига унинг турли йилларда чоп этилган энг яхши ҳикоялари жамланган. Уйлаймизки, китоб адабнинг «кичик проза» сирларини ағаллаш йўлидаги изланишлари, умуман ижоди ҳақида ўқувчиларда яхлит тасаввур уйғотади...

Аглам Захир. Темп: Рассказы.

Уз 2